2020 / 3

REGIO

KISEBBSÉG◆ KULTÚRA◆ POLITIKA◆ TÁRSADALOM

A hazai nemzetiségi temetők az örökségvédelem tükrében

A nyelvi jogok Ukrajnában

Új kiadványok a magyarországi németségről

Főszerkesztő:

Papp Z. Attila

Szerkesztők:

Bányai Viktória
Bárdi Nándor
Berta Péter
Csernicskó István
Dobos Balázs
Fedinec Csilla
Filep Tamás Gusztáv
Kovács Eszter
Kállai Ernő
Komoróczy Szonja Ráhel
Szerbhorváth György (olvasószerkesztés)
Tátrai Patrik
Váradi Mónika
Zahorán Csaba

A lapszám megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓ:

TK Kisebbségkutató Intézet
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.
E-mail: regio@tk.mta.hu

regio.tk.mta.hu

A REGIO Open Access peer-reviewed elektronikus folyóirat, a megjelent tartalmak pontos hivatkozás mellett ingyenesen letölthetők.
A hivatkozáskor tüntesse fel a cikk DOI azonosítóját is.

A borítóhoz felhasznált kép Kassák Lajos:
DUR mappa, Bécs, 1924 (Petőfi Irodalmi Múzeum, Kassák Múzeum)

HU ISSN 2415-959X

REGIO

Kisebbség ◆ Kultúra ◆ Politika ◆ Társadalom

regio.tk.mta.hu
28. évf. (2020) 3. szám

NEMZETISÉGI ÖRÖKSÉGVÉDELEM

Szalayné Sándor Erzsébet
A Magyarországon élő nemzetiségek jogainak védelmét ellátó biztoshelyettes 1/2020. számú elvi állásfoglalása 5

Gecséné Tar Imola
A hazai temetők az örökségvédelem tükrében 9

Balogh István – Bányai Viktória
A magyarországi zsidó temetők kutatása és védelme 24

Balogh István – Laukó Éva Mária
A magyarországi szlovák temetők örökségének helyzete 39

Sós Gabriella
A magyarországi németek temetőkultúrája – Historiográfiai áttekintés 63

Lásztity Péró
A magyarországi szerb ortodox temetők, sírok és síremlékek 83

KISEBBSÉGJOGI GYAKORLATOK

Csernicskó István – Tóth-Orosz Enikő
A nyelvi jogok Ukrajnában a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartája gyakorlati alkalmazása tükrében 126

KRITIKA

Nagy Viktória – Waldhauser Szimonetta
Spiegelungen 1.20 – Fókuszban a magyarországi németek 163

Komlósiné Dr. Knipf Erzsébet
A sorsdöntő évtized dokumentumai a magyarországi németek életében 169

Müller Márta
A nemzetiségpolitika tárgyából az alanyává 174

VÁLASZ

Bereznay András válasza *A cigányság történetének atlasza* Szuhay Péter általi „ismertetésére” 181

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v28i3.317

Nemzetiségi örökségvédelem

Szalayné Sándor Erzsébet, a Magyarországon élő nemzetiségek jogainak védelmét ellátó biztoshelyettes 1/2020. számú

ELVI ÁLLÁSFOGLALÁSA

A ZSÁMBÉKI SVÁB ÖREGTEMETŐ (NEUFRIEDHOF) NEMZETISÉGI KULTURÁLIS ÉRTÉKÉNEK MEGŐRZÉSÉVEL KAPCSOLATBAN

ÖSSZEGZÉS

A Magyarországon élő nemzetiségek jogainak védelmét ellátó biztoshelyettes egy panaszbeadványból értesült a zsámbéki Sváb Öregtemető (Neufriedhof) fenntartásával kapcsolatos nehézségekről. A panaszos azokat a temetőben folytatott munkálatokat kifogásolta, amelyek – megítélése szerint – a sírok bedőlésének és megsemmisülésének veszélyével járhatnak. A beadványozó a magyarországi német nemzetiség történelmi és néprajzi örökségének, kulturális tárgyi emlékeinek a megóvása érdekében fordult a biztoshelyetteshez.

Magyarország Alaptörvénye és az alapvető jogok biztosáról szóló 2011. évi CXI. törvény (Ajbt.) szerint a Magyarországon élő nemzetiségek jogainak védelmét ellátó biztoshelyettes kiemelt feladata,[1] *hogy figyelemmel kísérje a Magyarországon élő nemzetiségek jogainak érvényesülését, és ezzel összefüggésben szerzett tapasztalatairól rendszeresen tájékoztatást nyújtson, illetve felhívja a nyilvánosság és az érintett intézmények figyelmét a nemzetiségeket érintő jogsértések veszélyére. Az alapvető jogok biztosának helyettese e feladatai ellátása érdekében elvi állásfoglalást adhat ki.*[2] *Az állásfoglalás célja, hogy felhívja a jogalkotó és a nyilvánosság figyelmét a hazai nemzetiségi közösségek tagjai egyéni és kollektív jogainak megőrzésével kapcsolatos teendők fontosságára, a nemzetiségi alapjogok vagy az egyenlő bánásmód elvének sérelmével fenyegető helyzetre és aggályos gyakorlatra, illetve felmutasson olyan jó gyakorlatokat, amelyek a nemzetiségi jogok minél sikeresebb érvényesítését szolgálják.*

1 Magyarország Alaptörvénye 30. cikk (3) bekezdés, valamint Ajbt. 3. § (2) bekezdés.

1 Magyarország Alaptörvénye 30. cikk (3) bekezdés, valamint Ajbt. 3. § (2) bekezdés.

2 Az alapvető jogok biztosának 1/2012. (I. 2.) számú utasítása az Alapvető Jogok Biztosának Hivatala Szervezeti és Működési Szabályzatáról 8. § (2) bekezdés a) pontja.

2 Az alapvető jogok biztosának 1/2012. (I. 2.) számú utasítása az Alapvető Jogok Biztosának Hivatala Szervezeti és Működési Szabályzatáról 8. § (2) bekezdés a) pontja.

A zsámbéki Sváb Öregtemető sírhelyeit érintő panasz alapján a nemzetiségi biztoshelyettes vizsgálatot indított, melynek lezárásaként elvi állásfoglalást fogalmazott meg. Vizsgálata során a biztoshelyettes írásban megkereste Zsámbék Város Önkormányzatának jegyzőjét, a Zsámbéki Római Katolikus Egyházközség plébánosát, valamint a Pest Megyei Kormányhivatal Budakeszi Járási Hivatala hivatalvezetőjét, majd helyszíni látogatás során személyesen is megtekintette a zsámbéki Sváb Öregtemetőt, és egyeztetett a Zsámbéki Német Nemzetiségi Önkormányzat elnökével, valamint a Zsámbéki Római Katolikus Egyházközség plébánosával.

Az állásfoglalás utal a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosa 2010-ben, a kisebbségi kulturális jogok érvényesülésével kapcsolatban folytatott átfogó vizsgálatára és annak eredményeként készült jelentésre (Kulturális jelentés), amely a nemzetiségi temetőket is érintette.

Az elvi állásfoglalás kitér Zsámbék település német nemzetiségi kötődéseire, hagyományaira, a zsámbéki temetők általános bemutatására, részleteiben áttekinti a vonatkozó hazai jogszabályi környezetet, továbbá az ügy alapjogi vonatkozásait.

A megkeresett intézményektől kapott tájékoztatás alapján megállapítható volt, hogy Zsámbékon öt temető található, négy temető a Zsámbéki Római Katolikus Plébánia, egy temető pedig a Zsámbéki Izraelita Hitközség tulajdona. A Sváb Öregtemetőt – melynek tulajdonosa és fenntartója a Római Katolikus Egyház – 1986 óta már nem használják temetkezésre. A sírok többsége 1930-as évek végéről származik. A közel 200 sírból 5-6 sírt gondoznak a családok a mai napig.

A biztoshelyettesi megkeresés alapján a Pest Megyei Kormányhivatal Budakeszi Járási Hivatala – mint a temető fenntartásával és üzemeltetésével összefüggő feladatok ellenőrzésére hatáskörrel rendelkező hatóság – helyszíni ellenőrzést tartott a zsámbéki Sváb Öregtemetőben.

Ennek keretében megállapította, hogy az Öregtemetőben kerítésépítéssel kapcsolatos előkészületi földmunka, illetve tereprendezési munka folyt, továbbá vegyszeres gyomirtást végeztek. A sírkövek megóvását a temető tulajdonosa festéssel, valamint a dőlések megakadályozásával próbálta elérni.

A fenntartó képviselője, a helyi plébános arról tájékoztatta a biztoshelyettest, hogy a temetőben végzett munkálatokat éppen azért kezdték el, hogy a még meglévő értékek megmaradjanak. A cél a temető egységes képének megőrzése, és a méltó temetőlátogatás lehetőségének megteremtése volt. A Plébánia nagy anyagi áldozattal törekedett és törekszik arra, hogy a Neufriedhof méltó emlékhely maradjon. Az Öregtemető több mint 200 sírjának állagmegóvása, gondozása eszközök és kapacitás hiányában mégis rendkívül nagy kihívást jelent számukra. A települési önkormányzat teljes mértékben együttműködő partner a Neufriedhof megóvásában. Emellett civil szervezetek is segítettek már a temető tisztításában, takarításában.

A nemzetiségek jogairól szóló 2011. évi CLXXIX. törvény (Njt.) rögzíti, hogy Magyarország biztosítja a nemzetiségi közösségeknek rendezvényeik és ünnepeik zavartalan megtartásához, építészeti, kulturális, kegyeleti és vallási emlékeik, hagyományaik megőrzéséhez, ápolásához és átörökítéséhez, jelképeik használatához fűződő jogait. A temetők a korábbi generációkra való emlékezés helyszínei is, ezért fontos szerepük van a településen élők vagy onnan elszármazottak nemzetiségi identitástudatának fenntartásában. A zsámbéki német nemzetiségi közösséget tekintve, a Sváb Öregtemető (Neufriedhof)) fontos kapcsolatot jelentett és jelent a település és a Németországba kitelepített több ezer ember és leszármazottja között, különös tekintettel arra, hogy ebben a temetőben sok kitelepítés előtt létrehozott sírhely és sírjel is található.

A helyszínen tett látogatás és a kapott információk is azt bizonyították, hogy a helyi német közösség tudatosan törekszik a nemzetiségi hagyományok ápolására, és értékeik megőrzésére, továbbvitelére. Ehhez segítséget kapnak a helyi civil szervezetektől, valamint a zsámbéki katolikus plébánostól is, akivel kifejezetten jó és hatékony együttműködést alakítottak ki az elmúlt évtizedekben. A biztoshelyettes rámutatott arra, hogy a német nemzetiségi közösség helybéli építészeti és tárgyi örökségének megőrzését nagyban segítette az is, hogy a katolikus egyháznak tulajdonosként az elmúlt évtizedekben nem állt szándékában a temetőt hivatalosan lezárni és kiüríttetni, hanem a sírhelyek, sírjelek tényleges megőrzésére törekedett.

A nemzetiségi biztoshelyettes az állásfoglalásában összességében megállapította, hogy a nemzetiségi temetők, temetőrészek, sírhelyek és sírjelek részei a kulturális örökségünknek akkor is, ha nem állnak műemléki védettség vagy helyi védelem alatt. A hazai nemzetiségi közösségek kultúrája olyan hozzáadott értéket jelent napjainkban is, amelynek felkutatása, dokumentálása és megőrzése, a jövő nemzedékek számára való átadása közös felelősség. A vizsgált egyházi fenntartású temető jelentős nemzetiségi értékeinek megőrzése minden jó szándék ellenére nehézségbe ütközik. A német nemzetiségi közösség sírhelyeinek gondozása a temető fenntartójára hárul, amelynek egyedül nem tud teljes körűen eleget tenni, a megőrzésével kapcsolatos feladatok azonban nem terhelhetik kizárólagosan a római katolikus egyházat.

Meggyőződéseként rögzítette, hogy az Öregtemetőben tapasztalható problémák kezelésére csak az érintett szervek együttműködésével, közös felelősségvállalásával kerülhet sor. Általánosságban véve is jelezte, hogy a nemzetiségi temetők védelme a helyi lakosság, az önkormányzatok, a nemzetiségi közösségek és képviselőik, a temetők tulajdonosainak, fenntartóinak, illetve a magyar állam illetékes szerveinek közreműködése nélkül megoldhatatlan.

Mindezek alapján *a zsámbéki Sváb Öregtemető (Neufriedhof) vonatkozásában a biztoshelyettes felkérte a Zsámbéki Német Nemzetiségi Önkormányzat képviselő-testületét*, hogy a temető tulajdonosával, a Római Katolikus Egyházzal, a települési önkormányzattal, valamint a helyben működő nemzetiségi civil szervezetek

közreműködésével – bevonva a Magyarországi Németek Országos Önkormányzatát és szükség szerint a Miniszterelnökség Építészeti és Építésügyi Helyettes Államtitkárságát – kezdeményezzen érdemi lépéseket és intézkedéseket a zsámbéki temetők, kiemelten a Sváb Öregtemető pótolhatatlan nemzetiségi értékeinek, tárgyi emlékeinek jövőbeli megőrzése érdekében.

Az elvi állásfoglalással érintett téma összetettségére és országos jellegére tekintettel a biztoshelyettes felkérte az Országos Nemzetiségi Önkormányzatok Szövetségét, hogy fontolja meg egy olyan adatbázis elkészítését, amely a magyarországi nemzetiségi temetők, illetve a nemzetiségi közösségek szempontjából jelentős sírhelyek, sírjelek adatait tartalmazza és mindenki számára hozzáférhető.

Javasolta továbbá az Országgyűlés Magyarországi nemzetiségek bizottságának, hogy – a Miniszterelnökség Építészeti és Építésügyi Helyettes Államtitkárságának bevonásával – tekintse át a temetők nemzetiségi építészeti és tárgyi örökségeinek jelenlegi helyzetét, jogi szabályozását, annak esetleges hiányosságait, és kezdeményezzen konzultációt a témában a nemzetiségi közösségek működő, lezárt temetőinek, valamint az enyészet által fenyegetett, megőrzésre érdemes sírhelyeinek megmentése érdekében.

Felkérte a Miniszterelnökség Építészeti és Építésügyi Helyettes Államtitkárságát, hogy az elvi állásfoglalásban foglaltak megvalósítását támogassa adatok, információk hozzáférhető tételével, átadásával, szakértői anyagok előkészítésével, konzultációk, szakmai egyeztetések megszervezésével, szakértők biztosításával.

Budapest, 2020. február

FORRÁS

http://nemzetisegijogok.hu/documents/2657648/3223677/1_2020+elvi+%C3%A1ll%C3-%A1sfoglal%C3%A1s+-+A+zs%C3%A1mb%C3%A9ki+sv%C3%A1b+%C3%B6reg-temet%C5%91+%28Neufriedhof%29+nemzetis%C3%A9gi+kultur%C3%A1lis+%C3-%A9rt%C3%A9k%C3%A9nek+meg%C5%91rz%C3%A9s%C3%A9vel+kapcsolatban.pdf/f6f5a2ce-0fb3-3c29-64c5-cc9e946f7e00?version=1.0

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v28i3.322

Gecséné Tar Imola*

A hazai temetők az örökségvédelem tükrében

A hazai temetőkertek megóvása, védetté nyilvánítása a 20. század második felében vált sürgető feladattá. Először egy-egy síremlék vagy más temetőelem egyedi védelmére került sor, majd a temetők területi szintű védelme is megindult. A 20. század utolsó évtizedeiben több temetőt helyreállítottak, valamint javaslatok születtek arról, hogy a temetők egységes, korhű kialakítását egyes esetekben a hagyományos sírjelek újrafaragásával, más esetekben a temetőszabályzatban előírt intézkedésekkel lehetne fenntartani. Egyértelműen kiderült, hogy a hazai temetőkultúra egységes védelmét egy átfogó országos felmérés alapozná meg, majd egységes szempontrendszer alapján lehetne védetté nyilvánítani az arra érdemes temetőket, de ezek a feladatok még váratnak magukra.

Az első lépések

Egy-egy felszámolásra kerülő régi temető művészi sírköveinek a megmentésére már a 20. század elején jelentkezett igény,[1] de ekkor még a műemlékvédelem nem lépett fel intézményesen a kérdés megoldására. Az 1674-ben nyitott soproni, régi evangélikus temetőt 1884-ben zárták be. Az evangélikus egyház ekkor megígérte a város vezetésének, hogy 30 évvel a temető bezárása után átadja a területet lakóházak építésére, de a sírkövek megőrzését fontosnak tartották. Végül 1915-ben a városi múzeum bővítése kapcsán vált lehetővé a sírkövek összegyűjtése, amelyeket a múzeum téglakerítése mentén állítottak fel.[2] A 20. század elején felszámolt budapesti temetők (Tabáni, Vízivárosi, Németvölgyi) sírkőanyagának kiemelkedő példányait megőrzésre alkalmasnak találta a város vezetése. Egyes sírköveket a működő temetőkbe szállítottak át, például a Németvölgyi temetőből a Kerepesi

* A szerző a Szent István Egyetem Tájépítészeti és Településtervezési Karának docense. E-mail: tar.imola@tajk.szie.hu

1 Petrik Albert építész a 20. század első évtizedeiben több írásában is felhívta kortársai figyelmét a hazai temetők, köztük a soproni és budapesti temetők értékes sírkőanyagára. Ld. Petrik Albert: Régi síremlékek a soproni temetőben. *Építő Ipar,* 1910. 429−431. és Régi síremlékek Magyarországon. *Építő Ipar,* 1913. 477–478., 487−489.

2 Pusztai László: Evangélikus temetőművészet Sopronban a 17−18. században. In: *Magyar műemlékvédelem 1973–1974*. Budapest, 1977. 175−205.

úti temetőbe. A fennmaradó értékes sírköveket pedig múzeumban helyezték el, de mára a múzeumi emlékanyag nagy részének nyoma veszett.[3]

Az 1950-es évektől egyre nagyobb érdeklődést mutattak a műemlékvédelemmel foglalkozó szakemberek a síremlékek védelme iránt. A témára leginkább egy-egy konkrét temető kapcsán figyeltek fel. Az Országos Műemléki Felügyelőség a műemléki szempontból értékes sírkövek fokozottabb védelmét sürgette. Azokban a temetőkben, ahol a sírkövek helybeni megőrzésére nem volt mód, ott a síremlékek összegyűjtését és „múzeumszerű" bemutatását javasolták a szakemberek.[4] Ez a megoldás a sírkövek, mint műtárgyak, megmentésére megfelelő, de meggátolja a temető esetleges későbbi területi védelmét. Az 1960–70-es évektől kezdődően folyamatosan gyarapodott a sírjelek és a temetők in situ védetté nyilvánítása, megindultak az első temetőfelmérések és az ezt követő helyreállítások is.

A népi temetők védelme

A néprajzkutatók a 20. század eleje óta foglalkoztak a falusi temetők, népi sírjelek, főként a fejfák, kopjafák, valamint a temetkezési szokások, hiedelmek kutatásával. Számos néprajzi megközelítésű könyv, tanulmány jelent meg, amelyek egy-egy tájegység vagy település temetőit, népi sírjeleit elemezték, így nem meglepő, hogy a műemlékvédelem is elsőként a néprajztudomány által már felfedezett temetők felé fordult. A II. világháború után a temetkezési szokások gyökeresen átalakultak, a hagyományos sírjeleket felváltották a modern síremlékek, ezért a néprajzkutatók és a műemlékvédelem szakemberei egyaránt sürgető feladatnak tartották a még meglévő falusi síremlékek dokumentálását és megőrzését.

Elsőként a néprajzilag legjobban feltárt, református temetők védelmét kezdeményezték, mint például a balatonudvari szívalakú sírköves temető vagy a szatmárcsekei csónakos fejfás temető. A dokumentálás, konzerválás és helyreállítás is ezekben a temetőkben történt meg elsőként az 1970-es évek második felében. Érdemes megjegyezni, hogy a sírjelek természetes környezetben, temetői együttesben történő védelmét és a sírkövek mellett a növényzet megőrzését is fontosnak tartották a szakemberek.[5] A szatmárcsekei temetőben elvégzett munkának köszön-

[3] Tóth Vilmos: A Kerepesi úti temető másfél évszázada. *Budapesti Negyed*, 1999/2. 5–126.

[4] Czigány Jenő: Sírkövek, síremlékek védelme. *Műemlékvédelem*, 1959/2. 123−124.; Pandur József: A mecseknádasdi temetők sírjelei. *Műemlékvédelem* 1977/3./173−177.; Pusztai László: Evangélikus temetőművészet Sopronban a 17−18. században. In: *Magyar műemlékvédelem 1973-1974*. Budapest, 1977. 175−205. és Sz. Kürti Katalin: Debreceni temetők művészi értékei. *Műemlékvédelem*, 1983/4. 294−300.

[5] Wirth Péter: A szatmárcsekei református temető védelme. *Műemlékvédelem*, 1977/2. 96−102. Wirth Péter: Falusi temetőink megőrzése. In: *Falusi műemléki együttesek védelme. ICOMOS konferencia Budapest – Szombathely. 1977. június 23−29*. Budapest, 1980. 195−198. és Sisa Béla: Temetővédelem. *Műemléklap*. 1999/11. 4.

hetően sikerült újra „divatba hozni" a településen a fejfaállítás szokását, és ezáltal a működő síremlékek használatát visszaszorítani.[6] A fejfák faragásának visszaállítása a temető egységének fennmaradásához elengedhetetlen, mivel a fa sírjelek hamar tönkremennek, így a temető képének védelme csak új fejfák készítésével oldható meg.[7]

Az 1970-es években további falusi temetők (Kánó, Szőlősardó, Nagybajom, Balatonfüred-Siske) dokumentálása is megtörtént, de a temetők védelmének problémaköréhez hozzátartozik az a tény is, hogy egy-egy temető sírkőről sírkőre történő felmérése rendkívül időigényes feladat, így igazán látványos eredmények csak kevés temető esetén születtek.[8] Marjai Márton számos Hajdú-Bihar megyei, valamint Budapest környéki temető felmérésének elvégzése után, az 1980-as évek elején a hazai temetők védelmével kapcsolatosan hiányolta az egyes síremlékek megőrzése mellett a területi szintű védelmet.[9] Entz Géza 1980-ban megjelent tanulmányában szintén a területi védelem fontosságát hangsúlyozta. A temetők valódi értéke a síremlékek együttesében rejlik, amihez a temető fekvése, környezete és növényzete is hozzájárul.[10]

A következő évtizedekben nem történt döntő változás a népi temetők védelme terén. A Veszprém megyei temetők helyzetét bemutató, 2003-ban megjelent tanulmány számos további védelemre érdemes régi református temetőre, temetőrészre (például Alsóörs, Vörösberény, Szentkirályszabadja, Balatonkenese esetében) és a Balaton-felvidéken, a 19. században gyakran használt, vörös homokkő síremlékek fennmaradt példányaira hívta fel a figyelmet (például Káptalantóti, Szentbékálla, Mindszentkálla esetében).[11] A hazai, jelenlegi, nem túl nagyszámú, védett temető jelentős hányada a népi temetők közül került ki, de így is számos helyszín megőrzése maradt máig megoldatlan.

A nem védett temetőkben a régi sírkövek sorsa legtöbbször vagy a lassú enyészet, vagy a sírok felszámolása után a működő síremlékek alapjába történő beépítés, esetleg új felirattal történő felállítás. Ha a helyben történő megőrzés nem megvalósítható, akkor a fenti lehetőségeknél jobb megoldás a régi sírkövek egy helyre történő összegyűjtése és kiállítása. A népi sírjelek védelme terén – a helyben történő megőrzés mellett – a műemlékvédelemben kizárólag a népi műemlékek esetén engedélyezett mód, a sírjelek áthelyezése és szabadtéri néprajzi múzeumban történő bemutatása is elfogadott. A szentendrei, a szennai és a Nyíregyháza-sóstói

6 1970-es években már 5 db működő síremlék volt, de 1999-ig nem nőtt a számuk. Sisa, 1999.

7 Deme Péter – Lővei Pál: A temetőkben lévő műemlékek védelméről. In: Kuli János (szerk.): *II. Kegyeleti Konferencia*. Budapest, 2003. 21−26.

8 Sisa, 1999.

9 Marjai Márton: Temetők műemléki védelme. *Műemlékvédelem,* 1982/1. 17−20.

10 Entz Géza: Temetők, temetőkben lévő művészeti emlékek védelme. In: Szőllősi Gyula (szerk.): *Hajdú-Bihar temetőművészete*. Debrecen, 1980. 75−78.

11 Deme − Lővei, 2003.

szabadtéri néprajzi múzeumokban egyaránt megtalálhatóak áttelepített népi sírjelek felhasználásával kialakított temetőegységek.[12]

A nemzetiségi temetők kérdése

Mivel a temetők a 19. század közepéig, a városi tulajdonban lévő köztemetők megjelenéséig, egyházi tulajdonban voltak, így a temetőket az egy vallási felekezethez tartozók használták. Ha az ugyanazon településen élő különböző nemzetiségek között nem volt felekezeti különbség, akkor egy temetőbe temetkeztek. A katolikus és protestáns temetők képe alig tért el egymástól, a felekezeti hovatartozás a sírjelek formájából, faragott, vésett szimbólumaiból volt leolvasható. A nemzetiségi sírok csak a sírjelek nyelvhasználata alapján voltak felismerhetőek.

A felekezeti temetők egy külön csoportját alkotják a szerb pravoszláv temetők. Eltérő vallásuk miatt a szerbek a magyaroktól külön temetkeztek, legfeljebb más pravoszláv nemzetiségek (például a görögök, a románok) képviselői kaphattak sírhelyet a szerb temetőkben.[13] A régi szerb temetők többsége a 20. század közepére igen rossz állapotba került, mivel az I. világháború után a szerb lakosság döntő többsége áttelepült a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság területére, és a megmaradt szerb kisebbség nem győzte a temetők fenntartását.

Az 1980-as években Marjai Márton a falusi temetőkkel kapcsolatban felhívta a figyelmet a különösen veszélyeztetett nemzetiségi temetőkre, amelyek a nemzetiségi (például a sváb) lakosság kicserélődésével, a temetők államosításával és a népi hagyományok háttérbe szorulásával pusztulásra lettek ítélve. Megállapította, hogy a falusi temetőkből eltűntek a nemzetiségi feliratok, a hagyományos népi sírjelek, valamint a régi temetkezési rend is megszűnt. Sürgős feladatnak tartotta a folyamatosan pusztuló, régi, lezárt temetők védelmét.[14]

A nemzetiségi temetők védelme terén az örökségvédelem máig kevés eredményt tud csak felmutatni. A területi szinten védett hazai temetők között mindössze két szerb temető (Budakalászon és Székesfehérváron) található. A nemzetiségi sírjelek (például a gót betűs német sírkövek, a cirill betűs szerb sírkövek) egyes példányai az adott temető (például Mecseknádasd) területén álló más objektum (például kápolna, kálvária) műemléki védelme miatt tekinthetőek védettnek.

[12] Knézy Judit: A Somogy megyei sírjelek kérdéséhez. *Műemlékvédelem,* 1975/2. 107−111.; Zentai Tünde: A népi sírjelek megőrzéséről. *Műemlékvédelem*, 1974/4. 219−223.; Zentai Tünde: Népi síremlékek a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban. *Műemléklap*, 1999/11. 8.; Ratkó Lujza: A Sóstói Múzeumfalu temetője. *Magyar Múzeumok*, 2001/2. 22−23. és H. Csukás Györgyi: Katolikus temető a Bakony, Balaton-felvidék tájegységben. *Téka*, 2002/1. 24−32.

[13] Sarosácz György: *Magyarországi horvát, szerb és szlovén temetők, temetkezési szokások és sírjelek*. Pécs, 2003.

[14] Marjai, 1982.

A nemzetiségi önkormányzatok, hagyományőrző egyesületek kezdeményezésére, a helyi lakosság bevonásával néhány településen a műemlékileg nem védett, nemzetiségi temetők (például a deszki szerb temető, a budaörsi német Ótemető) megőrzése terén pozitív példák említhetők.

A zsidó temetők

Külön feladatot jelentenek a műemlékvédelem számára a zsidó temetők. Mivel az izraelita vallás tiltja a temetők felszámolását, ezért a betelt zsidó temetőket nem számolják fel. A II. világháborúig mind a lezárt, mind a működő temetőket gondozta a helyi közösség. A II. világháború idején viszont a vidéki zsidóság szinte eltűnt, megszűntek a chevra kadisák, így számos zsidó temető maradt gazdátlanul. Ahol még van zsidó közösség, ott a temető ma is gondozott. A helyi zsidó közösségek hiányában az országos felekezeti intézmények és a zsidó iskolák diákjai, valamint a helyi, nem zsidó közösség feladata maradt a régi temetők gondozása. Éppen ezért kiemelten fontos feladata a műemlékvédelemnek a zsidó temetők megőrzése. Az izraelita temetők a védett területek számát tekintve jobb helyzetben vannak, mint a többi temető, de elhanyagoltságuk, a növényzet elvadulása és a vandalizmus veszélyt jelent rájuk nézve is.

Több zsidó temető is a helyi önkormányzat munkájának köszönheti fennmaradását, például Pilisvörösvár, Balassagyarmat, Baja, Sümeg esetében.[15] Többéves kutatómunka után a sümegi zsidó temető helyreállítása 2003-ban fejeződött be. A munkálatok során rekonstruálták a temető kőfalát, a bejáratként is szolgáló szertartási épületet és kb. 200 db sírkövet.[16] A védett lovasberényi zsidó temetőt a település német testvérvárosának segítségével újították fel. 2000-ben létrehoztak egy támogató alapítványt a németországi Sehnde-ben, majd az adományok és a helyi támogatásból együttesen a 2000-es évek elején megépült a temetőt kerítő kőfal, valamint kiirtották az elvadult növényzetet, és felállították az eldőlt síremlékeket.[17] Az országos jelentőségű zsidó temetők örökségvédelme mellett, a mintegy 1300 hazai zsidó temető megőrzésében és fenntartásában a helyi közösségek értékmentő szerepét hangsúlyozta a zsidó temetők kutatója, Balogh István is 2011-ben megjelent írásában.[18]

A budapesti zsidó temetők fennmaradt emlékei sokáig nagyon rossz állapotban voltak. A Kozma utcai zsidó temetőben ugyan csak két sírbolt védett (ezeket

15 Deme − Lővei, 2003.

16 Miklósi-Sikes Csaba: A sümegi zsidó temető megújulása. *Műemlékvédelem*, 2003/4. 274−278.

17 Kormos Szilvia: *A lovasberényi zsidó temető*. Budapest, 2012.

18 Balogh István: Se kultúra, se örökség? A zsidó temető helye a kulturális örökségben. *Fórum, Társadalomtudományi Szemle*, 2011/4. 57−65.

felújították), de számos más emlék is védelemre érdemes lenne. A Salgótarjáni utcai izraelita temető teljes területe védett 2002 óta, de a több évtizedes elhanyagoltság és a vandalizmus miatt az értékes síremlékek a közelmúltig folyamatosan pusztultak. A szertartási épület tető nélkül állt, a növényzet elburjánzott.[19] 2016-ban a Salgótarjáni utcai temető a Nemzeti Örökség Intézete kezelésébe került. Hozzákezdtek a temető tudományos dokumentálásához, a terület megtisztításához, a balesetveszély elhárításához és megindult a sírkövek helyreállítása is.[20]

A városi temetők védelme

A 18. század végétől a nagyobb településeken, ahol a városok intenzív növekedése miatt a temetők rövid idő alatt beteltek, és hamar körbenőtte őket a városszövet, néhány évtizedenként újabb és újabb temetőket kellett nyitni. A több kisebb temető helyett egyre több településen egy nagy központi temetőt alakítottak ki. Az egyház számára viszont gyakran megfizethetetlen volt az egyre drágább, városközeli telkek ára, így általában a városi vezetőség feladatává vált az új temető/köztemető megnyitása. Pesten 1847 nyarán nyitották meg Magyarország első köztemetőjét, a Kerepesi úti temetőt.[21] A 20. század során a vidéki nagyvárosokban is sorra megnyitották a köztemetőket.

Söptei Imre egy 1998-ban megjelent cikkében a kőszegi temető és védett síremlékei kapcsán foglalkozott a városi temetők védelmével. A kőszegi temető 18–19. századi síremlékei már 1958 óta védettek, de a műemlékjegyzékben nem szerepelt részletesen, hogy mely sírkövekre vonatkozott a védelem. A cikk megírásakor a temetőben már nem volt 18. századi emlék, és a későbbi értékes síremlékek is folyamatosan fogytak. A szerző felhívta a figyelmet, hogy éppen ezért nagyon fontos a régi temetők felmérése és az értékes síremlékek összeírása, amelyre Kőszegen 1997-ben került csak sor. Megállapította, hogy egy-két ritka kivételtől eltekintve a városi temetőkről nem készült tudományos feldolgozás, így nem is kerültek védelem alá.[22]

A városi temetők síremlékei a művészeti stíluskorszakok hatására alakultak, így leginkább a művészettörténet oldaláról kaptak figyelmet. A 20. század második felében számos síremlék került műemléki védelem alá, de a 18–19. században nyitott városi felekezeti temetők közül területi szinten csak néhány temető (például a kiskunhalasi régi református temető, a kőszegi temető, a soproni Szent Mihály temető) élvez műemléki védelmet jelenleg. További védendő városi felekezeti temetők több településen is fennmaradtak, ilyen például a szombathelyi Szentmártoni

19 Deme − Lővei, 2003.

20 Csáki Tamás: A Salgótarjáni utcai zsidó temető 1892 utáni története. *Urbs: magyar várostörténeti évkönyv*. 2019. 13. 261−305.

21 Tóth, 1999.

22 Söptei Imre: A kőszegi temető. *Műemlékvédelmi Szemle*, 1998/2. 141−156.

temető, a székesfehérvári Csutora temető vagy a veszprémi Alsóvárosi temető. Ide sorolhatók a debreceni római katolikus és a Hatvan utcai temetők, a kecskeméti Szentháromság és a keszthelyi Szent Miklós temető is. A városi köztemetők között kiemelkedő jelentőségű Magyarország első köztemetője, a budapesti Kerepesi úti temető, amelynek számos síremléke már évtizedek óta védett, de csak 2013-ban helyezték a temető teljes területét védelem alá.

A temetőkataszter hiánya

Entz Géza 1980-ban megjelent írásában hangsúlyozta, hogy az egyes védelemre érdemes helyszínek kiválasztásához elengedhetetlen lenne egy egységes szempontú összeírás az ország temetőiről. Az összeírásban az egyes temetőket, temetkezési helyeket külön típusonként (cintermek, templomban lévő sírok, templomtól független temetők, temetőkápolnák, családi sírépítmények, kripták) kívánta feldolgozni. A csoportok meghatározása mellett az egyik legfontosabb feladatnak és a védelem alapfeltételének tartotta a temetők és síremlékek pontos helymeghatározását, részletes leírásukat, valamint fényképek, esetleg rajzok készítését. A leírás, a formai és szerkezeti jellemzők mellett, az emlék állapotára, gondozottságára és a szükséges beavatkozásokra is kitért volna. A felmérés elvégzését a Hazafias Népfront és a honismereti szakkörök bevonásával képzelte megvalósítani. A szakmai és szervezeti irányítást egy kis létszámú szakmai bizottság felállításával gondolta megoldani, amely kidolgozná a felméréshez szükséges kérdőívet és ennek szakmai útmutatóját, majd a beérkezett munkákat rendszereznék és kezdeményeznék a védetté nyilvánításokat.[23]

Az országos összeírásra ugyan történtek próbálkozások az 1980-as években a Hazafias Népfront keretében, de a rendszerváltást követően megszűnt ez a szervezet, és a felmérések félbemaradtak. Az 1990-es évek végén ismét felvetődött a temetők összeírásának szükségessége, a szakemberek a temetőkataszter hiányával magyarázták a temetővédelem hiányosságait. A temetők és a bennük található objektumok országos felmérése nélkül a védelem szempontjait is nehéz meghatározni. Az országos felmérés híján kiemelten jelentősek a települések által végzett temetőösszeírások, felmérések és az indokolt emlékek, temetők helyi védelem alá helyezése.[24]

2012-ben doktori disszertációm részeként elkészítettem a felméréshez szükséges adatlapot, valamint összeállítottam a védendő temetők kiválasztásához szükséges egységes szempontrendszert. Az adatlap a következő adatokat tartalmazza: temető neve, címe, GPS koordináták, helyrajzi szám(ok), tulajdonos, kezelő, műemléki védettség, természetvédelmi oltalom, helyi védelem, kegyeleti védelem, lezárt/működő állapot, főépület, ennek állapota, temetőtörténet, történeti

[23] Entz, 1980.
[24] Söptei, 1998.

temetőtípus, jelenlegi állapot (szerkezet, építmények, sírjelek, növényzet), bibliográfia, megjegyzések, felvétel dátuma, felvételező neve. Az adatlap kiegészítéseképpen javasolt a temetőről felmérési vázlatrajzot és fotódokumentációt készíteni.

A védelemre érdemes temetők kiválasztásához a szempontrendszer elemei a következők: egységesség, egyediség/tipikusság, történeti érték, művészeti érték, kultúrtörténeti érték, botanikai érték, településképi/tájképi érték, településökológiai potenciál, hasznosítási potenciál. A temetőkataszterből kiválasztott, védelemre érdemes temetőkben sírokra lebontott felmérést szükséges végezni. A temető teljes területét ábrázoló felmérési rajzon a növényzet és a sírjelek is egyedenként szerepelnek. A növényzetről részletes fakataszter készül, amely tartalmazza az adott faegyed fajának megnevezését latinul és magyarul, törzs- és lombkoronaátmérőjét, egészségi és esztétikai állapotát, valamint a jövőben elvégzendő fenntartási javaslatokat. Az egyes sírokról egy-egy felmérési adatlap készül, amely tartalmazza a sír számát, az oda eltemetett személyek nevét, születési és halálozási dátumát, a síremlék anyagát, formáját, méreteit és állapotát. A részletes felmérésnek köszönhetően a temetőben kijelölhetőek a legsürgetőbb helyreállítási munkálatok, valamint a temetőegyüttes sérülése esetén a későbbiekben teljes rekonstrukció hajtható végre.[25] Központi összefogás híján az összeírás – sajnos – máig nem történt meg.

Lővei Pál 2015-ben megjelent, a temetők topográfiai felméréséhez készített útmutatója szintén a hazai temetők országos szintű összeírását sürgeti. A rögzítendő adatok és az ajánlott módszer nem sokban tér el a fent bemutatottaktól. Fontosnak tartja a temető szerkezetét bemutató helyszínrajz és fényképfelvételek készítését, illetve a helyszín szöveges dokumentálását a történet – jelleg – leírás hármas mentén. A művészettörténeti megközelítésből következően a sírkövek kialakítására helyez nagyobb hangsúlyt, míg a temető növényállománya kevesebb figyelmet kap. Munkájában Veszprém megyei példákkal illusztrálva a temetőfelmérés részletes menetét is ismerteti.[26]

A jogszabályi háttér

A hazai műemlékvédelmi jogszabályok közül az 1997. évi műemlékvédelmi törvény[27] foglalkozott elsőként a temetők megőrzésével. A temetőket külön paragrafus alatt, a műemlékvédelem sajátos tárgyai között tárgyalta. A jogszabály többször módosult, például az 1999. évi temetőtörvény[28] kihirdetésekor, amikor a kiemelke-

[25] L. bővebben Gecséné Tar Imola: *Történeti temetők Magyarországon*. Doktori disszertáció. Budapest, 2012.

[26] Lővei Pál: *Temetők. Szempontok a topográfiai leírás rendszeréhez*. (Műhelytanulmányok a műemléki topográfiához 3.) Székesfehérvár, 2015.

[27] 1997. évi LIV. törvény a műemlékvédelemről

[28] 1999. évi XLIII. törvény a temetőkről és a temetkezésről

dő személyiségek sírjának a megőrzését az akkor létrehozott Nemzeti Kegyeleti Bizottság feladatai közé sorolták. A későbbiekben a 2001. évi örökségvédelmi törvény[29] is átvette a temetők védelméről szóló paragrafust. A törvény ma hatályos formájában a történeti temetők mellett a temetkezési emlékhelyekre is vonatkozik, és a következőket tartalmazza:

> *„37. § (1) Védelemben kell részesíteni azokat a történeti temetkezési helyeket (történeti temetőket és temetkezési emlékhelyeket) vagy ezek meghatározott részeit, különösen a sírjeleket, síremlékeket, sírépítményeket, amelyek műemléki értékei a magyar történelem, a vallás, a kultúra és művészet sajátos kifejezői, illetve emlékei.*
> *(2) Műemléki védelemben részesíthető:*
> *a) a temető egész területe;*
> *b) a temető körülhatárolt területrésze;*
> *c) a sírjel, síremlék, sírépítmény;*
> *d) síremlékcsoportok, sírjel, sírépítmény együttesek, vagy azok megjelenése, látványa;*
> *e) a temető egyéb építménye, tartozéka, illetve eleme;*
> *f) temetkezési emlékhely.*
> *(3) Műemléki védelem alatt álló történeti temetkezési hely, illetve azok részei nem szüntethetők meg, valamint e törvény alapján védett sírjel, síremlék, sírépítmény nem bontható el.”*[30]

Az 1997. évi műemlékvédelmi törvényhez kapcsolódóan, a 230/1997 (XII. 12.) kormányrendelet az egyes sajátos műemlékfajták védelmére vonatkozó részletes szabályokat foglalta össze. Kimondta, hogy a védett temetőben álló, vagy 1945. december 31. előtt emelt síremlékek védettek, valamint a védett temető tartozékának kell tekinteni a temető növényzetét is. Szintén kimondta, hogy egy temető területének védetté nyilvánításakor dönteni kell arról, hogy engedélyezik-e a továbbiakban a betemetéseket. A betemetés feltételeként előírható a sírjel formája és anyaga.[31]

A fenti kormányrendelet mára hatályát vesztette. A jelenleg hatályos műemléki jogszabályok nem térnek ki a temetőkkel kapcsolatban ilyen részletes szabályokra. A 68/2018. (IV. 9.) kormányrendelet a kulturális örökség védelmével kapcsolatos szabályokról meghatározza a temetőkre vonatkozóan a bejelentéshez kötött tevékenységeket (védett értékek feliratainak, díszítményeinek megváltoztatása; új

[29] 2001. évi LXIV. törvény a kulturális örökség védelméről
[30] 2001. évi LXIV. törvény a kulturális örökség védelméről
[31] 230/1997 (XII. 12.) kormányrendelet az egyes sajátos műemlékfajták védelmére vonatkozó részletes szabályokról

sírjelek vagy építmények elhelyezése), valamint a műemléki értékekről készülő értékleltár adattartalmát és felépítését.[32]

A hazai temetők és temetkezés témakörét szabályozó 1999. évi temetőtörvény kimondja, hogy „*rendelkezéseit a műemlékvédelem alatt álló temetők, temetkezési emlékhelyek és temetési helyek tekintetében a kulturális örökség védelméről szóló törvénnyel összhangban kell alkalmazni*".[33] A temetőtörvény végrehajtásáról szóló 145/1999. (X. 1.) kormányrendelet ennél részletesebb szabályokat fogalmaz meg. Kimondja, hogy a műemlékvédelem alatt álló temetők, temetőrészek és sírjelek nem számolhatók fel, valamint a védett temetők és sírhelyek esetén, ha a sírhely lejár, a rendelkezési jog megszűnéséről a temető üzemeltetőjének 15 napon belül értesítenie kell a fővárosi vagy a megyei kormányhivatal örökségvédelmi feladatkörben eljáró járási hivatalát.[34] Mindezek alapján egyértelmű, hogy a védelemre érdemes temetők fennmaradása leginkább a műemléki védelem kimondása esetén biztosított.

Számszerű adatok[35]

Az országos műemlékjegyzék 2012-ben történt áttekintése után[36] egyértelműen kiderült, hogy a temetőben álló templomok, kápolnák, kálváriák hazánkban nagy számban védettek, míg a területi védettséggel rendelkező temetők, illetve temetőrészek csak kis számban találhatóak az országban. Az önállóan védett síremlékek száma is alacsony, de ha ehhez hozzászámítjuk a csoportosan vagy területileg védett síremlékek számát, akkor az arány kicsit javul. A műemlékjegyzék 2012-ben végzett áttekintése alapján a következő csoportosítás és statisztikák készíthetők, amelyek még inkább bizonyítják a területi védelem hiányát:

– temető, temetőrész (síremlékcsoport vagy valódi területi védelem) (48)

– síremlék, kripta, mauzóleum, sírkápolna (82)

– temetőben álló építmény (kapcsolatban van a temetővel): temetőkápolna, kápolna, templom, templomrom, harangtorony, kálvária, temetőkereszt, ravatalozó, temetőcsőszi lak, kapu, fal vagy kerítés, szobor stb. (185)

– temetőben álló építmény (nincs kapcsolatban a temetővel), például római kori castrum maradványai (3)

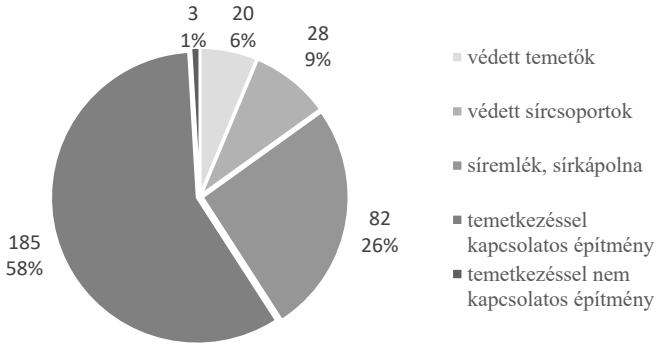
32 68/2018. (IV. 9.) kormányrendelet a kulturális örökség védelmével kapcsolatos szabályokról

33 1999. évi XLIII. törvény a temetőkről és a temetkezésről 2. § (3)

34 145/1999 (X. 1.) kormányrendelet a temetőkről és a temetkezésről szóló 1999. évi XLIII. törvény végrehajtásáról 18. § (8) és 20. § (4)

35 Az alábbi alfejezethez a 2012-ben készült *Történeti temetők Magyarországon* c. doktori értekezésem adatait használtam fel (Gecséné, 2012.), mivel a jelenleg hatályos műemlékjegyzék nem publikus, így a statisztikák frissítésére nem volt mód.

36 2001. decemberében készült műemlékjegyzék, kiegészítve a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal honlapján (www.koh.hu) 2012-ben megtalálható listával, amely a 2001-2012 között védetté nyilvánított helyszíneket tartalmazta. Napjainkban sem a jelenleg hatályos műemlékjegyzék, sem a fenti kiegészítés nem hozzáférhető.

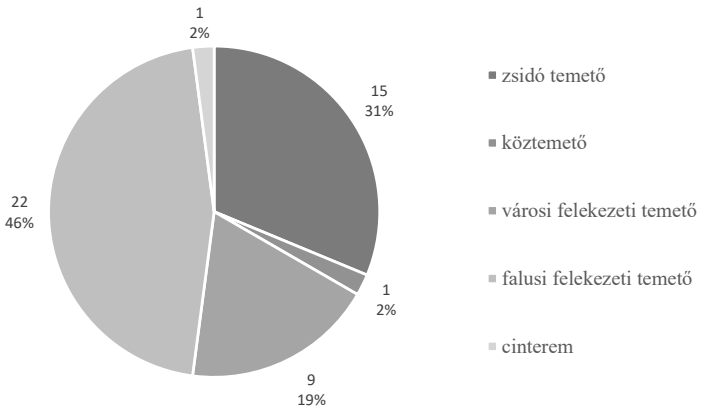
1. ábra. *A védett temetőterületek és a különböző típusú temetőelemek aránya. (2012)*

A védett temetői objektumok száma 2012-ben 270, míg a területi védettséget élvező temetők száma csupán 48 darab volt. Ha figyelembe vesszük, hogy ebbe a csoportba soroltuk a több síremlék együttes védelmét (28 darab) is, akkor a számarány tovább romlik, mivel a valódi területi védelemben részesülő temetők száma mindössze 20 darab.

A területileg védett, műemléki temetőket két csoportra oszthatjuk. Az első csoportba (20 darab[37]) azok a történeti temetők tartoznak, amelyek teljes területe vagy egy körülhatárolt területrésze élvez védelmet. A második csoportba (28 darab[38]) azok a védett temetők tartoznak, amelyben egy síremlék-együttes (min. 5–10 síremlék) kapott védelmet, tehát nem beszélhetünk valódi területi védelemről, de a síremlékek csoportos védelme lényegében ugyanazt eredményezheti, mint a területi védelem.

[37] Baja – zsidó temető, Balassagyarmat – zsidó temető, Békéscsaba – zsidó temető, Budakalász – régi szerb temető, Budapest – Salgótarjáni úti zsidó temető, Dévaványa – zsidó temető, Fertőszentmiklós – temető, Gyöngyös – zsidó temető, Kiskunhalas – régi ref. temető, Kovácsvágás – temető, Lovasberény – zsidó temető, Nagykanizsa – zsidó temető, Nyíregyháza – zsidó temető, Pápa – zsidó temető, Pilisvörösvár – zsidó temető, Székesfehérvár – szerb temető, Tata – zsidó temető, Tiszafüred – zsidó temető, Vállaj – temető, Veszprém – zsidó temető

[38] Alsópetény – temető, Balatonudvari – temető, Budapest – Kerepesi úti temető, Debrecen – Budai Ézsaiás úti temető, Debrecen – Hősök temetője, Hédervár – róm. kat. templom kertje, Hévíz – Egregy róm. kat. temető, Iván – temető, Kánó – ref. temető, Karancsság – temető, Kőszeg – temető, Kunszentmárton – Felsővárosi temető, Mihályi – temető, Miskolc – Avas ref. temető, Nagybajom – ref. temető, Nagycenk – temető, Nagylózs – temető, Nézsa – temető, Pécs – Tettye róm. kat. temető, Sopron – Balf, temető, Sopron – Szt. Mihály temető, Szatmárcseke – ref. temető, Szirák, Szőlősardó – ref. temető, Telkibánya – ref. temető, Tokaj – zsidó temető, Velence – temető, Vilyvitány – temető

2. ábra. *A történeti temetőtípusok előfordulási gyakorisága a területileg védett temetők között. (2012)*

Sajnos, mivel jelenleg nem publikus a hazai műemlékek jegyzéke, az utóbbi évtized védetté nyilvánításairól legfeljebb részinformációk[39] alapján alkothatunk képet. A statisztika frissítésére nincs mód.

Műemlékileg nem védett történeti temetők megőrzése

Azok a történeti temetők, amelyek nem állnak műemlékvédelem alatt, fokozottan veszélyeztetett helyzetben vannak. Jogszabályi védelmük a települési önkormányzat által rendeletbe foglalt helyi védelem alá helyezéssel történhet meg.

A működő, napjainkban is elsődleges funkciójának megfelelően használt temetők – értelemszerűen – könnyebben fennmaradnak, mint lezárt társaik. A veszélyt itt az újabb és újabb sírok megjelenése jelenti, hiszen az új betemetések új síremlékeket is eredményeznek, amelyek az elhunyt családjának anyagi helyzetét, ízlését tükrözik, gyakran tekintetbe sem véve a környező történeti együttest. Az új és régi síremlékek harmonikus egysége csak a szabályozás révén valósulhat meg, a helyi építési szabályzat és a temetőszabályzat átgondolt megfogalmazásával válik mindez elérhetővé.

A történeti értékű temetők között jelentős számú lezárt temető található. Ezek fennmaradása csak ritkán biztosított. A porladási idő lejárta után a temetőt általában megszüntetik, helyén új temetőt létesítenek, vagy területét bekebelezi a városszövet. Ha a temető mégis fennmarad, gondozására kevés figyelmet fordítanak,

[39] Például 2013-ban területi védelmet kapott a budapesti Kerepesi úti temető és a teresztenyei temető. (42/2013. (VIII. 9.) BM rendelet)

a terület fokozatosan elvadul. Kisebb településeken a természet visszahódítja a temető területét, városokban pedig a hajléktalanok, bűnözők búvóhelyévé válik. A sírokat kirabolják, a síremlékeket megrongálják, a növényzet elburjánzik, tehát a terület elértéktelenedik. Az egyetlen lehetőség arra, hogy ez a folyamat ne induljon be, az a terület olyan hasznosítása, amely összeegyeztethető a történeti temető értékeinek megóvásával.

A helyi védelem alá helyezés, a helyi építési szabályzat és önkormányzati tulajdonú temető esetén a temetőszabályzat elkészítése, valamint a temetőterület hasznosítása is a települési önkormányzatok hatáskörébe tartozik. Az egyházi temetők esetében az egyház rendelkezhet a temetővel, de a védelem és a szabályzatok terén az önkormányzat továbbra is érintett. A települési önkormányzatok jó szándéka mellett a helyi civil társadalom összefogása és lokális akciók szervezése jelenthet esélyt a történeti temetők megőrzésére.

Összefoglalás

A legfontosabb lépéseket a hazai temetők megőrzése érdekében több lépcsőben kell elvégezni. Egy országos adatbázis és egy örökségvédelmi szempontrendszer összeállításával ki lehet választani azokat a reprezentatív példákat, amelyek valóban területi szintű műemlékvédelem alá kell, hogy kerüljenek. A megőrzésre érdemes, de országos védelem alá nem kerülő történeti temetőket helyi védelem alá kell helyezni, majd a helyi szabályozásban is érvényre kell juttatni a történeti értékek megőrzését. Mindezek után a lezárt temetőkre egy fejlesztési és hasznosítási tervet kell kidolgozni, lehetőleg minél szélesebb kör, a helyi képviselők, a civilek, a szakemberek bevonásával.

A védett történeti temető területén történő beavatkozást részletes tudományos feldolgozás kell, hogy megelőzze. A tudományos feldolgozásnak nem csak a történeti kutatásra kell kiterjednie, hanem építészeti, művészettörténeti, botanikai, zoológiai, akár régészeti kutatásra is, tehát a különböző tudományterületek együttes vizsgálata és elemzése, ezáltal az értékek minél teljesebb feltárása a cél. A kutatást követően lehet elkészíteni a temető fejlesztési tervét, amelyben a megőrzés mellett a fenntartás, üzemeltetés és a használat témaköreit is bele kell foglalni, sőt működő temető esetén a temetkezéssel kapcsolatos feladatokat is meg kell fogalmazni. Az esetleges helyreállítási tervek készítésénél a műemlékvédelem megfelelő elveit kell alkalmazni.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Balogh István: Se kultúra, se örökség? A zsidó temető helye a kulturális örökségben. *Fórum,* Társadalomtudományi Szemle, 2011/4. 57−65.

Csáki Tamás: A Salgótarjáni utcai zsidó temető 1892 utáni története. *Urbs: magyar várostörténeti évkönyv*. 2019. 13. 261−305.

Czigány Jenő: Sírkövek, síremlékek védelme. *Műemlékvédelem*, 1959/2. 123−124.

Deme Péter – Lővei Pál: A temetőkben lévő műemlékek védelméről. In: Kuli János (szerk.): *II. Kegyeleti Konferencia*. Budapest, 2003. 21−26.

Entz Géza: Temetők, temetőkben lévő művészeti emlékek védelme. In: Szőllősi Gyula (szerk.): *Hajdú-Bihar temetőművészete*. Debrecen, 1980. 75−78.

Gecsénné Tar Imola: *Történeti temetők Magyarországon*. Doktori disszertáció. Budapest, 2012.

H. Csukás Györgyi: Katolikus temető a Bakony, Balaton-felvidék tájegységben. *Téka*, 2002/1. 24−32.

Knézy Judit: A Somogy megyei sírjelek kérdéséhez. *Műemlékvédelem,* 1975/2. 107−111.

Kormos Szilvia: *A lovasberényi zsidó temető*. Budapest, 2012.

Lővei Pál: *Temetők. Szempontok a topográfiai leírás rendszeréhez*. (Műhelytanulmányok a műemléki topográfiához 3.) Székesfehérvár, 2015.

Marjai Márton: Temetők műemléki védelme. *Műemlékvédelem,* 1982/1. 17−20.

Miklósi-Sikes Csaba: A sümegi zsidó temető megújulása. *Műemlékvédelem*, 2003/4. 274−278.

Országos Műemlékjegyzék. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2001.

Pandur József: A mecseknádasdi temetők sírjelei. *Műemlékvédelem*. 1977/3. 173−177.

Petrik Albert: Régi síremlékek a soproni temetőben. *Építő Ipar,* 1910. 429−431.

Petrik Albert: Régi síremlékek Magyarországon. *Építő Ipar,* 1913. 477–478., 487−489.

Pusztai László: Evangélikus temetőművészet Sopronban a 17−18. században. In: *Magyar műemlékvédelem 1973-1974*. Budapest, 1977. 175−205.

Ratkó Lujza: A Sóstói Múzeumfalu temetője. *Magyar Múzeumok*, 2001/2. 22−23.

Sarosácz György: *Magyarországi horvát, szerb és szlovén temetők, temetkezési szokások és sírjelek*. Pécs, 2003.

Sisa Béla: Temetővédelem. *Műemléklap*. 1999/11. 4.

Söptei Imre: A kőszegi temető. *Műemlékvédelmi Szemle*, 1998/2. 141−156.

Sz. Kürti Katalin: Debreceni temetők művészi értékei. *Műemlékvédelem*, 1983/4. 294−300.

Tóth Vilmos: A Kerepesi úti temető másfél évszázada. *Budapesti Negyed*, 1999/2. 5−126.

Wirth Péter: A szatmárcsekei református temető védelme. *Műemlékvédelem*, 1977/2. 96−102.
Wirth Péter: Falusi temetőink megőrzése. In: *Falusi műemléki együttesek védelme. ICOMOS konferencia Budapest – Szombathely. 1977. június 23−29*. Budapest, 1980. 195−198.
Zentai Tünde: A népi sírjelek megőrzéséről. *Műemlékvédelem*, 1974/4. 219−223.
Zentai Tünde: Népi síremlékek a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban. *Műemléklap*, 1999/11. 8.
1997. évi LIV. törvény a műemlékvédelemről
230/1997 (XII. 12.) kormányrendelet az egyes sajátos műemlékfajták védelmére vonatkozó részletes szabályokról
1999. évi XLIII. törvény a temetőkről és a temetkezésről
145/1999 (X. 1.) kormányrendelet a temetőkről és a temetkezésről szóló 1999. évi XLIII. törvény végrehajtásáról
2001. évi LXIV. törvény a kulturális örökség védelméről
42/2013. (VIII. 9.) BM rendelet
68/2018. (IV. 9.) kormányrendelet a kulturális örökség védelmével kapcsolatos szabályokról

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v28i3.323

Balogh István – Bányai Viktória*

A magyarországi zsidó temetők kutatása és védelme

A sírfeliratok gyűjtésének, a temetők tudományos célú kutatásának az igénye a zsidóságban a 19. század közepéig nem jelentkezett. Emögött talán azon talmudi vélekedés (Tb Horajot 13b) áll, miszerint a sírfeliratok olvasgatása azon tíz dolog közé tartozik, ami negatívan hat a tanulásra, avagy eltérít a tanulástól.[1]

A héber sírfeliratok – elsősorban középkori feliratok – gyűjtésének és közzétételének első európai példáit tehát keresztény tudósok kezdeményezéseként ismerjük a 18. század utolsó harmadától kezdve. Így Johann Caspar Ulrich zürichi református lelkész 1768-ban megjelent művében a svájci zsidóság történetét tárgyalva közölte néhány régi síremlék héber nyelvű szövegét.[2] Ehhez az érdeklődéshez hozzájárulhatott az, hogy a középkorban vagy kora újkorban kiűzött zsidó közösségek egykori temetőit, sírköveit rendszerint építési anyagként használták, akár pusztán praktikus okokból, akár a diadalmaskodó kereszténység jelzésére. A városfalakba, városi középületekbe, katedrálisokba beépített vagy akár piaci kövezetként szolgáló kövek némelyikéről századokkal később is kiolvashatók voltak a sírfeliratok.[3] A budai vár polgári házainak 1686 utáni újjáépítéséhez is használtak zsidó sírköveket, néhányat olyan módon, hogy valószínűleg olvashatók voltak.

A 19. század közepén több országban már állami szinten is találunk példát arra, hogy felismerik a középkori zsidó sírkövek és fragmentumok jelentőségét. Szimbolikus, bár nem végleges szemléletváltást jelez, hogy míg 1847-ben a bristoli Saint Elisabeth Hospital átépítése során előkerült középkori zsidó sírköveket még építőanyagként hasznosították újra, addig az 1849-ben Párizsban előkerült hasonló leletek már a Cluny Múzeumba kerültek.[4]

* A szerzők: Balogh István az ORZSE adjunktusa. E-mail: baloghi@or-zse.hu és Bányai Viktória, a TK Kisebbségkutató Intézet tudományos főmunkatársa, e-mail: banyai.viktoria@tk.mta.hu

1 A listán egyébként olyan félelmet keltő, visszatetsző vagy felkavaró dolgok szerepelnek, mint áthaladni két teve között, egy nő áthaladása férfi között, bűzlő dög mellett elmenni, nem kellően megsült kenyeret enni vagy halott arcát nézni.

2 Ulrich, Johann Caspar: *Sammlung Jüdischer Geschichten* .... Basel, 1768. 39–44., 204–105.

3 Erre példákat l. Wilke, Carsten L.: Medieval Hebrew Inscriptions: Towards a European Database. *Jewish Studies at the CEU*, VII (2013), 148 skk.

4 Wilke, 2013. 152−154. Az optimistának ható irányok mellett Wilke a továbbiakban számos 19. és 20. századi európai példát is felsorol az értékes leletekkel való felelőtlen és érzéketlen bánásmódra a hivatalos szervek részéről. A náci időszakot pedig ismét a temetők tudatos pusztítása, megalázása jellemezte.

Zsidó tudósok érdeklődése a régi zsidó sírkövek iránt – ahogy más történeti forrásanyag iránt is – a Wissenschaft des Judentums mozgalmának szellemiségében induló kutatásokban, az 1830–40-es években kezdődött; majd az 1840-es évektől sorra jelentek meg nyomtatásban a gyűjteményes kötetek. Leopold Zunznak, a mai értelemben vett zsidó történeti kutatás megalapítójának *Das Gedächtnis der Gerechten* című, 1845-ben megjelent tanulmányát a modern epigráfiai kutatás indítóművének tekinthetjük módszertani értelemben. Zunz átfogó írásában 210 középkori héber sírfeliratot tanulmányozott – többségében másodlagos forrásokból – felhívva a figyelmet a zsidó síremlékek történeti jelentőségére, héber irodalmi értékére és a zsidó-keresztény kapcsolatokat megvilágító szerepükre.[5] Ugyanebben az évben tette közzé a pozsonyi születésű Max Emanuel Stern az általa Bécsben indított *Bikkure Haitim* című héber nyelvű folyóiratában azt a felhívást, amelyben kérte a hitközségeket és rabbijaikat, hogy a régi, elporladó sírkövek feliratait mentsék meg a feledéstől, mert ezekben a zsidóság „történetének fontos és megbízható kútforrásait" találhatjuk meg.

A következő időszakban egyre több helyen kezdődött meg rabbik, tudósok és a zsidó hitközségek alkalmazottainak közreműködésével a régi sírkövek dokumentálása. Az egyik első teljességre törekvő kötet, Ludwig August Frankl von Hochwart, a bécsi zsidó hitközség titkárának munkája, 1855-ben jelent meg *Inschriften des Alten Jüdischen Friedhofs in Wien* címmel. Módszertani szempontból Frankl kötete képezi a fél évszázaddal későbbi Bernard Wachstein kutatásainak és munkáinak előzményét, azon keresztül pedig a modern magyarországi kutatások elméleti kezdőpontjának is tekinthetjük. Azonban hasonló jellegű átfogó munkára még igen sokat kell várni. Pedig sürgetés már az 1850-es években is elhangzott: a korszak hazai zsidóságának egyik legmeghatározóbb alakja, Löw Lipót több cikkében is írt az általa szerkesztett *Ben Chananjában* a temetőkről és a síremlékek feliratairól, kiemelve, hogy nagyobb figyelmet érdemelnének a régi zsidó temetők.[6]

Ilyen jellegű felmérést, kutatást azonban a következő évtizedekben sem találunk, pontosabban csak kudarcáról értesülünk.[7] Ami az 1860-as évektől megindul, az inkább nevezhető archeológiai iránynak: a minél korábbi sírkőleletek fellelése és széles körű közzététele foglalkoztatta a neológ zsidó értelmiség színe-javát, és ezt az évezredes magyar-zsidó együttélés igazolásának vágya motiválta.

---

5 Zunz, Leopold: Das Gedächtnis der Gerechten. In: *Zur Geschichte und Litteratur.* Berlin: Veit und Comp., 1845. 314-458.

6 Löw, Leopold: Blumen auf Gräbern. *Ben Chananja* I. (1858), 433–442

7 1888-ban jelent meg Bacher Simon felszólítása a *Magyar Zsidó Szemlé*ben, ennek *Kútfők* című rovatában közölt nagyszámú okirat mellett javasolt figyelmet fordítani a régi „sírföliratok és egyéb héber nyelvű kútfők" felkutatására és publikálására is. Leírta, hogy a régi pesti zsidó temető sírfeliratainak összegyűjtésére már az 1870-es évek első felében előfizetést hirdetett, azonban nem kapott támogatást a terve.

Deutsch Henrik, az Országos Izraelita Tanítóképző Intézet későbbi igazgatója 1866-ban tette közzé az *Archaeológiai Közleményekben* az 1862-ben Nagyszombatban, a városfal bontásakor előkerült kilenc darab 14. századi héber sírfeliratot és fordításaikat. 1887-ben Kohn Sámuel történész, a Pesti Izraelita Hitközség főrabbija, a régi budai Fehérvári kapuba befalazott síremlékeket és a legkorábbi török kori sírkő-leletet publikálta. 1895-ben Kaufmann Dávid, a Rabbiképző Intézet professzora számolt be – nagyméretű fényképekkel is illusztrálva – az *Archaeológiai Értesítőben* a középkori budai krisztinavárosi zsidó temető helyén talált sírkövekről, köztük a máig is legrégebbiként számon tartott 1278-as síremlékről, ezáltal szélesebb szakmai közönség számára is bemutatva a magyarországi zsidóság korai epigráfiai emlékeit.

A krisztinavárosi leletek nyomán Kohn Sámuel az *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyvében* régészeti feltárásokat sürgetett:[8]

> „Ki tudja, mennyi archeológiai, történelmi és felekezeti tekintetben fontos kincs rejtőzik még ott a föld mélyében. Végeztessünk ásatásokat! Lehetséges, hogy ismét csak puszta évszámokra és közömbös nevekre akadunk, de lehetséges az is, hogy az egyik vagy másik név mellett azt találjuk bevésve, hogy aki 6 vagy 700 éve előtt viselte, rabbi, vagy tudós, királyi hivatalnok, pénzverő, vagy a magyar zsidóság prefektusa volt, ha szerencsével járunk, tán még azt is, hogy a zsidó hitre tért kozárok nemzetiségéből való, tehát azok ivadéka, kik mint a magyarok szövetségesei részt vettek a honfoglalás nagy művében."

A milleniumi ünnepségek lázában tehát már nemcsak a középkori zsidó jelenlét dokumentumait remélték a sírkövekben fellelni, és ezáltal a gyökértelenség vádját cáfolni, hanem a honfoglalás koráig, sőt – a kazár-elmélettel – a vándorlás koráig visszanyúló bizonyítékot is találni kívántak.

Igen tanulságos ebből a szempontból, hogy a két világháború közötti időszak antiszemita légkörében milyen széles összefogás jött létre – zsidó bárók, gyárosok és felsőházi képviselők támogatásával – arra, hogy a Zsidó Múzeum tulajdonába kerüljön egy i.e. 3. századi, vagyis a Pannónia provinciából származó zsidó sírkő.[9] „A magyar zsidók nemesi levele", amely bizonyítani volt hivatott, hogy már a magyar honfoglalást jóval megelőzően is éltek zsidók az ország területén, 1933-ban érkezett meg a múzeumba – de mint oly sok egyéb apologetikus gesztus, semmi hatással sem volt a „galíciai jöttmentek hadával" riogatókra.

---

8 Kohn Sámuel: Zsidó történelmi emlékek. Különös tekintettel Magyarországra. *IMIT Évkönyv*, II. (1896). 52–62.

9 3. századi zsidó sírkő Esztergomból , *MILEV*, accessed August 1, 2020, http://collections.milev.hu/items/show/30151.

A temetőkben fellelhető régi sírkövek toposza, mint az ősiség bizonyítéka, az 1929-ben kiadott *Magyar Zsidó Lexikon* hitközség-történeti szócikkeiben[10] és helytörténeti munkák erősen túlzó – és jellegénél fogva sosem dokumentált – megfogalmazásaiban a 20., sőt a 21. században is rendszeresen megjelennek. Ugyanakkor – vagy épp ezzel karöltve – még az alapos, komoly levéltári anyagra épülő zsidó helytörténeti munkák is alig szenteltek érdemi figyelmet a temetőknek. Ez egyaránt igaz Kaufmann Dávid tanítványai, fiatal rabbik által írt első magyarországi zsidó helytörténeti publikációkra, amelyek a 19. század utolsó évtizedétől kezdve jelentek meg, a Scheiber Sándor által kezdeményezett, a Magyar Izraeliták Országos Képviselete kiadásában 1966–1982 között megjelent helytörténeti sorozat köteteire, vagy akár a vészkorszak után megjelent Jizkor-kötetekre is.[11]

Tudomásunk szerint egészen 1990-ig mindössze egyetlen magyarországi temető korai sírfeliratainak összegyűjtésére és publikálására került sor: Goldberger Izidor tatai rabbi a tatai zsidó temetőben a maga idejében még fellelhető 18. századi és 19. század eleji sírfeliratokat jegyezte fel.[12] Tudományos értelemben mérföldkőnek számít, és ma is alapvető Scheiber Sándor 1960-ban kiadott összefoglaló munkája – *Magyarországi zsidó feliratok a III. századtól 1686-ig* –, ez azonban lényegében a 19. század végi archeológiai vonalat összegezte, és egészítette ki a II. világháború után előkerült leletekkel.

Toronyi Zsuzsanna a magyarországi zsidó értékek megőrzését célzó törekvések 20. századi kezdeteit tárgyalva hívja fel a figyelmet arra, hogy a kialakult zsidó tudományos intézményrendszer érdektelensége a zsidó kultúra materiális és vizuális elemei iránt a beágyazott szövegközpontú megközelítéssel, és az egyre inkább anikonikusnak tekintett hagyomány nézőpontjával magyarázható.[13] Ez indokolhatja azt is, hogy a síremlékek szövege iránti – legalábbis mérhető – fogékonyság, érdeklődés kialakult, de maguknak a köveknek a motívumaival, díszítéseivel elemző

[10] Például Apostagon 1650-es évekből származó sírkövekről ír a lexikon, miközben az összeírások szerint a 18. század közepéig a településen nem élt egy zsidó lakos sem. Vö: Grünvald Fülöp – Scheiber Sándor: Adalékok a magyar zsidóság településtörténetéhez a XVIII. század első felében. In: *Magyar–Zsidó Oklevéltár*, VII. köt., Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1963. 5–48. és Ujvári Péter (szerk.): *Zsidó Lexikon.* Budapest: A Zsidó Lexikon kiadása, 1929. 53. Balassagyarmaton 500 éves hitközséget említ, holott az első zsidók csak a 18. század elején jelentek meg. Vö: Grünvald – Scheiber, 1963. 17–18. és Ujvári, 1929. 78.

[11] Jizkor-köteteknek nevezzük a jellemzően külföldön, különösen Izraelben kiadott, az egykori magyarországi zsidó közösségeknek emléket állító, többségében személyesebb hangvételű emlékkönyveket. Pl. Blasz Jenő: *A mi régi Fehérgyarmatunk*. Bnei Brak, 1965.; Lőwinger Abraham Albert: *A vasi zsidók emlékére*. H. n., Az Izraelben Élő Vas Megyei Zsidók Emlékbizottsága, 1974.; Szilágyi-Windt László: *Az újpesti zsidóság története*. Tel Aviv, 1975.; Aharoni (Duschinszky) Ráchel: *A rákospalotai zsidó hitközség története*. Tel-Aviv: Rákospalotai Emlékbizottság, 1978.

[12] Goldberger Izidor, Macebot ha-risonot be-ir Tata. *Hazofeh*. VII. (1922), 1. 53–66.

[13] Toronyi Zsuzsanna: *Zsidó közösségek öröksége.* Budapest: Magyar Zsidó Levéltár, 2010. 8–9.

módon csak a 20. század végén kezdtek el foglalkozni. Az előbbi megállapítást támasztja alá, hogy a 20. század eleji Magyarországon is találkozunk – elsődlegesen az ortodox közösségekben – a nagy rabbik sírfelirata iránti érdeklődéssel. Például Stein Mayer Miksa, nagyszombati rabbi által 1905 és 1908 között szerkesztett és kiadott *Magyar Rabbik* című folyóiratban rendszeresen közölték a bemutatott jeles személyiségek sírfeliratát is, amelyeket a legmegbízhatóbb életrajzi forrásként és történeti dokumentumként tartottak számon.

Az ortodox rabbik responsumaikban[14] ugyancsak foglalkoztak a működő temetőkkel kapcsolatban felmerülő kérdésekkel, és ezekben általánosabb szinten is fogalmaztak meg elveket. A szabályozás alapja az volt, hogy a temető a közösség közös tulajdona. Héber terminológiával *hacér mesutafin,* azaz társtulajdonosok udvaraként tekintendő, vagyis nem a gyászoló magánügye egy, a korábbi hagyományoktól esetleg eltérő sírkő elhelyezése: a változások csak a közösség beleegyezésével lehetségesek.

Míg a neológ közösségek szabályzatai csak a héber teljes elhagyását akadályozták, használatát kötelező elemként őrizték, addig az ortodox oldal egyes közösségei sokkal szűkebben szabták meg a nyelvi kereteket: csak héber feliratokat engedélyeztek. Latin betűkkel – egyes tekintélyek szerint – még a sírköves névjegyét is tilos volt feltüntetni.[15] A latin betűk kapun kívül tartását valósítja meg például a budapesti Csörsz utcai ortodox temető, ahol hosszas kutakodással is csak két női síron fedezhető fel a sírköves neve latin betűkkel. Bár erre az általunk ismert rabbinikus állásfoglalások külön nem térnek ki, de a tapasztalat azt mutatja, hogy a héber mellett a szintén héber betűkkel írt jiddis és egy.egy idézet erejéig az arámi nyelv is elfogadott, illetve elfogadható volt az ortodoxia számára.

A feliratok nyelvén kívül két másik kérdést tárgyalnak a rabbinikus tekintélyek a sírkövekkel kapcsolatban az 1870-es évektől vissza-visszatérően, mint ennek a területnek neuralgikus pontjait. Egyik a sírkőre vésett ábrázolás, az elhunyt arcképének fotográfián vagy más technikával való megjelenítése, ennek tilalma. Másik az arab számok használata a polgári dátum szerinti évszám feltüntetésére, vagy akár csak a temetőlátogatót útba igazító sírkőszámozás céljából. Az arab számok tiltásában egyébként nem volt teljesen egységes a rabbik vélekedése. Talán ez az oka az olyan „köztes" megoldások kialakulásának, mint például, hogy a zsidó naptár szerinti dátumot arab számokkal vésték fel, vagyis az otthonosabb arab számokat használták, azonban mégsem a Jézus születését kezdőpontnak tekintő keresztény évszámok szerint.

[14] A responsum kérdésekre – jogi, rituális vagy exegetikai kérdésekre – adott feleletek, állásfoglalások. A kérdéseket leggyakrabban egy rabbi, ritkábban magánszemély vagy közösség teszi fel, és egy megfelelő tekintéllyel bíró rabbi válaszolja meg.

[15] Konkrét példákat l. Bányai Viktória: „Derék asszonyok és jámbor férfiak" – sírfeliratok filológus szemmel. *Fórum. Társadalomtudományi Szemle*, 2011/4. 25–26.

A holokauszt után a hatalmas vérveszteség miatt a vidéki zsidó hitközségek százai szűntek meg azonnal, vagy néhány év, esetleg évtized múlva. A központosított hitközségi szervezet évtizedeken át fokozatosan adta el a közösségek nélkül maradt zsinagógákat és más ingatlanokat, melyek többségére a bontás várt. A temetők azonban, a vallási szabályok miatt – nyomós indok nélkül – nem felszámolhatók, nem eladhatók. Egy 1960-as központi helyzetjelentés 822 olyan zsidó temetőről ír, amelyek fenntartó közössége megszűnt, így többségük évtizedekre elhagyatva, elfeledve, gazdátlanul, a sírkőtolvajok és vandálok pusztításának kitéve maradt a települések határában. A jelentés lezárása a korszakra jellemző hozzáállás összegzése, az akkori vezetés lényegében lemondott a gazdátlanná vált vidéki zsidó temetőkről: *„A történelem arra tanít bennünket – ahogy az élet rendjéhez tartozik a halál – a halál rendjéhez tartozik a temetők pusztulása is."*[16]

Ezek után a kisebb temetők százai évtizedekig gondozatlanul maradtak. A kerítéseket elhordták, a temetők területét sűrű bozótos nőtte be, így a kövek pusztulásának mértéke és az ellopott sírkövek hiánya sem tűnt fel senkinek. Az egyetlen ismert jelentősebb kísérlet a korszakban a zsidó temetőket is érintő dokumentálásra a Löwinger István és Schmelzer Kornél által – Scheiber Sándor kérésére – 1955 nyarán készített beszámoló a közép- és dél-dunántúli zsidó közösségekről, amelyben leírták többek között a helyi temető állapotát, és a legrégebbi leolvasható síremlékek évszámait is közölték.[17]

A elhagyott temetőkkel kapcsolatban felmerült az exhumálás és a megóvható temetőkbe való áthelyezés gondolata is, ez azonban országos szinten túlságosan költséges lett volna.[18] Néhány példát mégis ismerünk a környékbeli falvakból 1956 után a budapesti Kozma utcai vagy a miskolci Avas temetőbe „beköltöztetett" temetőkre. Több eset is azt bizonyítja, hogy az exhumált maradványok rituális értelemben vett biztonságba helyezése motiválta ezeket az akciókat, és nem feltétlenül járt együtt a terület új célra való használatával. Ilyen például Bia vagy Zsámbék, ahol az egykori zsidó temetők területe ma is megvan, üresen áll. Az áttemetések – ha életben lévő hozzátartozó máshogy nem intézkedett – közös sírba történetek, vagyis az egykori síremlékek elvesztek. Azért is különösen fájó ez, mert a zsámbéki temető egyike volt az újkori Magyarország legkorábbi zsidó temetőinek (1. kép).

A téma több évtizedes elhanyagolása után nagy érdeklődést váltottak ki az 1980-as években megjelenő fotóalbum jellegű, szélesebb közönséghez szóló kiadványok: Erdélyi Lajos *Régi zsidó temetők művészete* című kötete 1980-ban Bukarestben, Wirth Péter *Itt van elrejtve* című albuma 1985-ben Budapesten jelent meg. A vizuálisan befogadható értékek felőli közelítés a zsidó sírkövekhez pont ellentétes az egy évszázaddal korábbi nézőponthoz képest. Erdélyi és Wirth fotói

16 Toronyi, 2010. 118.
17 Toronyi, 2010. 93–113.
18 Toronyi, 2010. 118.

1.kép. *A zsámbéki temető exhumált halottainak közös sírjele a Kozma utcai temetőben.*

érdeklődést ébresztettek a hazai épített örökség különleges, a pusztulás szélén álló szegmense iránt.

A rendszerváltás időszakában országszerte egyre több helyen kezdődött meg az egykori zsidó közösségek történetének a kutatása, az akkortól megjelenő kötetekben már intenzívebb érdeklődéssel foglalkoznak a temetőkkel is. Ez a szemléletváltás első megközelítésben a képanyagban volt érzékelhető, ami következett abból a körülményből is, hogy vidéken a zsinagógák, hitközségi iskolák, üzletek-lakóházak elbontása, átalakítása után, az emlékezet utolsó hordozói maradtak a temetők. Az elpusztított hitközségi levéltárak, anyakönyvek és családi dokumentumok hiányában, a temetők a megsemmisített zsidó közösségek utolsó emlékeivé váltak, történetük különleges forrásaiként tekinthetünk rájuk.

A zsidó temetők feldolgozását segíti az a körülmény, hogy többségükben, lényegében mintegy 1400 temető esetében lezárt, végleges egységről van szó, így a kutatási keretek egyértelműek. Mindegyik temető történeti temetőnek tekinthető, többségében hetven éve nem történt temetés; exhumálás is csak néhány kivételes esetben. Ugyanakkor a rongálások, lopások miatt sajnos többségük nem maradt meg eredeti állapotában, sőt, sok közülük részlegesen vagy teljes egészében elpusztult, csak a területe határozható meg, de néhány esetben még az sem pontosan. A pusztulás csak töredékeiben érzékeltethető, mert néhány nagyobb hitközségen kívül sehol sem maradtak fenn a temetőkönyvek, kataszteri térképek.

Az 1990 után megszületett dokumentációk, feldolgozások változó mélységűek. Vannak példaértékű helyi és regionális kutatások is,[19] ugyanakkor jellemző, hogy a kutatók többsége a sírköveken látható jelképekkel és motívumokkal csak általánosságban foglalkozik, emellett héber nyelvtudás hiányában rengeteg információ rejtve marad. Az utóbbi 10 évben jelentek meg Kormos Szilvia kutatásai nyomán a váci (2010), a lovasberényi (2012) és a pilisvörösvári (2016) zsidó temetőket feldolgozó kötetek az MTA Kisebbségkutató Intézet Judaisztikai Kutatócsoport kiadásában. Ezek az első magyarországi tudományos publikációk, amelyek közlik egy adott település összes zsidó sírkövének feliratát, továbbá térképeket, elemzéseket, a temető szélesebb közönség számára való bemutatásával segíti örökségi értékének tudatosítását.

A zsidó temetők felkutatását, általános és részletes dokumentálását célozzák az egyre újabb országos és helyi szintű virtuális adatbázisok. A www.izraelitatemetok.hu mintegy félezer hazai zsidó temető koordinátája mellett rövid szöveges, és néhány fényképet tartalmazó állapotrögzítéssel segíti az adott sírkert iránt érdeklődőket. A www.zstm.hu térképes adatbázisa az összes hazai zsidó temető pontos helymeghatározására törekszik. A makói József Attila Városi Könyvtár és Múzeum honlapján tette közzé a jángori neológ temető összes síremlékének fényképes dokumentációját.[20] A Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára ezzel szemben egy teljes, kereshető fényképes adatbázist készített, amelyben az egyes elhunytak anyakönyvi adatai is megtalálhatók.[21]

Ugyancsak ebbe az irányba mutatnak az országszerte egyre népszerűbb tematikus, örökségvédelmi séták, közösségi programok, amelyeket a helyi múzeumok, helytörténeti egyesületek szerveznek. Budapesten a Nemzeti Örökség Intézete Sírkerti séták című programsorozatának részeként szervezi *A Salgótarjáni utcai zsidó temető története*, valamint a *Lajta Béla síremlékművészete a Salgótarjáni utcai zsidó temetőben* című programjait. Szegeden az örökségnapok keretében a 2011 óta szervez a Somogyi Könyvtár *Az élők háza* elnevezéssel sétát a szegedi izraelita temetőben.[22] Vasváron 2019-ben a Városnéző séták sorozat állomásaként az újonnan rendezett temetőt járhatták be az érdeklődők,[23] ugyanebben az évben a Szentesi Vendégszeretet Egyesület Temetői körséták című programsorozata keretében látogatott el a helyi zsidó temetőbe.[24] Balatonfüreden a 2018-ban megnyitott Zsidó

[19] A teljesség igénye nélkül említhetjük például Ábrahám Vera szegedi és Somogy megyei kutatásait, Balázs Edit nyugat-magyarországi kutatásait és az általa vezetett szakdolgozatok sorát.

[20] http://www.muzeum.mako.hu/mako-jangori-zsido-temeto-2/ Azonban az adattár nem keresheti név alapján, és nem tartalmazza a síremlékek mindkét oldalának képét sem.

[21] https://mnl.gov.hu/mnl/beml/a_gyulai_zsido_temeto_adatbazisa

[22] https://24.hu/belfold/2012/09/21/orokseg-hetvegi-seta-a-181-eves-szegedi-zsido-temetoben/

[23] https://www.vaol.hu/kozelet/helyi-kozelet/varostorteneti-seta-a-zsido-temetoben-markus-sandort-is-meghivtak-vasvarra-3386766/

[24] https://www.delmagyar.hu/helyi-ertek/28-embert-temettek-ide-1974-ota-seta-a-szentesi-izraelita-temetoben-4683615/

Kiválóságok Háza *A füredi rabbi* címen rendszeresen tart tematikus városnéző sétát. Az érdeklődők ennek keretében bejárhatják egy klasszikus vidéki zsidó közösség hétköznapjainak útvonalát. Az egykori zsinagóga épülete és a temető mellett felkeresik a rituális fürdő, a rituális metsző háza, valamint a felekezeti iskola hűlt helyét, eközben a résztvevők megismerkedhetnek a zsidó étkezési, istentiszteleti, családi, házaséleti, tisztálkodási és temetkezési szokásokkal is.[25]

A fizikai állagmegőrzés, a felújítások kérdései

A holokausztot követően először a legkisebb, néhány családból álló, túlélők nélküli falusi zsidó közösségek temetői váltak gazdátlanná. Az egykori néhányszáz fős hitközségek után maradt szórványközösségek lassabban szűntek meg, tagjaik közül többen a következő másfél-két évtizedben még a településeken éltek. Az elvándorlás újabb hulláma, 1956 után a nagyközségekből-kisvárosokból is eltűntek a túlélők. Ekkortól sűrűsödtek meg a sírkőlopások, amelyeket jellemzően sírkövesek követtek el. Az esetekre többnyire nem derült fény, csak évtizedekkel később, a temetők megtisztítása során. A példaként említhető Békés megyei Csorváson kislétszámú, de jómódú neológ zsidó közösség lakott, a temetőben ma két működő síremléket találunk, mintegy 12 értékes obeliszknek csak a helye látható. Az elhagyatott zsidó temetők környezetében több helyen találhatók lecsiszolt, majd ellentétes oldalon újravésett gránitoszlopok és gránittömbök. Napjainkig rendszeresen előfordulnak lopások és a rendszerváltás óta több esetben kifejezetten antiszemita jellegű temetőrongálások is. Például 2011-ben a marcali temetőben 75, 2015-ben a gyöngyösi temetőben 15−20 síremléket rongáltak meg (2. kép).

A MIOK, majd a MAZSIHISZ anyagi lehetőségeit mindig messze meghaladta a vidéki temetők fenntartásának feladata. A rendszerváltás után ismét egyre nagyobb számban kezdték felkeresni az elszármazott túlélők és leszármazottaik az ősök síremlékeit a magyarországi temetőkben. Újjáéledtek és egyre jelentősebb számú hívőt vonzottak a köztiszteletben álló rabbik sírjait célzó zarándoklatok, emellett a nemzetközi zsidó temetőrekonstrukciós alapítványok is kiterjesztették működésüket Magyarországra. Munkájuknak köszönhetően sok ortodox temető sírfeliratainak rögzítésére, a temetők és a nagy rabbik sírjainak felújítására került sor. A Heritage Foundation for Preservation of Jewish Cemeteries (HFPJC) nevű, az Amerikai Egyesült Államokban székelő alapítvány 2002 óta Magyarországon 107 temető kitisztítását és bekerítését támogatta, így például a 18. századi sírkőanyagot is őrző az apostagit, a bodrogkeresztúrit, a gyönkit, a mádit, a paksit, és a tokajit.

[25] https://www.zsidokivalosagok.hu/event/a-furedi-rabbi-zsido-kivalosagok-haza-belepovel-2/2020-08-08/

2. kép. *A csorvási zsidó temető képe az ellopott obeliszkek helyével*

A fizikai fenntartás, felújítás anyagi hátterében fordulópontot jelentett 2001, amikor a kormány úgy határozott, hogy éves támogatást nyújt a MAZSIHISZ-nek a lezárt zsidó temetők fenntartására.[26] Ezt követően sok, elfeledett kisebb temető került a MAZSIHISZ Vidéki Temetőrendezési Csoportjának nyilvántartásába és kezdődött meg a rendezésük, gondozásuk. A MAZSIHISZ temetőjegyzékéhez az adatokat az önkormányzatok küldték meg. Jól jellemzi a rendezetlen helyzetet, hogy a telekkönyvi bejegyzésekben még ma is szerepelnek olyan hitközségek tulajdonosként, ahol már 1944-ben sem volt működő hitközség. 600−700 közötti temető esetében van karbantartási szerződése a MAZSIHISZ-nek a helyi önkormányzattal vagy magánszeméllyel.

2002 és 2014 között zajlott az első nagyszabású, 15 temetőt érintő felújító és értékmentő együttműködés Zala megyében, amelyben zsidó és nem zsidó szervezetek, a Zala Megyei Önkormányzat, a települési önkormányzatok, a Zala Megyei Büntetés-végrehajtási Intézet, a MAZSIHISZ és a Zalaegerszegi Zsidó Hitközség vett részt.

2014-ben kezdte meg a Miniszterelnökség egy pályázaton alapuló támogatási rendszer kialakítását. A pályázatot a Magyarországi Zsidó Örökség Közalapítvány bonyolítja le: először 2018-ban írt ki pályázatot 400 millió forint értékben gondozatlan, elenyészőben lévő zsidó sírkertek, sírhelyek rekonstrukciójára. A pályázaton

[26] Az éves támogatás összege 2015-ben 38 millió forint volt.

ötven temető különféle munkálatait támogatta a kuratórium, legnagyobb arányban a kerítés építését tartalmazó pályázatokat. A vissza nem térítendő támogatást azzal a feltétellel adták, hogy a helyi önkormányzat vállalja 10 évre a temető gondozását. Jelenleg a rekonstrukciós program második szakasza zajlik, 2020. július 31-én zárult le a pályázatok beadása.

Szintén jelentős állami ráfordítással indultak meg a 2016 óta a Nemzeti Örökség Intézet kezelésben levő budapesti Salgótarjáni úti zsidó temetőben az állagmegőrző, a baleseti veszélyt elhárító munkák, illetve néhány kiemelt sír felújítása. Ez a temető a dualizmus kori, illetve kisebb részben a két világháború közötti fővárosi zsidóság temetkező helye volt, sok művészettörténetileg is kiemelkedő síremlékkel. A felújítással párhuzamosan megindult történeti-művészettörténeti anyaggyűjtés távolabbi célja a Világörökségi pályázás előkészítése.[27]

Az elmúlt két évtizedben kivitelezett munkálatok vizsgálata alapján kiderül, hogy az egyéni vagy helyben megrendelt, illetve szervezett felújítások, a síremlékek újrafestése, újravésése, új sírkövek felállítása, a tájékoztató táblák elhelyezése, ohelek[28] felépítése sok esetben a műemlékvédelmi és örökségvédelmi szempontok figyelembe vétele nélkül történt. A temetőképre nézve legmeghatározóbbak az új kerítések kialakítása, valamint az ultraortodox és haszid közösségek temetőlátogató zarándoklatai miatt épülő infrastruktúra. A több évszázad alatt kialakult hagyományos temetőképek egészben, valamint részleteikben is különleges értéket képeznek, azonban rendkívül sérülékenyek. A költséghatékony megoldásként gyakran alkalmazott betonkerítések, ha a gyakorlatban alkalmasak is arra, hogy megvédjék a temetők síremlékeit, tájidegen elemként súlyosan rombolják annak örökségi értékét. Fontos lenne, hogy a különféle felújítások, temetői munkálatok akkor is szakszerű, örökségvédelmi egyeztetéseket követően történjenek meg, ha a temető nem áll védelem alatt (3. kép).

1990 után több zsidó temető került helyi, illetve műemléki védelem alá. 1994-ben elsőként a balassagyarmati temető kapott műemléki védelmet, azóta további 12 temető került területi szintű műemléki védelem alá, valamint két temető esetében a 19. századi temetőrészt nyilvánították műemlékké. Emellett további 31 temető élvez helyi védettséget. A műemlékké nyilvánítás hazai irányelvei szerint a funerális emlék műemlékké nyilvánításhoz elegendő, ha a védési folyamat során

[27] A salgótarjáni úti temető történetének és művészettörténeti értékeinek felkutatásában, valamint más közép- és kelet-európai nagyvárosi zsidó temetőkkel való összehasonlításban alapvetőek Csáki Tamás és Klein Rudolf utóbbi években megjelent munkái. L. Csáki Tamás: A Salgótarjáni utcai temető – a pesti zsidó közösség sírkertje, 1874-1891. *URBS: Magyar Várostörténeti Évkönyv,* 12. 2017. 281–332 és A Salgótarján utcai zsidó temető 1892 utáni története. *URBS: Magyar Várostörténeti Évkönyv*, 13. 2019. 261–305; Klein Rudolf: *Metropolitan Jewish Cemeteries of the 19th and 20th Centuries in Central and Eastern Europe. A Comparative Study*. ICOMOS, Nationalkomitee der Bundesrepublik Deutschland, 2018.

[28] Ohel: szó szerint sátor, így nevezzük azt az épületet, amit haszid közösségekben a rabbi és családtagjai sírja fölé emelnek a sír védelmére.

3. kép. *Felújított zsidó temető betonkerítése (Kisléta)*

bebizonyosodik, hogy annak lényeges része korábbi 1830-nál. A műemléki védelem országos szintű kategória, ezzel szemben a helyi védelem önkormányzati hatáskörben történik, célja „a településnek és környezetének, valamint az ott található értékes építészeti, táji, valamint az épített környezettel összefüggő természeti elemek jellegzetességének, hagyományos megjelenésének megőrzése". Ennek a hagyományos megjelenésnek a megőrzése kerülhet veszélybe a nem megfelelő felújító munkálatok során (4. kép).

A helyi védelmet élvező temetőkkel együtt jelenleg Magyarországon kb. 150–200 temető áll területi védelem alatt, ezek között a zsidó temetők és temetőrészek száma 46, ami a teljes védett temetőállomány harmadát-negyedét jelenti. Ennek a nagy aránynak az egyik oka, hogy a zsidó temetők felszámolását tiltó vallási szabályoknak köszönhetően fennmaradtak a temetők – legalábbis területileg, valamint az egykori közösségek elpusztítása és a túlélők elköltözése miatt nagy részük ma már lezárt, így a további temetések és a védelem szempontjai nem ütköznek.

Ugyanakkor a 46 temető is csak töredéke annak a számnak, ami az irányelv 1830-as időhatárából következne. Balogh Istvánnak a 18. századi alapítású zsidó temetőkre vonatkozó kutatásából tudjuk, hogy a 44 darab, 1800 előtt létesített temetőből csak 14 élvez védettséget.[29] A nem védett, 1800 előtt alapított és

[29] Balogh István: *A XVIII. századi magyarországi zsidó sírkövek. Analízis és adattár*, PhD-értekezés, ORZSE, Budapest, 2019.

többségükben 18. századi síremlékeket jelentős számban őrző temetők mindegyikének műemlékké nyilvánítása állapotuktól függetlenül sürgető feladat. A nagyon rossz állapotban lévő három temető – Csabrendek, Gyönk és Mágocs – mellett első helyen említendők az országos jelentőségű értéket képező apostagi, bonyhádi, keszthelyi, mádi, makói, miskolci és paksi temetők (5. kép).

Előzetes kutatás alapján további mintegy 160 olyan zsidó temető található Magyarországon, amelyet 1830 előtt alapítottak meg, közülük sok helyen a mai napig nagy számban találhatók 1800–1830 között állított síremlékek. Különösen figyelemre méltó ez a szám annak fényében, hogy Lővei Pál a nem zsidó temetői sírjelek számbavétele kapcsán megjegyzi, hogy az 1830/40-nél korábbi emlékek kivétel nélkül dokumentálandók, ugyanis ma már annyira ritkák az ilyen korai emlékek, hogy ez nagyobb időráfordítást sem igényel.

A műemléki védéshez szükséges időhatártól függetlenül minden hazai zsidó temető védendő történeti érték, az adott település sokszínű múltjának része. Hosszú távú megőrzésükhöz és fennmaradásukhoz nélkülözhetetlen, hogy a helyi lakosság a magáénak érezze őket. Szakszerű felújítással és gondozással, bejárási lehetőséggel, jelölőtáblákkal és – a kegyeleti jelleg tiszteletben tartása mellett – a 21. században a tanulás és a tudománynépszerűsítés eszközeként elengedhetetlen virtuális

4. kép. *1757-ből származó sírkő a 280 éves tatai műemlék zsidó temetőben*

5. kép. *A 250 éves gyönki régi zsidó temető síremlékei máig vízben állnak*

felületekkel ellátva, vidéki zsidó temetőink a települések és polgáraik megbecsült értékévé válhatnának, mint az egykori zsidó közösségek kegyeleti parkjai, rendhagyó múzeumai.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Ábrahám Vera: *„Hol sírjaink domborulnak" Elhagyott zsidó temetők Somogy megyében.* Kaposvár: Olám Alapítvány, 2006.

Balázs Edit (szerk.): *Zsidó emlékhelyek a Nyugat-Pannon EuRégióban. Jüdische Erinnerungen in der West-Pannonischen EuRegion.* Szombathely: Szombathelyi Magyar-Izraeli Baráti Társaság, 2008.

Balogh István: *A XVIII. századi magyarországi zsidó sírkövek. Analízis és adattár*, PhD-értekezés, ORZSE. Budapest, 2018.

Bányai Viktória: „Derék asszonyok és jámbor férfiak" – sírfeliratok filológus szemmel. *Fórum. Társadalomtudományi Szemle,* 2011/4. 25–32.

Csáki Tamás: A Salgótarjáni utcai temető – a pesti zsidó közösség sírkertje, 1874-1891. *URBS: Magyar Várostörténeti Évkönyv,* 12. 2017. 281–332

Csáki Tamás: A Salgótarján utcai zsidó temető 1892 utáni története. *URBS: Magyar Várostörténeti Évkönyv*, 13. 2019. 261–305

Csáki Tamás: *Lajta Béla funerális építészete*. Budapest: ELTE, PhD-értekezés. 2019

Goldberger Izidor, Macebot ha-risonot be-ir Tata. *Hazofeh*. VII. (1922), 1. 53–66.

Grünvald Fülöp – Scheiber Sándor: Adalékok a magyar zsidóság településtörténetéhez a XVIII. század első felében. In: *Magyar–Zsidó Oklevéltár*, VII. köt., Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1963. 5–48

Klein Rudolf: *Metropolitan Jewish Cemeteries of the 19th and 20th Centuries in Central and Eastern Europe. A Comparative Study*. ICOMOS, Nationalkomitee der Bundesrepublik Deutschland, 2018.

Kohn Sámuel: Zsidó történelmi emlékek. Különös tekintettel Magyarországra. *IMIT Évkönyv*, II. (1896). 52–62.

Löw, Leopold: Blumen auf Gräbern. *Ben Chananja* I. (1858), 433–442

Scheiber Sándor: *Magyarországi zsidó feliratok a III. századtól 1686-ig.* Budapest: MIOK, 1960.

Toronyi Zsuzsanna: *Zsidó közösségek öröksége.* Budapest: Magyar Zsidó Levéltár, 2010.

Ujvári Péter (szerk.): *Zsidó Lexikon.* Budapest: A Zsidó Lexikon kiadása, 1929.

Ulrich, Johann Caspar: *Sammlung Jüdischer Geschichten…* Basel, 1768.

Wilke, Carsten L.: Medieval Hebrew Inscriptions: Towards a European Database. *Jewish Studies at the CEU*, VII (2013), 147–172.

Zunz, Leopold: Das Gedächtnis der Gerechten. In: *Zur Geschichte und Litteratur.* Berlin: Veit und Comp., 1845. 314–458.

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v28i3.324

Balogh István – Laukó Éva Mária*

A magyarországi szlovák temetők örökségének helyzete

Tótkomlós és környéke szlovák temetői

Bevezető – A magyarországi szlovák közösségek

A mai Magyarország szlovák közösségeit a 17−18. században vallási és gazdasági okokból a Magyar Királyság északi területeiről levándorolt telepesek alapították meg. Az országban elszórtan létrejövő falucsoportok különálló nyelvszigetekké váltak. A különbségeket fokozta, hogy a letelepedők a mai Szlovákia más-más részeiről származtak, így eltérő nyelvjárást beszéltek, és eltérő táji jegyeket mutató népi kultúrát hoztak magukkal. A dunántúli szlovákság a nyugat-szlovák, a nógrádi, a Pest környéki és a békési szlovákok a közép-szlovák nyelvjárást beszélik, a bükki és a zempléni szlovák települések pedig mindmáig őrzik a kelet-szlovák nyelvjárást.[1]

Az egyes vidékek közösségeit felekezeti hovatartozásuk is megkülönböztette. Az evangélikus szlovákok a Délkelet-Alföldön, Békés és az egykori Csanád vármegye területén, Nyíregyházán, Nógrád megyében, a Duna-Tisza közén (Kiskőrösön, Apostagon és Dunaegyházán), az Észak-Pest megyei és Pest környéki falvakban, emellett a Dunántúlon (Bakonycsernyén és Oroszlányban), valamint – a 19. század végi beolvadásukig – egyes Tolna és Fejér megyei birtokokon is éltek. A katolikus szlovákok nagyrésze a Pilis és Vértes hegységben, a Gerecse és Bakony vidékén, Buda és Pest környékén, a Mátrában és Mátraalján, a Bükkben és Zemplénben telepedett le. Emellett a Zemplénben és elszórtan Borsod megyében görög katolikus szlovákok is éltek. A felekezetileg tagolt nyelvszigetek hosszútávú fennmaradását nagymértékben segítette az a körülmény, hogy a települések zöme

* A szerzők Balogh István az ORZSE adjunktusa, e-mail: baloghi@or-zse.hu és Laukó Éva Mária szlovák nyelv- és irodalomtanár, e-mail: laukoeva@gmail.com

1 Tóth Sándor János – Tuska Tünde – Uhrin Erzsébet – Zsilák Mária: A nyelvi másság dimenziói Tótkomlóson. In: Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel (szerk.): *Kisebbségek interetnikus kontaktzónában. Csehek és szlovákok Romániában és Magyarországon.* Kolozsvár: Kriterion – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2010. 112.

– a többi hazai nemzetiséghez hasonlóan – felekezetileg és nyelvileg homogén közösséget alkotott.[2]

A 19. század utolsó harmadától, illetve a 20. század elejétől a magyarországi szlovák közösségek többségében a szlovák nyelv és a kultúra fokozatosan visszaszorult. Minthogy szlovák nyelvű írásbeliség, megfelelő szintű anyanyelvi oktatás, illetve művelődés a legtöbb helyen nem létezett, a különböző tájnyelvek nem voltak képesek a megújulásra, így szerepük a társadalmi kommunikációban jelentősen csökkent, csak a népi kultúrában, a családi és helyi kapcsolatokban, valamint az egyházban élt tovább. Határozottan megnyilvánuló nemzetiségi tudat jellemzően a dél-alföldi nyelvszigeteken alakult ki a 19. század végétől. Az egykori Békés és Csanád vármegye nagyobb létszámú szlovák településein a szlováknyelvűség jelen volt a népi, az egyházi és a polgári elitkultúrában is. Az alföldi közösségek önálló szlovák könyv- és lapkiadást tartottak fenn, valamint aktív műkedvelő színjátszást folytattak.[3]

A népszámlálási adatok szerint1880-ban még 213 249 szlovák anyanyelvű személyt írtak össze a mai Magyarország területén, számuk azonban 1910-re 165 317 főre csökkent. Az asszimilációban jelentős szerepe volt a magyar környezetnek (Nyíregyháza), az urbanizációs hatásoknak (Békéscsaba), valamint a mindenkori magyar kormányzatnak, amely főként iskolapolitikai eszközökkel szorgalmazta a szórványokban élő szlovákság magyarosodását.[4] Dr. Gyivicsán Anna a gyenge nemzeti öntudatot további olyan komplex tényezőkkel magyarázza, mint az elhelyezkedés, a kis lélekszám, a tájszólások és azoknak a nagyfokú, magyar elemekkel való kevertsége, a kulturális szint egyenetlenségei és az értelmiségi réteg meglehetősen szűk volta, valamint az a körülmény, hogy a szlovákság – a többi hazai nemzetiséghez hasonlóan – még a polgári nemzetek kialakulását megelőzően kivált kibocsátó közösségéből.[5]

Az I. világháború után Csehszlovákia megalakulásával a magyarországi szlovákság államjogi szempontból is elszakadt nemzetalkotó etnikumától, ez az anyanyelv megtartása szempontjából újabb hátrányt jelentett. Az 1941-es népszámlálás alkalmával már csak 75 877 fő vallotta magát szlovák anyanyelvűnek. A csehszlovák-magyar lakosságcsere során Csehszlovákiába áttelepültek száma 73 273

[2] Gyivicsán Anna: A magyarországi szlovákok nemzetiségi tipológiája. In: Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel (szerk.): *Kisebbségek interetnikus kontaktzónában. Csehek és szlovákok Romániában és Magyarországon.* Kolozsvár: Kriterion – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2010. 190−191. Néhány népesebb szlovák alapítású településen azonban megjelent a felekezeti heterogenitás is, így Békéscsabán és Szarvason jelentős katolikus közösségek is kialakultak.

[3] Tóth – Tuska – Uhrin – Zsilák, 2010. 113−116.

[4] Szarka László: A kisebbségi kérdés a magyar-csehszlovák kapcsolatokban. *Regio,* 1990/ 3. 231−244.

[5] Gyivicsán Anna: A magyarországi szlovákság számadatok tükrében. In: Kovacsics József (szerk): *Magyarországi nemzetiségek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája.* Budapest: KSH, 1994. 301−314.

fő volt, akik között épp a legöntudatosabb szlovákok (köztük az értelmiségiek) hagyták el az országot.[6]

A magukat szlovák anyanyelvűnek vallók száma 1949-re 25 988 főre csökkent.[7] A lakosságcsere, a politikai, gazdasági és társadalmi átalakulás a hagyományos közösségek felbomlásához vezetett, fokozódott a szórványjelleg. Az 1960-as években a szlovák iskolák kétnyelvűvé alakítása, a városokba meginduló belső migráció és a vegyesházasságok hatására a közösségben, majd a családi körben is fokozatosan előtérbe került a magyar nyelv használata.[8] A rendszerváltás pozitív változásokat hozott, de a számszerű csökkenést ezek nem tudták megállítani. A nyelvjárásokat, kevés kivételtől eltekintve, csak az idősebb generáció beszéli, gyermekeik, unokáik – ha megtanultak szlovákul – már az iskolákban elsajátított irodalmi nyelvet használják.[9]

A 2011-es népszámlálás során 9888-an vallották magukat szlovák anyanyelvűnek, figyelemre méltó pozitívum azonban, hogy a szlovák nemzetiséget megjelölők száma a tíz évvel korábbihoz képest majdnem a duplájára, 29 647-re nőtt.[10] Ez azt jelzi, hogy a nemzetiségi hagyományokhoz, kultúrához, a szlovákság hazai örökségéhez való kötődés egyre többek számára fontos.

Az örökségelvű megközelítés lehetőséget adhat arra, hogy olyan településeken is felfedezzék a szlovák gyökereket, ahol a szlovákság napjainkra asszimilálódott, de épített emlékeik megmaradtak. Ahol aktív szlovák közösségek élnek, az épített örökség eddig kevéssé méltatott elemei további identitás- és közösségerősítő lehetőségeket rejtenek magukban, valamint a település mai lakosságának közös értékeivé válhatnak. Ennek az örökségnek fontos, de csak az utóbbi évtizedekben felfedezésre kerülő elemei a temetők.

Historiográfiai áttekintés

A hazai szlovák néprajzkutatásnak gazdag irodalma van, ezek nagyobbrészt a szellemi kultúra, a társadalmi aspektusok, valamint a tárgykultúra egyes vonatkozásaival foglalkoznak, az épített örökségre vonatkozó kutatások és publikációk jóval

---

6 Gyivicsán Anna: Látlelet egy nemzetiségről: a magyarországi szlovákok. In: uő: *A nemzetiségi lét és kultúra dimenziói II.* Békéscsaba: Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, 2003. 12.

7 Az 1941-es és 1949-es adatoknak a kitelepültek számával való összevetése révén keletkező anomáliát a Kugler József által közölt statisztikák részben feloldják. Eszerint a kitelepülésre jelentkezőknek csak 78,3%-a beszélt szlovákul. Kugler József: *Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön.* Budapest: Osiris Kiadó − MTA Kisebbségkutató Műhely, 2000. 182.

8 Gyivicsán, 1994. 301–314.

9 Szabó Orsolya: *Kétnyelvűség és kettős identitás a Budapesten élő szlovákok körében.* Doktori disszertáció. Budapest: ELTE-BTK, 2012.177−178.

10 *2011. évi népszámlálás. 3. Országos adatok.* Összeáll. Bojer Anasztázia [et al.] Budapest: KSH, 2013. 13, 64–66.

kisebb arányt képviselnek (népi építészet).[11] A szlovák funerális örökséggel foglalkozó első tanulmányok az ezredfordulón kezdtek megjelenni, azóta számuk fokozatosan nő. Mélyebbre ható érdeklődés azokon a vidékeken ébredt a kutatókban, ahol hagyományos népi jellegű sírjelek maradtak fenn. Ezek azonban a hazai egyházi és köztemetőinkből mára nagyobbrészt eltűntek, a fennmaradó emlékanyag zöme a 19. század második felétől-végétől egyre növekvő számban megjelenő, a 20. század második felére sematizálódó síremlékek közé tartozik. Annak ellenére, hogy ezeknek a síremlékeknek is megvan a sajátos örökségi értékük, irányukba mostanáig lényegesen kevesebb figyelem fordult.

Komoly Pál az 1992-ben megjelent *Pitvarosi tanulmányok* című könyvében már szentelt egy rövid fejezetet a helyi temetőknek.[12] A 2001-es *Temetők Békéscsabán* című kiadvány közölte Zsilák Mária tanulmányát a szlovák nyelvű sírfeliratokról.[13] Ugyanebben az évben jelent meg a *275 rokov v Sarvaši* (275 éve Szarvason) című kötetben Szabó Orsolya a helyi síremlékek formavilágát, motívumait, textusait vizsgálta.[14] Kustár Rozália 2002-ben az V. Duna-Tisza közi nemzetközi néprajzi nemzetiség-kutató konferencián mutatta be az 1920−40-es évekből fennmaradt dunaegyházi szlovák fejfákat. A részletes dokumentációt, képanyagot és feliratokat tartalmazó tanulmánya 2003-ban jelent meg.[15] Júlia Marloková-Szabóová *Slovenské náhrobné nápisy v Mlynkoch ako jazykové pamiatky* (Pilisszentkereszti szlovák sírfeliratok, mint nyelvi emlékek) című 2006-os,[16] Viera Sedlákova pedig a *Slovenské texty na náhrobníkoch v Kestúci* (Szlovák nyelvű sírfeliratok Kesztölcön) című 2009-es tanulmányában[17] egy-egy jelentős szlovák hagyományokkal rendelkező pilisi község sírfeliratait vizsgálta. Meglehetősen ritkák a szlovák temetővel, illetve sírfeliratokkal foglalkozó szakdolgozatok, az egyetlen felderíthető példány

11 Szlovák vonatkozásban ennek leggazdagabb gyűjteményét jelenti az 1975-ben elindított *Národopis Slovákov v Maďarsku, A magyarországi szlovákok néprajza* című könyvsorozat.

12 Komoly Pál: *Pitvarosi tanulmányok.* Szeged: Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1992.70–75.

13 Somogyi Józsefné (szerk.): *Temetők Békéscsabán. Temetkezési szokások, temetők, sírfeliratok, síremlékek.* Békéscsaba: Csabai Etnográfia, 2001. 2001. 55–61.

14 Orsolya Szabóová: Sarvašsky evanjelicky cintorín. In: *275 rokov v Sarvaši*, Békešská Čaba:-VÚSM, 2001. 134–137.

15 Kustár Rozália: Faragott fejfák a szlovák nemzetiségű Dunaegyházán. In: *Bács-Bodrogtól Bács-Kiskunig. az V. Duna-Tisza közi nemzetközi néprajzi nemzetiség-kutató konferencia (Baja, 2002. július 18-19.) előadásai.* Baja – Kecskemét: Bács-Kiskun M. Önkormányzat Múz. Szerv., 2003. 131–150.

16 Marloková-Szabóová, Júlia: Slovenské náhrobné nápisy v Mlynkoch ako jazykové pamiatky. In: *Kultúra, jazyk a história Slovákov v Madarsku.* Békesská Caba: VÚSM, 2006, 264-270.

17 Sedlákova, Viera: Slovenské texty na náhrobníkoch v Kestúci. (Szlovák nyelvű sírfeliratok Kesztölcön.) In: *Národopis slovákov v Madarsku 22.*Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 2009. 45–50.

Bakó Nóra munkája 2011-ből, amely a tótkomlósi temetők sírfeliratait elemezte.[18] A témának egy speciális szegmensével, a nevek írásmódjának változásával foglalkozik Alžbeta Uhrinová 2015-ben megjelent *K písaniu mien na cintorínoch v Békéšskej Čabe* című tanulmánya.[19]

Az egyetlen teljeskörű temetőfeldolgozást Kocsis László és Molnár Erzsébet készítette a pilisszántói régitemetőről.[20] 1993 és 1995 között 164 síremlék leírását készítették el, de a kiadásra csak 2012-ben került sor. Vizsgálták a síremlékek formavilágát, feliratait, motívumait, közzétették a temető teljes dokumentációját és térképét is. Kalhammer Mátyásné 2014-ben a *Kondoros temetői és a település szakrális építményei* című könyvében megörökítette a legrégebbi, erősen pusztuló fejfás sírjeleket és a 20. századi szlovák sírköveket is.[21]

Fontos jelenségre hívja fel a figyelmünket Michal Kožuch és Juraj Majo: *Pitvaroš a Pitvarošania* (Pitvaros és a pitvarosiak)[22] című 2008-as kötete. A két szlovákiai fiatalember ősei Pitvarosról települtek ki a lakosságcsere során, a szlovák nyelvű kötet az elszármazottaknak, és egyre inkább a leszármazottaiknak szól. A felmenők szülőhelyének emlékkönyveként a virtuális közösséget is szolgálja. A könyvben jelentős számban szerepelnek a halálhoz és a gyászhoz kapcsolódó témájú képek: a háznál felravatalozott elhunytakról, a búcsúztatásról, valamint a temetőlátogatásról készült felvételek, amelyek részben helyben, részben az elszármazottak albumaiban maradtak fenn. Ezek a képek kifejezik a településhez és az elhunyt hozzátartozókhoz való érzelmi kötődés összefonódását. A múlt emlékeit a szerzők a temetőről készült friss felvételeken keresztül kötötték össze a jelennel. Pitvarosi utazásuk alkalmával dokumentálták a temető régi síremlékeit, amelyek a szétszóródott közösség hagyományainak utolsó kézzelfogható emlékeiként különleges jelentőségre tesznek szert. A kötetet online emlékoldal egészíti ki, amely a fiatalabb generációk számára kíván kapcsolódási pontokat nyújtani őseik szülőhelyéhez (http://pitvaros.sk/). A honlapon virtuális séta keretében járhatjuk be a település utcáit, valamint a sírkert főbb útjait is.

A lakosságcsere után 73 évvel az események átélőinek többsége már nem él, azonban a Kožuch–Majo-féle kezdeményezések példát adnak arra, hogyan tartható fenn a közös múlt, származás és hagyományok emléke, illetve, hogy milyen

---

18 Bakó Nóra: *Typológia slovenských náhrobných nápisov na Slovenskom Komlóši. A tótkomlós szlovák nyelvű sírfeliratok tipológiai elemzése.* Szakdolgozat. ELTE Szlovák nyelv és irodalom szak. Budapest, 2011.

19 Uhrinová, Alžbeta: K písaniu mien na cintorínoch v Békéšskej Čabe. In: *Jazykovedné štúdie XXXII. Prirodzený vývin jazyka a jazykové kontakty.* Bratislava: Veda, 2015. 354–362.

20 Kocsis László – Molnár Erzsébet: *A pilisszántói régi temető*. Budapest: Siker X Bt., 2012.

21 Kalhammer Mátyásné: *Kondoros temetői és a település szakrális építményei. 1−2. rész.* Kondoros: Helytörténeti Baráti Kör – Kondoros Város Szlovák Önkormányzata, 2014.

22 Kožuch, Michal – Majo, Juraj: *Pitvaroš a Pitvarošania.* Pitvaros: Slovenská samospráva Pitvaroš, 2008.

identitás- és közösségerősítő szerepet kaphatnak generációk múltán is a közös szülőhely temetőjének fennmaradt sírjelei.

A szlovák temetők és örökségvédelmi helyzetük

A gyarapodó szakirodalomhoz képest a szlovák funerális emlékanyagot érintő örökségvédelmi aktivitásra kevés példát tudunk. A számszerűsítést nehezíti, hogy a helyi védelem alatt álló nemzetiségi temetési objektumok helye és pontos száma nem ismert – amiképp azt dr. Kállai Ernő, a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának 2010-es jelentése is kiemelte.[23] Az egyetlen rendelkezésre álló forrás, a muemlekem.hu adatbázisa alapján a szlovák vonatkozásúként nyilvántartott elemek száma feltűnően csekély: a 33 190 objektum közül mindössze 12-t határoztak meg explicit módon szlovákként.[24] Összetett kereséssel azonban kiderül, hogy a szlovák nemzetiségi településeken számottevő a védett templomok és egyházi vonatkozású épületek, népi lakóházak és tájházak száma. Tehát a helyi közösségek szemében az előbbi típusokban manifesztálódik a szlovák épített örökség védendő része, a temetőket, síremlékeket nagyon ritkán sorolják ebbe a kategóriába.

Az említett 2010-es jelentés igazolta, hogy az elvi lehetőség ellenére a nyilvánvaló értékkel bíró régi sírjeleknek a gyakorlatban elenyésző hányada védett, azok az önkormányzatok sem helyezik védelem alá a temetőket, amelyek egyébként fontosnak tartják megőrzésüket.[25] A muemlekem.hu adatbázisa szerint az összes hazai védett objektum között mindössze 1% a temetési vonatkozásúak száma, ezek között is kevés a szlovák kötődésű. Az egyetlen, helyi védelem alatt álló szlovák sírkert a medgyesegyházi evangélikus temető, amelyet az önkormányzat – a település általa fontosnak tartott épületeivel egyidőben – 2008-ban vett védelem alá.[26] Emellett műemléki védelem alá helyezték Tessedik Sámuel síremlékét Szarvason és a nézsai temető régi sírköveit, bár ezeknek szlovák jellege nincs feltüntetve.

---

23 *A nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának 2010. évi jelentése a kisebbségi kulturális jogok érvényesülésének vizsgálatáról.* 344., 357.

24 Helyi védelem: Mezőberény – Szlovák lakóház 1., 2.; műemléki védelem: Bánk – Szlovák Tájház, Békéscsaba – Tanyamúzeum, Szlovák népi lakóház, Szlovák nemzetiségi tájház, Budapest – Luther-udvar, szlovák evangélikus templom, Kiskőrös – Szlovák tájház, Mezőberény – Szlovák evangélikus templom, Szarvas – Tájház, Szécsény – Kápolna, Tótkomlós – Népművészeti tájház.

25 *A nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának 2010. évi jelentése a kisebbségi kulturális jogok érvényesülésének vizsgálatáról.* 343–344.

26 2017. április 9-i medgyesegyházi látogatásunk alkalmával nem tapasztaltuk a védelem tényleges megvalósulását: a temető hátsó részében régi sírkövek és fragmentumok hevertek kiforgatva.

A védelem hiánya – részben – a már említett szemléleti okokból fakadhat: a szlovák temetők jelentős része ma is használatban van. Elsődlegesen tehát nem történeti-kulturális emlékként, hanem kegyeleti helyként tekintenek rá, amely funkcionális, folyamatosan alakuló tér. Minthogy a szlovákok gyakran az adott település lakosságának többségét alkották, sok temetőjük idővel köztemetői jelleget öltött. Ezt a 19. századi törvények is szükségszerűvé tették: az 1868.évi LIII. törvénycikk szerint a *„Temetőkben a különböző vallásfelekezetek tagjai vegyesen és akadálytalanul temetkezhetnek”.* Az 1876. évi XIV. törvénycikk pedig elrendelte a köztemetők kialakítását *„E kötelesség alól csak az esetben engedtetik kivétel, ha a községben egy vagy több felekezeti oly temető létezik, melyekben a temetkezés szabadsága biztosítva van”*.[27] Ennek megvalósítása a gyakorlatban eltérő volt: külön felekezeti parcellákat alakítottak ki, temetőrészek jöttek létre a helyi szokások alapján, vagy ténylegesen is vegyesen helyezkedtek el a sírok. A vegyesházasságok révén ez utóbbi egyre gyakoribbá vált.[28]

A köztemetői jellegből következő hatások mellett az asszimiláció és a polgárosodás is gyorsuló ütemben változtatta meg szlovák temetők hagyományos arculatát. A 19. század közepéig országszerte, a kőben szegény Alföldön pedig egészen a 20. század elejéig-közepéig általánosak maradtak a fa sírjelek. Bevett volt a temetőrészek porladási idő utáni ismételt használta, a régi temetők felszámolása. A falusi és mezővárosi középparaszti és iparos rétegek, a szűkebb egyházi és világi értelmiség, valamint a kereskedők a városi mintákat követve honosították meg a sírkőállítás szokását. A fejfás sírjelek korábban jellemző sokasága fokozatosan eltűnt, helyüket a kőfaragók egyedi, később egyre inkább a sírkőkészítő iparosok és sírkőgyárak sematikussá váló mészkő, műkő és gránit síremlékei vették át, „valóságos kőkerteket” hozva létre.[29] A sírkövek a szlovák kultúra új hordozóivá váltak, tovább élt rajtuk a hagyományos nyelvhasználat, sőt, a felület bővülésével és a megformálás lehetőségeinek kiszélesedésével új formákkal és tartalommal gazdagodott. A protestáns szellemből fakadó puritanizmus háttérbe szorult, a városi sírkőkultúrából érkező hatásoknak a helyi szlovák hagyományokkal való szintéziséből parasztpolgári-polgári jellegű szlováknyelvű sírkőkultúra alakult ki. A funerális reprezentáció jelei a fűutak mentén, az útkereszteződéseknél kifejlődött díszsorok a lelkészek, egyházi és községi elöljárók reprezentatívabb síremlékeivel, a schwabacher típusú gót betűkkel írt feliratok, a terjedelmesebb, bibliai

[27] Idézi: Gecséné Tar Imola: *Történeti temetők Magyarországon.* Doktori értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem Tájépítészeti és Tájökológiai Doktori Iskola, Budapest. 2012. 26–28.

[28] Tóth Vilmos: Ökumenikus tendenciák a 19−20. századi magyarországi városi temetkezésben. *Egyháztörténeti Szemle*, 2000/1. 120–128.

[29] Novák László: *Településnéprajz*. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1995.165–176. Novák a kifejezést a hagyományosan is sírköves temetkezést preferáló zsidóság temetőire alkalmazta.

idézetekkel tűzdelt méltató tartalmakkal, nagyobb településeken pedig a szobrok és a családi kripták is.

Ennek a modern funerális kultúrának a virágkora a 20. század első felére esett, és a lakosságcsere időszakáig, illetve az 1960−70-es évekig hatott. A lakosságcserét követően felerősödött, fentiekben ismertetett tendenciák és szekularizáció hatására a sírkövek sematikussá váltak,[30]a feliratok nyelve a magyar lett, és egyre inkább csak a nevek magyar formában való közlésére szorítkoztak.

A lakosságcsere miatt sok sírkő vált gazdátlanná, az értéktelenebbeket a lejárati idő után egyszerűen felszámolták, a sírhelyeket újból értékesítették, a gránitból készült síremlékeket pedig gyakran ellopták. A zsugorodó közösségek számára a nagyméretű temetők gondozása komoly kihívást jelent. Ezt mutatja az Országos Szlovák Önkormányzat 1996−1997-es jelentése is, amit a hazai szlovákság fennmaradásához szükséges feltételek meghatározása érdekében készítettek. A 87 településre küldött kérdőívekre 80 válasz érkezett. 12 helyről jelezték, hogy a temető rendbetételéhez segítségre lenne szükségük, ezek – Mezőberény kivételével – mind néhány száz- ill. legfeljebb ezer fős települések.[31]

Alulról szerveződő, alternatív örökségmentő törekvésekre több helyen találunk példát. Tárnokon 2005-ben alapítványt hoztak létre az Öregtemető megmentésére, amelyet helyi közösségi összefogásnak köszönhetően *„országosan az egyetlen rendben tartott, egységes szlovák temető”*-nek neveznek.[32] Több helyen megtörtént a régi, megőrzésre kiválasztott fejfák, síremlékek összegyűjtése a temető egy pontjára. Dunaegyházán az országosan egyedülálló, faragott szlovák fejfák nagy részét a ravatalozó mellé helyezték át,[33] Mezőberényben kéttucat régi sírjelet gyűjtöttek egy csoportba emlékhely gyanánt. Piliscséven, miután bizonytalanná vált a régi temető sírköveinek sorsa, a kisebbségi önkormányzat határozata alapján az önkormányzat munkásai a templomkertben állították fel egy részüket.[34] Bánk régi, a vidék kőfaragó hagyományait őrző síremlékeit a temetőbe felvezető út két oldalán helyezték el, illetve bekerültek a település értéktárába is.[35] Ennek a módszernek

30 Érdekesség, hogy egyházi vonatkozású szimbólumként a kehely a sírköveken, Tótkomlóson és környékén épp az 1960–70-es években volt a leggyakoribb.

31 Alsóregmec, Ambrózfalva, Bakonycsernye, Füzér, Jásd, Kesztölc, Kishuta, Márianosztra, Mezőberény, Nagybánhegyes, Nőtincs és Pitvaros. Forrás: *A magyarországi szlovák nemzeti kisebbség helyzete.* Budapest, Miniszterelnöki Hivatal, 1997. 71–100.

32 Tárnoki Szlovák Önkormányzat, Alapítvány a Tárnoki Öregtemető Megmentésére. https://tarnokiszlovakonkormanyzat.hu/pages/pages/alapitvany-a-tarnoki-oregtemeto-megmentesere (letöltés ideje: 2020. május 11.)

33 Kustár Rozália közlése alapján.

34 Szabó Orsolya: Kettős identitás? Budapest és Piliscsév szlovák közösségei. In: Bindorffer Györgyi (szerk.) *Változatok a kettős identitásra Kisebbségi léthelyzetek és identitásalakzatok a magyarországi horvátok, németek, szerbek, szlovákok, szlovének körében.* Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2007. 95.

35 Bánk, Látnivalók, értékek. https://www.bank-falu.hu/bank/telepulesi-ertektar-latnivalok (letöltés ideje: 2020. május 11.)

azonban megvannak a veszélyei. Az eredeti kontextusból való kiszakítás által, válogatott sírjelek skanzenszerű elhelyezésével pont a lényeg, az egyedi, lokális érték, a történetileg kialakult sajátos jelleg veszik el. A sírjelek üres installációvá, néprajzi szemléltető elemmé válnak.

Az áthelyezés, „temetőmúzeum", emlékpark létrehozása olyan esetekben indokolt, mint a temetők teljes felszámolása, életveszélyes, vagy a védendő elemek kis számban, elszórtan helyezkednek el. Amennyiben azonban a temető fenntartható, és az emlékek száma is indokolja, a területi szintű védelem (a régi sírok sorai, sírcsoportok, temetőrészek, fasorok, utak, kapuk) révén az előbbinél jelentősebb emlékegyüttes hozható létre. Az „in situ", az emlékek eredeti helyén, eredeti kontextusában és környezetében kialakított védelme garantálhatja a megőrzés lehető leghitelesebb módját. A díszsorok, főutak mentén álló évszázados síremlékek, népi sírjelekből és fejfákból álló falusi sírkertek a település egykor meghatározó eredeti szlovák karakterét reprezentálhatják.

Amíg azonban erre nem kerül sor, a sírhelyek újraváltásával a régi síremlékek fokozatosan tűnnek el. Marjai Márton a *Temetők műemléki védelme* című cikkében kiemeli, hogy *„különösen mostoha elbánásban részesülnek az olyan nemzetiségi temetők, ahol a lakosság tetemes része kicserélődött (...). Ezekben a visszamaradtak sem használják sírjelükön anyanyelvüket. Pedig népi, vagy irodalmi eredetű feliratai szintén igen tanulságosak, művelődéstörténeti vonatkozásuk kétségtelen"*.[36] Marjai közel 40 évvel ezelőtti aggodalmait a legfrissebb, szlovák temetőkre reflektáló munkák is alátámasztják: Jaroslav Čukan, Boris Michalík és Pluhár Tamás a békéscsabai szlovákok kulturális potenciálját vizsgálva jegyzik meg, hogy *„Az utóbbi években fogyatkoznak a szlovák feliratú sírkövek a temetőkben, amelyek bizonyítékkal szolgálnának a szlovák lakosság jelenlétére"*.[37] Ugyanezt írja Jároli József és Somogyi Józsefné méltatva Zsilák Mária *Békéscsabai temetők szlovák nyelvű sírfeliratai* című tanulmányát: *„hiszen a lassan enyészetnek induló régi fejfákból, sírkövekből egyre kevesebb van a város temetőiben"*.[38] Tudatos örökségmegőrző szemlélettel, a ma még meglévő szlovák funerális emlékanyag védelmével, jelentős számú érték megmentésére nyílhat lehetőség.

A helyi vagy országos szintű védelemhez szükséges a temetők örökségi értékének vizsgálata. Ennek egységes szempontok szerinti meghatározásához, Gecséné Dr. Tar Imola a történeti temető fogalomrendszerére hívja fel a figyelmet. A szerző

[36] Marjai Márton: Temetők műemléki védelme. *Műemlékvédelem*, 1982/1. 17–20.

[37] Čukan, Jaroslav – Michalík, Boris – Pluhár Tamás: A békéscsabai szlovákok kulturális potenciálja. In: Miroslav Kmeť – Tuska Tünde – Uhrin Erzsébet (szerk.): *Fejezetek a békéscsabai szlovákok múltjából és jelenéből.* Békéscsaba: Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, 2018. 203–204.

[38] Jároli József – Somogyi Józsefné: A Békéscsabai Városvédő és Városszépítő Egyesület a város szlovák hagyományainak megőrzéséért. In: Miroslav Kmeť – Tuska Tünde – Uhrin Erzsébet (szerk.): *Fejezetek a békéscsabai szlovákok múltjából és jelenéből.* Békéscsaba: Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, 2018. 496–497.

a hazai temetőállomány ismeretében a következő definíciót fogalmazza meg: *„Történeti temetőnek nevezzük azokat a temetőket vagy temetőrészeket, amelyeket 1945 előtt nyitottak és máig őrzik eredeti kialakításukat, a parcellák, sírhelyek eredeti kiosztását, és a síremlékek eredeti helyükön fennmaradtak."*[39] Emellett megjegyzi, hogy a történeti temető gyakran a történeti értéken túl más művészi, kultúrtörténeti vagy botanikai értékekkel is rendelkezik. Ezeknek a szempontoknak nagy valószínűséggel sok hazai szlovák temető, vagy temetőrész is megfelelhet. Az értékek felméréséhez azonban országszerte a szlovák temetők iránt érdeklődő kutatókra van szükség, a temetők védelméhez és megőrzéséhez pedig nélkülözhetetlen a helyi lakosság és az önkormányzatok közreműködése.

Tótkomlós és környéke szlovák temetőinek bemutatása és értékvizsgálata

Tótkomlós és környéke szlovák községei területi láncolatot és egy nyelvszigetet alkottak. Tótkomlóst 1746-ban alapították meg Békésszentandrásról érkező, eredetileg közép-szlovákiai származású telepesek. A túlnépesedett Komlós lakói közül kivált telepesek1802-ben Nagylakra költöztek, a nagylakiak egy része pedig 1817-ben a pitvarosi pusztára. Őket a kincstár dohánytermesztésre akarta kötelezni, ellenszegülésük miatt a falu határának kétharmadát elvették tőlük, ezen 1843–1844-ben létrehozták a mai Csanádalberti és Ambrózfalva községeket. Míg albertit nagylaki és pitvarosi telepesek, Ambrózfalvát csabai szlovákok alapították meg. Jelen vizsgálatunkban Tótkomlós és szűkebb környéke, Pitvaros, Csanádalberti és Ambrózfalva szlovák temetőivel foglalkozunk.

Dr. Gyivicsán Anna az általa meghatározott kulturális modellek alapján Tótkomlóst a mezővárosi-városi települések közé sorolta, a vonzáskörzetébe tartozó kisebb falvak pedig ehhez kötődtek. Nyelvi-kulturális szempontból pedig a leginkább tagolt, háromrétegű modellhez tartozott, amelyben a szlovák nyelvhez kötött kulturális elemek a magas-, az egyházi- és a népi kultúrában egyaránt szerepet kapnak. A magyarországi nyelvszigetek között kivételesnek számít az itteni szlovák kultúrának a közösség életében és társadalmi kapcsolataiban elfoglalt erős pozíciója.[40] A nagy létszámú komlósi szlovákság rétegzett társadalmi struktúrájával, kedvező gazdasági feltételeivel és önálló anyanyelvi kultúrát közvetítő egyházával jelentős hatást gyakorolt a környék kisebb településeire. A szoros piaci és házassági kapcsolatok révén Tótkomlós kulturális kisugárzásának határai kiszélesedtek, a nemzetiségi kultúra társadalmi szerepe és értéke megnövekedett, ez pedig jelentős mértékben hozzájárult a térség szlovák kultúrájának

[39] Gecséné, 2012. 64–65.
[40] Gyivicsán, 2010. 64–67.

továbbéléséhez. A nyelvszigeten belül történő házasságkötéseknek is köszönhető, hogy az 1880−1941 közötti népszámlálások alapján az országon belül az itteni szlovákság asszimilációja volt a legalacsonyabb. Tótkomlóson 1941-ben a lakosság 75%-a vallotta magát szlovák anyanyelvűnek, ugyanez az arány Pitvaroson és Csanádalbertin 91%, Ambrózfalván pedig 86% volt.[41] Hiába törekedett az evangélikus egyház a magyarosításra, Tótkomlóson a magyar nyelvű istentiszteleteket a hívek nem látogatták, ellenben egyre erőteljesebb nemzetiségi öntudat fejlődött ki. Az aktív gazdasági és kulturális egyletek, szervezetek, színjátszó csoportok működésében a nemzetiségi kultúra és nyelv tudatos védelme tükröződött.[42]

Normatív nyelvváltozatnak hagyományosan a cseh Králici biblia nyelvét, a bibličtinát tartották, amely a 16. század végétől vált a szlovák evangélikusok liturgikus és irodalmi nyelvévé. Fokozatosan kialakult egyfajta hierarchia a hétköznapi és az egyházi nyelv között. A bibličtina a beszélt nyelvre nem gyakorolt hatást, ellenben ünnepélyessége révén szerepet kapott egyes szokásokban, valamint schwabacher típusú gót betűs írásmódjával együtt tovább élt a síremlékek feliratain, bibliai idézeteiben is. (5. kép) Az irodalmi nyelv szerepének erősödésével a 19–20. század fordulójától már főként szlovák feliratokat találunk a sírjeleken, váltakozóan gót, illetve latinbetűs írással.[43] Tótkomlóson és környékén a lakosságcseréig a szlovák kultúra meghatározó szerepet töltött be mind a közösség kulturális életében, mind a mindennapi társadalmi kapcsolatokban. Ennek megfelelően a temetőkben is általános maradt a szlovák nyelvű felirat.[44]

A II. világháborút követő lakosságcsere alapjaiban formálta át a térség etnikai és felekezeti képét. Tótkomlósról 3211 fő, a település szlovákságának 35%-a költözött ki. A vizsgált települések közül arányaiban innen településtek ki a legkevesebben, így a szlovákság 1949-ben is abszolút többséget alkotott (53%). Az evangélikus felekezet megőrizte pozícióját (68%). Ennél szélsőségesebb változások történtek a környező kisebb falvakban, ahol az évtizedek óta állandósult munkanélküliség és földínség sokkal többeket motivált a kitelepülésre.[45] Pitvarosról 1988 fő, a helyi szlovákság 72%-a választotta a kitelepülést, így 1949-re aránya 25%-ra csökkent. A felekezeti arányok is megfordultak: az evangélikusok 30, a katolikusok pedig 63%-ot tettek ki. Csanádalbertiről 971-en településtek ki (a szlovákok 67%-a), így 1949-re 24%-ra csökkent a szlovák anyanyelvűek aránya. Az 1941-ben még 94%-os evangélikus felekezet 28%-ra esett vissza. Ambrózfalváról kevesebben, a helyi szlovákok 39%-a, 366 ember költözött Csehszlovákiába, így

41 Gyivicsán Anna: Etnokulturális változások Tótkomlóson. In: Szincsok György (szerk.): *Tótkomlós története és néprajza 2. kötet.* Tótkomlós: Tótkomlós Város Önkormányzata, 1996. 379–383.

42 Gyivicsán, 1996. 390–391.

43 Gyivicsán, 1996. 386–387. és Tóth – Tuska – Uhrin – Zsilák, 2010. 115–116.

44 Gyivicsán, 1996. 384–385.

45 Bernula Mihály: *Pitvaros rövid története.* 1816–1969. Hódmezővásárhely: k. n., 1969. 86–89.

a szlovák-magyar arány hasonlóvá vált (46 és 54%), az evangélikus többség pedig megmaradt (74%).[46]

A lakosságcsere településenként eltérő mértékű és jellegű hatásait a temetési kultúra átalakulásában is nyomon követhetjük. Tótkomlóson a katolikusok a 19. század óta rendelkeznek saját temetővel, így a két – köztemetői funkciókat is ellátó – evangélikus temető képe a vegyesházasságok, az asszimiláció és a modernizációs trendek nyomán kisebb mértékben és lassabban változott meg. Az új síremlékeken azonban napjainkra egyeduralkodóvá vált a magyar felirat. Pitvaroson a régi temető lezárását követően új, közös temetőrészt nyitottak, ahol kezdetben évtizedekig elválasztva temetkeztek a katolikusok és evangélikusok, ez a határvonal a vegyesházasságok növekvő mértékével fokozatosan megszűnt. Csanádalbertin és Ambrózfalvánis évtizedeken keresztül megfigyelhetők az elkülönülés jelei.

Az asszimiláció hatására a szlovákság aránya az eltelt 70 év során tovább csökkent, a 2011. évi népszámlálás adatai szerint a szlovák anyanyelvűek, szlovák nemzetiségűek, valamint a szlovák kulturális értékekhez, hagyományokhoz kötődők száma együttesen Tótkomlóson 1292 fő (21%), Pitvaroson 77 fő (5%), Csanádalbertin 10 fő (2%), Ambrózfalván pedig 47 fő (9%).[47] Ezek az adatok is jelzik, hogy a csökkenő, illetve néhol már lényegében eltűnőben lévő szlovák közösségek funerális örökségének megőrzése sürgető feladat, ami csak helyi összefogással valósítható meg. Az alábbiakban az egyes temetők örökségvédelmi vizsgálatának eredményeit közöljük:

A tótkomlósi Ótemető

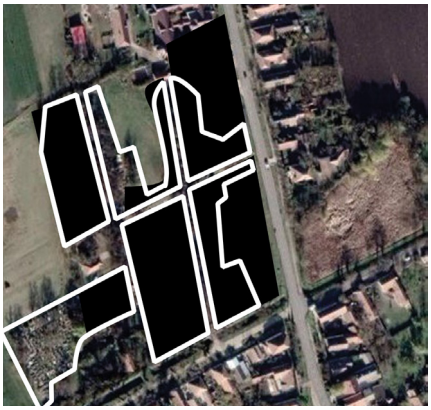
A település déli részén a Száraz-ér íve menti magaslaton alakították ki a település első, máig működő temetőjét. Történeti főbejárata, a téglaoszlopos, fából készült, szlovák feliratos kapu a Bajcsy-Zsilinszky út végén található, a mai kiépített autóút az Ótemető sorról nyílik, de a régi északnyugati rész egy hídon keresztül a Bajza József utca felől is megközelíthető. Az 1965-ben készült légifelvételeken látható, hogy az északnyugati, valamint a déli-délnyugati rész még két nagyobb összefüggően betemetett területet alkotott. A jelenlegi állapottal összevetve kiderül, hogy az északnyugati rész nagyobb hányadát azóta beszántották, a déli-délnyugati rész döntően eredeti képét őrzi, emellett a temető közepe, észak felé új parcellákkal bővült. (1. kép)

A legkorábbi emlékek mára megsemmisültek: Koppány János evangélikus lelkész és helytörténet-kutató az 1980-as években még lefényképezett egy 18. századi, latin feliratos, homokkő síremléket, amely azóta tönkrement. A temető lebontott

46 Kugler, 2000. 186.
47 Bojer, 2013.

1. kép. *A tótkomlósi Ótemető betemetett területe 1965-ben (fekete színezés) és napjainkban (fehér vonal)*

2. kép. *A tótkomlósi Újemető betemetett területe 1965-ben (fekete színezés) és napjainkban (fehér vonal)*

csőszházának 1825-ös szlovák nyelvű gerendafelirata is csak az ő leiratában maradt meg.[48] A temető mai legkorábbi értékei közé tartozik a téglából épített kétnyelvű, oltárszerű kolera-emlékmű (1833), Sexty György (1754–1829) templomépítő lelkész homokkőből faragott síremléke, életfáklyáját lefelé tartó geniusszal, valamint jókai Szakáll Jakab (1752–1842) földbirtokos kriptája és magyar nyelvű síremléke.

A legrégebbi megmaradt síremlékek a temetői utak mellett találhatók, a 19. század közepéről származnak. (3. kép) A nyelv- és betűhasználat kezdettől fogva változatos, a nyelvek, betűtípusok gyakran egy kövön belül is keverednek, nem lehet valódi kronológiát kimutatni. A betűhasználat valószínűleg technikai lehetőségektől is függött. Ebből adódhat, hogy az első sírkövek (1851) latin betűs, bibliai cseh vagy szlovákkal kevert bibliai cseh nyelvűek. 1857-től jelennek

3. kép. *Szlovák nyelvű, tardosi vöröskőből készült síremlék 1856-ból, Tótkomlós, Ótemető*

[48] Koppány János: *A halál és dolgai a tótkomlósi szlovákoknál.* Kézirat. Tótkomlós, é.n. A gerenda felirata: *„Z is. Farkas András K Molnár György s Kmetyko Ján K Motyovszki Pál 1825 aug. 8."*

meg a schwabacher típusú gót betűs bibliai cseh nyelvű sírkövek, közülük az utolsók az 1940-es évek elejéről származnak (1940, 1943). A gótbetű használata a szlovák nyelvű síremlékeken kissé tovább élt (1944, 1946, 1950). A latinbetűs, szlovák síremlékek közül a legkorábbi (1856) magyar fonetikával írt szavakat is tartalmaz, gyakori a név magyar, vagy sajátos kevert formában való közlése (például Lászik Györgyová, 1897). A 19. század végétől megfigyelhető a szövegformák, eulogiák megszilárdulása, csak rendhagyó esetben (például fiatalon elhunytaknál) találkozunk sírversekkel, bibliai idézetekkel (utóbbiak bibliai cseh nyelvűek). A szlovák feliratok az 1960−70-es évektől sematikus formulákra rövidülnek, velük párhuzamosan pedig fokozatosan nő a magyar, majd kizárólag neveket és évszámokat közlő síremlékek száma. A szlovák sírkövek csökkenő arányban, de jelen vannak 1990-ig, azóta csak néhány egyedi példával találkozhatunk (2003, 2004, 2006, 2014).

A temető területe lassan bővül, ugyanis a régi részekben folyamatosan cserélődnek a sírok, eltűnnek a régebbi síremlékek. Ennek ellenére az 5–8. parcellákban jelentős arányban találhatók a 20. század első feléből származó kövek, köztük több nagyméretű, reprezentatív szürke- és feketegránit obeliszk, a helyi jómódú gazdacsaládok síremlékei. Az 10. parcellában a múltbeli felszámolások ellenére jelentős, egységesen a 19−20. század fordulójáról származó emlékanyag maradt fenn, sok közöttük a ledőlt, rossz állapotú kő. Az utak mellett mintegy húsz, többségében tardosi vörös mészkőből készült 19. századi síremlék található. Ezek jelenleg nehezen olvashatóak, azonban szakszerűen megtisztítva, konzerválva a temető kiemelkedő értékeivé válhatnak. A temető 19. századi, valamint századfordulós részeinek területi szintű védelme sürgető feladat.

Az Ótemető egyike annak a 12 hazai nemzetiségi vonatkozású temetőnek, amelyet a 2010-es ombudsmani vizsgálat során megtekintettek. A jelentés is felhívja a figyelmet a helyi védelem szükségességére.[49]

A tótkomlósi Újtemető

Az Újtemető sor felől nyílik az 1884-ben alapított[50] temető téglaoszlopos, fából készült, szlovák feliratos főbejárata. (4. kép). A két világháború között új kapu nyitását tervezték az orosházi út felöl, bár ez nem valósult meg, a történeti díszsorok ennek hatására két főút mentén fejlődtek ki. A temető megőrizte a 19−20. század során kialakult képét: a fasorral szegélyezett utak mentén sorakoznak az egykori jómódú gazdacsaládok, egyházi és világi elöljárók, tengelyükben pedig a lelkészek reprezentatív síremlékei, amelyek Tótkomlós polgárosodásának, egykori, meghatározóan szlovák nyelvű elitkultúrájának funerális bizonyítékai. A régi síremlékek

[49] *A nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának 2010. évi jelentése a kisebbségi kulturális jogok érvényesülésének vizsgálatáról.* 352.

[50] Gajdács Pál: *Tót-Komlós története.* Gyoma: Kner ny., 1896. 378–379.

4. kép. *A tótkomlósi Újtemető 136 éves, bibliai cseh nyelvű alapító felirattal díszített főkapuja a fasorral*

az alapítástól kezdődően fennmaradtak (1885, 1888, 1891 stb.). A gótbetűs bibliai cseh vagy szlovák, illetve kevert nyelvű sírkövek egyre fogyó arányban az 1950−60-as évekig megtalálhatók (1952, 1954, 1968). Az egyetlen későbbi példa az 1990-es évekből származik. A latinbetűs szlovák síremlékek a századfordulón jelentek meg, az 1960-as évektől arányuk csökken, az utolsók az 1970-es évekből valók (1974, 1975, 1976).

A népi temetkezés hagyományait őrzik a feketére, valamint kékre festett, fából készült sírtáblák. A feketéket férfiaknak és idősebb asszonyoknak, a világoskéket gyermekeknek, fiatal lányoknak és asszonyoknak készítették. A sematikus textusba ágyazva az elhunyt nevét, korát és a halálozás idejét tüntették fel.[51] Mára már csak néhány maradt meg belőlük, jobbára az Újtemetőben. (8. kép) A 2010-es ombudsmani jelentés is kiemeli, hogy az *„utolsó előtti percben van a szlovák fakeresztes [sic!] síremlékek megmentése”*.[52]

A funerális reprezentáció értékei közé tartozik Tótkomlós első orvosának, dr. Simon Pálnak és családjának sírboltja, kis tornyán egy márványból faragott

51 Gyivicsán, 1996. 386–387.

52 *A nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának 2010. évi jelentése a kisebbségi kulturális jogok érvényesülésének vizsgálatáról.* 352.

angyalszoborral (1896 k.),[53] valamint Erzika Lehoczky (1901–1927) sírja, amelyen ugyancsak angyalszobor látható. (7. kép) A temető kereszteződésében állt Tótkomlós egyik kiemelkedő személyiségének, Gajdács Pál (1847–1929) evangélikus lelkész, történetíró nagyméretű, működő síremléke, amelyet a hozzá tartozó örökzöld sövénnyel együtt elbontottak. Helyére Gajdács jelentőségéhez méltatlan arányú sírjel került. Az 1965-ös légifelvételről kiderül, hogy a temető úthálózata és szerkezete változatlan, azonban az egykor betemetett keleti részeken már nem találunk sírokat, sőt, északkeleti részén utóbb az Evangélikus Szeretetotthon építkezett. (2. kép) A régi parcellák ma is használatban vannak, a legrégebbi síremlékek közül sok gazdátlan, ledőlt, vagy felújításra szorul, a sírok cserélődése pedig folyamatos. A Gajdács-sír elbontása is jelzi, hogy a történeti síremlékek, parcellák védelmének hiánya veszélyezteti a temető örökségi értékét.

A pitvarosi temető

A mai temetőt 1824-ben alakították ki a településtől nyugatra, később észak felé bővítették. A község tulajdonában állt, de az evangélikus egyház használta, és a más vallású halottak részére is biztosította a temetkezést.[54] A legkorábbi, déli rész a 19. század végére betelt, ekkor kezdődött a temetkezés a jelenlegi ún. régi temető területén. A temető kerítéssel és kiépített utakkal nem rendelkezik, területe rendezetlen, a bozót kivágásától eltekintve elhanyagolt, sok síremlék kidőlt, összetört, jelentős felépítményekről hiányoznak az obeliszkek. A két világháború között a lakosság nagy része szegénységben élt, a legtöbben csak fa sírjelet állítottak, amelyek mára megsemmisültek, emiatt a terület középső része lényegében üres. (6. kép)

Jelentős a rövid szlovák, vagy magyar felirattal rendelkező, kisméretű, egyszerű, vagy a fejrészén népies motívumokkal díszített, sematikus működő sírjelek száma. A legrégebbi síremlékek tardosi vörös mészkőből készültek, szlovák nyelvűek, latin betűs írással (1888, 1894). A módosabb gazdák sírjain látható gránitkövek a bejárathoz közel, valamint középen, az út mentén helyezkednek el, ezek nyelve részben helyi nyelvjárási elemeket tartalmazó szlovák, részben magyar, néhány esetben pedig bibliai cseh (1937). Néhány síremléken gótbetűs bibliai cseh nyelvű idézet, illetve sírvers is látható. A gótbetűs felirat ritkább, de az egész időszakra jellemzők, ebben a temetőrészben a legkésőbbi sír 1949-ből származik. A terület a 20. század közepére betelt, legújabb, nyugati fertályán többségben már a betelepített magyar lakosság síremlékeit találjuk.

[53] Gajdács, 1896. 223–224., 378.

[54] Kemény, 1992. 73–75. A reformátusok és katolikusok a temetőn belől, a zsidó és baptista hívek külső szekcióban temetkeztek, ezek mára megsemmisültek, a sírköveket ellopták, területüket bozótos fedi.

6. kép. *A pitvarosi régi temető középső része kisszámú, működő síremlékkel és névtelen sírhelyekkel*

A lakosság összetételének megváltozása is szükségessé tette a temetőkérdés rendezését. 1959-ben a két egyház megállapodott, hogy a korábbi régi temető területét a porladási idő letelte után megnyitják és megosztva használják. Ettől kezdve a bejárattól jobbra a római katolikus, balra pedig az evangélikus vallásúak temetkeztek.[55] Több család áthozta szerettei síremlékét a régi temetőből, ez magyarázza a területen a régi, szlovák nyelvű, latinbetűs síremlékeket (1875, 1882, 1896). A modern, sematikus sírköveken az 1970−80-as évekig találunk néhány szlovák nyelvűt, a legkésőbbi, amelynek felirata hagyományos gótbetűs írással készült 1995-ből származik. Az evangélikus, szlovák lakosság fogyatkozásával megszűnt a temetőben az elkülönülés.

A régi temető lezárt terület, nem történtek rátemetések, exhumálások, lepusztult állapotának ellenére örökségi értékét fokozza, hogy máig őrzi eredeti képét, hitelesen tükrözi az egykori pitvarosi szlovákság gazdasági és társadalmi viszonyait. (10. kép)

[55] Kemény, 1992. 73–75.

7. kép. *Erzika Lehoczky angyalszoborral díszített sírköve a tótkomlósi Újtemetőben (1927)*

A csanádalberti temető

Csanádalberti temetőjét a község északi részén, a Dózsa György utcán alakították ki. Az 1973-as légifelvételen látható, hogy a temető régi sírjai az északi részében helyezkedtek el a főút mindkét oldalán. Ma a legrégebbi sírok nyugatról és keletről övezik az újabb, középső és déli részeket. A régi sírok területe viszonylag rendezett, rendszeresen kaszálják. Néhány ledőlt, törött kőtől és bozótos síremléktől eltekintve jól bejárható.

A régi részekben a sírkövek elhelyezkedése szórványos, az egykori, fejfával jelölt sírok nagy száma miatt. Pitvaroshoz hasonlóan Csanádalbertin is jelentős az egyszerű és sematikus növényi motívumokkal díszített műkő sírjelek száma. A néhány kiemelkedő obeliszk a hátsó szekcióban, a főút közelében található, a jelenlegi temetőtől északra. A ma már termőföldként használt rész közepén magában áll Molitorisz Lajos (1797–1860) lelkész, a Magyar Természettudományi Társulat rendes tagja, Csanád vármegye táblabírájának 1879-ben felavatott fehérmárvány síremléke.

A jelenlegi területen 1887-től fokozatosan növekszik a sírkövek száma, a sírkövek többsége szlovák nyelvű és latinbetűs, mellettük jelentős számban az 1920-as évektől az 1940-es évek végéig datálhatók a gótbetűs, a helyi nyelvet és a bibliai cseh nyelvet is ötvöző sírfeliratok. Ezek többsége a reprezentatívabb síremlékeken szerepel. A szlovák feliratok az 1960-as évek végéig folyamatosak, az utolsók az 1980-as évekből származnak (1981, 1985). Érdekesség, hogy míg az 1940-es évekig a szlovák feliratban is gyakran magyarul szerepelt a név, az utolsó évtizedekben, a legtöbb esetben a teljes felirat szlovák nyelvű. Ezek között több esetben (1953, 1957, 1968) találkozhatunk magyar fonetikus írásmóddal is. (11. kép). A temető bejáratánál kapott helyet 2017-ben az I. és II. világháború, a lakosságcsere, Trianon és az 1956-os forradalom emlékmű-együttese. A régi, sérült kövek helyreállításával, felállításával és tudatos védelmével a temető egésze az egyéni és közösségi emlékezés példamutató, komplex terévé válhat.

8. kép. *Kisgyermek szlovák nyelvű fejfája hagyományos világoskék festéssel és törött rózsa motívumával 1941-ből a tótkomlósi Újtemetőben. Felirata: „Tu odpočíva / Puskely / Gyurko / vipl. 8 lét. / umr. 1941 / Maja 25. / Odpočívej v pokoj."* Fordítása: „Itt nyugszik / Puskely / Gyurko / élt 8 évet. / meghalt 1941 / Május 25-én / Nyugodj békében."

9. kép. *Egyszerű szlovák sírkő bibliai cseh nyelvű sírverssel a csanádalberti temetőből (1934). Felirata: „Vizármutek máte / Mni (!) ale opet uzrim / Vás a radovti se (!) / Bude srdce Vase / Tu odpočiva k.r.p / Koncos Martinova / Manželka rozena / Lavko Maria / n.r. 1900 Januara 28. / u.m.r 1934 Septembra 30. / Oplakava Zarmutěni / Manžel aj zo sinom. / Pokoj prachu jej."* Fordítása: „Nektek gyászotok van / El fog múlni de újra meglátlak / Benneteket és örülni / Fog a Ti szívetek / Itt nyugszik Krisztusban, az Úrban /Koncos Martin / Felesége született / Lavko Mária / sz. 1900 Január 28. / megh. 1834 Szeptember 30. / Siratja Gyászoló / Férje a fiával / Béke poraira."

Az ambrózfalvi temető

10. kép. *Helyi szlovák népviseletbe öltözött fiatal lány színezett képe a pitvarosi temetőben* (1940-es évek)

Az ambrózfalvi temetőt a település nyugati szélén, a Luther Márton utca mellett alakították ki. A legrégebbi, 19. századi rész az északkeleti fertályban található. Ennek területét jelenleg sűrű bozótos fedi, a területen mintegy tucatnyi sírkő található, több közülük ledőlt, félbetört, reprezentatív síremlék – fele arányban szlovák illetve magyar nyelvű felirattal.[56] A 20. század első évtizedeiből származó sírhelyek a temető keleti-délkeleti részében fekszenek, a sírkövek száma kevés, kisméretűek és többségükben magyar nyelvűek. A temető elhanyagolt részéből a község kiemelte Kosztra Tivadar János (1816-1888) evangélikus lelkész magyar nyelvű síremlékét, amelyet a ravatalozó mellett állíttatott fel. A ma használt, rendezett parcellákban a temetkezés az 1930-as évek végén kezdődött. Itt találhatók az első, eredeti helyükön álló szlovák nyelvű, latinbetűs síremlékek (1940, 1944, 1947). A legrégebbi szlovák sírköveket a régi temetőből áthozott kövek képezik (1900, 1928, 1942). A temető vizsgálatából kiderül, hogy már a két világháború között dominánssá vált a magyar nyelvű sírkőállítás a szlovákul beszélő családokban is. A szlovák feliratok szórványosan láthatók az 1960-as évekig készül sírköveken (1965, 1967), az utolsó kései példa 2016-ból származik. Gótbetűs sírfeliratot nem találtunk a temetőben, a régi részből kiemelt síremlékek alapján úgy tűnik, hogy ilyenek nem maradtak fenn.

A jelentősebb síremlékek közé tartozik Chován János feleségének Czabarka Erzsébetnek (1920−1938) alvó női arcot mintázó szoborral és arcképpel díszített síremléke, valamint a szerb Nicsovics György földbitokos és feleségének obeliszkje (1900). A lakosságcsere során betelepítettek síremlékei évtizedekig külön halmazt képeztek, tájolásuk is eltérő.

[56] Csirik László fényképei és állapotrögzítése alapján.

Összegzés

Tótkomlós és környéke temetőiben az elmúlt másfél-két évszázad helyi funerális kultúrájának emlékeit találhatjuk meg. A néhány, véletlenszerűen megmaradt fejfás síron, valamint a forma, felirat, nyelv, motívumkincs és méret tekintetében is sokszínű síremlékeken keresztül kirajzolódik a közösségek társadalmi, gazdasági és kulturális sokszínűsége. A sírkövek, feliratok és motívumok hasonlósága a térségen belül jól kirajzolódik, hiszen ugyanazok a sírkövesek készítették őket. A 19. században gyakori a makói Glück, a századfordulótól kezdve pedig a tótkomlósi Szokolay és Dohányos, kifejezetten reprezentatív síremlékek esetében pedig a békéscsabai Werner Ede és Társa, valamint a Rosenbaum kőfaragó cégjelzése. A történelmi mozgások, a lakosságcsere hatását jelzi, hogy a régebbi sírköveken a házastársak, szülők előre felírt neve mellé már nem került halálozási dátum, sok jelentős síremlék is gazdátlanul maradt. (10. kép)

11. kép. *Szlovák nyelvű sírfelirat magyar fonetikával a csanádalberti temetőből (1953). Felirata: „Tu otpocsivaju (!) / milyi rgcs (!) / Ján Kapuszta / 1870-1928 / ajeho mila manzselka (!) / rogyena (!) / Csilyek Anna / 1872-1953 / pokoj prachu jejich”* Fordítása: „Itt nyugszanak / kedves szüleink / Ján Kapuszta / 1870-1928 / és az ő kedves felesége / született / Csilyek Anna / 1872-1953 / béke poraikra”

A temetők egyben a településeket alapító és évszázadokon keresztül építő szlovákság nyelvhasználatának és identitásának dokumentumai. A sírkövek sematizálódásával, majd az 1960−70-es években a nyelvváltás tendenciájának felerősödése révén[57] az utolsó szlovák formulák eltűnésével a szlovák funerális kultúra jellegzetességei végérvényesen a múlt részévé váltak.

Ez az emlékanyag azonban rendkívül sérülékeny, ezért szükséges a mielőbbi, effektív védelem. Vizsgálataink alapján Tótkomlóson és környékén a temetők mindegyikében, legalábbis az egyes kiemelt részek, védendők. Tótkomlóson az Újtemető, Pitvaroson a régi temető egésze történeti temetőnek minősül. Érdemes lenne a történelmi fordulópontnak tekinthető lakosságcserét megelőző, azaz 1947 előtti, jelentékeny felépítménnyel bíró, fenntartható síremlékeket a saját helyükön

[57] Gyivicsán, 2010. 204.

megőrizni. A régi síremlékek által kézzelfoghatóvá válik a személyes és közösségi múlt. A gondozott, védett történeti temetők a mai lakosság és a településről elszármazottak számára egyaránt az emlékezés fontos, szimbolikus jelentőségű terei lesznek, amelyeknek örökségi értéke – megfelelő kezelés mellett – az idő múlásával egyre nőhet.

Dr. Kállai Ernő jelentésében a nemzetiségi épített örökség kapcsán a temetők vonatkozásában is releváns javaslatokat olvashatunk: *„A kisebbségi közösség szereplőivel együttműködve szélesíteni kell a nemzetiségek épített örökségének bemutatási lehetőségét, meg kell találni azokat az ismeretterjesztési módokat, amelyek a helyi ismeretekre alapozva a nemzetiségi adatokkal kiegészítve felállított nyilvántartás adataival kiegészülve pontos képet adnak a kisebbségek építészeti értékeiről. Gondoskodni kell arról, hogy mindezeket a megóvandó értékeket a helyi és a tágabb értelemben vett közösség, annak nemzetiségi és nemzetiséghez nem tartozó tagjai, óvodások, iskoláskorúak, tulajdonosok, és szomszédok, kutatók és érdeklődők megismerhessék, és tehessenek védelmük érdekében.”*[58]

A felelősségünk nagy, hiszen, ahogy Szigethy Balázs, az ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottságának vezetőségi tagja fogalmazott: *„Tisztában kell lennünk azzal, hogy egyszer, egy következő generáció számára a jelen kor megmaradó része jelenti majd az örökséget, a kulturális örökséget.”*[59]

FELHASZNÁLT IRODALOM

2011. évi népszámlálás. 3. Országos adatok. Összeáll. Bojer Anasztázia [et al.] Budapest: KSH, 2013.

*A magyarországi szlovák nemzeti kisebbség helyzete.*Budapest: Miniszterelnöki Hivatal, 1997.

A nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának 2010. évi jelentése a kisebbségi kulturális jogok érvényesülésének vizsgálatáról.

Bakó Nóra: *Typológia slovenských náhrobných nápisov na Slovenskom Komlóši. A tótkomlós szlovák nyelvű sírfeliratok tipológiai elemzése.* Szakdolgozat. ELTE Szlovák nyelv és irodalom szak. Budapest, 2011.

Bernula Mihály: *Pitvaros rövid története. 1816–1969*. Hódmezővásárhely: k. n., 1969.

Čukan, Jaroslav – Michalík, Boris – Pluhár Tamás: A békéscsabai szlovákok kulturális potenciálja. In: Miroslav Kmeť – Tuska Tünde – Uhrin Erzsébet (szerk.):

[58] *A nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának 2010. évi jelentése a kisebbségi kulturális jogok érvényesülésének vizsgálatáról.* 320.

[59] *ICOMOS Híradó* XVII. évf. 5. sz. 4. Szigethy Balázs írása. http://epa.oszk.hu/02600/02686/00012/pdf/EPA02686_ICOMOS_Hirado_2009_10.pdf (letöltés ideje: 2020. május 11.)

Fejezetek a békéscsabai szlovákok múltjából és jelenéből. Békéscsaba: Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, 2018. 172–228.

Gajdács Pál: *Tót-Komlós története*. Gyoma: Kner ny., 1896.

Gecséné Tar Imola: *Történeti temetők Magyarországon*. Doktori értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem Tájépítészeti és Tájökológiai Doktori Iskola, Budapest. 2012.

Gyivicsán Anna: A magyarországi szlovákok nemzetiségi tipológiája. In: Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel (szerk.): *Kisebbségek interetnikus kontaktzónában. Csehek és szlovákok Romániában és Magyarországon.* Kolozsvár: Kriterion – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2010. 183–210.

Gyivicsán Anna: A magyarországi szlovákság számadatok tükrében. In: Kovacsics József (szerk): *Magyarországi nemzetiségek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája.* Budapest: KSH, 1994. 301–314.

Gyivicsán Anna: Az etnikai kulturális modellek nyelvi és tartalmi dualitása. In: Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel (szerk.): *Kisebbségek interetnikus kontaktzónában. Csehek és szlovákok Romániában és Magyarországon.* Kolozsvár: Kriterion – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet. 2010. 63–76.

Gyivicsán Anna: Etnokulturális változások Tótkomlóson. In: Szincsok György (szerk.): *Tótkomlós története és néprajza 2. kötet.* Tótkomlós: Tótkomlós Város Önkormányzata, 1996. 379–396.

Gyivicsán Anna: Látlelet egy nemzetiségről: a magyarországi szlovákok. In: uő: *A nemzetiségi lét és kultúra dimenziói II.* Békéscsaba: Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, 2003.

Jároli József – Somogyi Józsefné: A Békéscsabai Városvédő és Városszépítő Egyesület a város szlovák hagyományainak megőrzéséért. In: Miroslav Kmet' – Tuska Tünde – Uhrin Erzsébet (szerk.): *Fejezetek a békéscsabai szlovákok múltjából és jelenéből.* Békéscsaba: Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, 2018. 495–498.

Kalhammer Mátyásné: *Kondoros temetői és a település szakrális építményei. 1−2. rész.* Kondoros: Helytörténeti Baráti Kör – Kondoros Város Szlovák Önkormányzata, 2014.

Kocsis László – Molnár Erzsébet: *A pilisszántói régi temető*. Budapest: Siker X Bt., 2012.

Komoly Pál: *Pitvarosi tanulmányok.* Szeged: Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1992.

Koppány János: *A halál és dolgai a tótkomlósi szlovákoknál.*(Kézirat) Tótkomlós, é. n.

Kožuch, Michal – Majo, Juraj: *Pitvaroš a Pitvarošania.* Pitvaros: Slovenská samospráva Pitvaroš, 2008.

Kugler József: *Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön.* Budapest: Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, 2000.

Kustár Rozália: Faragott fejfák a szlovák nemzetiségű Dunaegyházán. In: *Bács-Bodrogtól Bács-Kiskunig. az V. Duna-Tisza közi nemzetközi néprajzi nemzetiség-kutató konferencia (Baja, 2002. július 18−19.) előadásai.* Baja – Kecskemét: Bács-Kiskun M. Önkormányzat Múz. Szerv., 2003. 131–150.

Marloková-Szabóová, Júlia: Slovenské náhrobné nápisy v Mlynkoch ako jazykové pamiatky. In: *Kultúra, jazyk a história Slovákov v Madarsku.* Békesská Caba: VÚSM, 2006, 264−270.

Marjai Márton: Temetők műemléki védelme. *Műemlékvédelem*, 1982/1. 17–20.

Novák László: *Településnéprajz.* Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1995.

Sedlákova, Viera: Slovenské texty na náhrobníkoch v Kestúci. (Szlovák nyelvű sírfeliratok Kesztölcön.) In: *Národopis slovákov v Madarsku 22.* Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 2009. 45–50.

Somogyi Józsefné (szerk.): *Temetők Békéscsabán. Temetkezési szokások, temetők, sírfeliratok, síremlékek*. Békéscsaba: Csabai Ethnographia, 2001.

Szabó Orsolya: *Kétnyelvűség és kettős identitás a Budapesten élő szlovákok körében.* Doktori disszertáció, ELTE-BTK. Budapest, 2012.

Szabó Orsolya: Kettős identitás? Budapest és Piliscsév szlovák közösségei. In: Bindorffer Györgyi (szerk.): *Változatok a kettős identitásra Kisebbségi léthelyzetek és identitásalakzatok a magyarországi horvátok, németek, szerbek, szlovákok, szlovének körében.* Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2007. 63–109.

Szarka László: A kisebbségi kérdés a magyar-csehszlovák kapcsolatokban. *Regio*, 1990/3. 231–244.

Tóth Sándor János – Tuska Tünde – Uhrin Erzsébet – Zsilák Mária: A nyelvi másság dimenziói Tótkomlóson. In: Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel (szerk.): *Kisebbségek interetnikus kontaktzónában. Csehek és szlovákok Romániában és Magyarországon*. Kolozsvár: Kriterion – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2010. 109–147.

Tóth Vilmos: Ökumenikus tendenciák a 19–20. századi magyarországi városi temetkezésben. *Egyháztörténeti Szemle*, 2000/1. 120–128.

Uhrinová, Alžbeta: K písaniu mien na cintorínoch v Békéšskej Čabe. In: *Jazykovedné štúdie XXXII. Prirodzený vývin jazyka a jazykové kontakty.* Bratislava: Veda, 2015. 354–362.

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v28i3.325

Sós Gabriella*

A magyarországi németek temetőkultúrája – Historiográfiai áttekintés

Bevezető

Jelen tanulmányban a szerző arra tesz kísérletet, hogy a részben saját, valamint a jelenleg rendelkezésre álló források és szakirodalom felhasználásával, a teljesség igénye nélkül, áttekintést nyújtson a Magyarországon megtalálható német történeti temetők főbb közös jellemzőiről és feldolgozottságuk aktuális állapotáról – a dolgozat elkészítését e sírkertek megőrzésének fontossága motiválta. A dolgozat nem valósulhatott volna meg *Dr. Erb Maria* útmutatása és velem megosztott információi nélkül, melyek sokéves kutatómunkájának eredményei − segítségét ezúton is nagyon köszönöm!

A 18. században három nagyobb betelepítési hullámban[1] érkeztek az országba németek a jobb élet és a gazdasági boldogulás reményében, a betelepítők célja a török hódoltság során elnéptelenedett országrészek benépesítése volt.[2] Míg az első telepesek Svábföldről származtak, az őket követők főleg felső- és középnyugat-német területekről érkeztek, tehát nem voltak valójában svábok, ennek ellenére a magyarországi németeket a velük élő népcsoportok a sváb etnonímával illették, ahogyan ők maguk is ezt vették át saját megnevezésükre. Betelepülési idejüket tekintve már a török hódoltság előtt is éltek németek a mai Magyarország területén, főleg az osztrák határ mentén, a mai német települések zöme azonban a török utáni időkre vezethető vissza. Német települések ma elsősorban a Duna vonalán, regionálisan három nagyobb összefüggő területen találhatók Magyarországon: az ország nyugati, Ausztriával határos szélén, a Dunántúli középhegységben; a Dél-Dunántúlon Baranya, Tolna és Somogy megyékben; valamint Bács-Kiskun megyében.[3] A magyarországi németekre a 20. század közepéig a rurális társadalom volt jellemző, és tipikusan Gabriellaparaszti tevékenységet folytattak, saját kultúrával, hiedelemvilággal és rituálékkal rendelkeztek.

* Az Eötvös Loránd Tudományegyetem doktorandusza. E-mail: gabisalzig@gmail.com

1 VI. Károly (1711−1740), Mária Terézia (1740−1780) és II. József (1780−1790) uralkodása idején; illetve földesúri és egyházi betelepítés folytán.

2 Manherz, Karl (Hrsg.): Die Ungarndeutschen. In: *Welt im Umbruch 1*. Press Publica Budapest, 1998. 15.

3 Szórványosan az északkeleti és délkeleti országrészben is találunk német településeket.

1.kép. Mecseknádasd, Felső-temető részlet temetőkereszttel. Fotó: Elblinger Ferenc, 2003

A magukkal hozott nyelvjárásaik kiegyenlítődése révén létrejöttek az egyes helyi nyelvjárások, amelyek a 20. század közepéig a helyi közösségek elsődleges kommunikációs eszközei voltak.

A II. világháború aztán jelentős változásokat hozott nemzetiségi létük minden területén. A magyarországi németség előzése, kényszermunkára hurcolása a kollektív felelősségre vonás jegyében, internálása, diszkriminálása és vagyonának elkobzása mind komoly veszteséggel járt a nemzetiség kultúrájára, identitására és nyelvhasználatára nézve is. A nyilvános, szakrális térben elhelyezett sírkövek német feliratai mintegy hitvallásként tükrözték a magyarországi németség hovatartozását, a fent említett folyamatok következtében azonban ezek erősen visszaszorultak. Ami a magyarországi németek vallási összetételét illeti, körülbelül 80%-ban katolikus, 20%-ban pedig protestáns – túlnyomórészt evangélikus – vallásúak. Katolikusokat az általuk lakott magyarországi régiók mindegyikében, evangélikusokat pedig főként Tolna megyében és a nyugati határszélen, illetve szórványosan az ország egyéb területein találunk.[4]

[4] Az erre vonatkozó adatokért köszönet illeti Dr. Erb Mariat.

A magyarországi német temetők jellemzői

A temetők elhelyezkedése és kialakítása

A 18. században alapított vagy újra benépesített magyarországi német falvakban az első temetők jellemzően a településközpontban álló templomok mellett jöttek létre − más nemzetiségek sírkertjeihez hasonlóan. A temetők ebben az időben a „középkori temetkezés rendjét őrzik. A templom, illetve kápolna épülete a temető szerkezeti, rituális és esztétikai központjául szolgál, melyhez igazodnak a sírok és az utak."[5] Elhelyezkedésük oka, hogy a halottakat az akkori vallási előírásoknak és a paraszti társadalmi szokásoknak megfelelően szentelt földbe temették. A német *Kirchhof*[6] − templomkert − szó ma is az eredeti temetkezési helyet, a templom körüli temetőt jelöli, az *einfrieden* − körbekeríteni − szóból eredeztethető *Friedhof*[7] − temető − pedig a településektől elkülönített, kerítéssel, sövénnyel körbekerített, nem szentelt földtől elhatárolt temetkezési helyekre utal a hazai németek nyelvjárásaiban.[8]

A vizsgált falvak esetében megfigyelhető, hogy a 18. században betelepített németek általában a helyben lévő temetőket használták, de voltak új alapítású települések is, melyekben új temetőket jelöltek ki.[9] A temető központi elhelyezkedése azonban a települések növekedésével már nem volt tartható, és ez a 18. században dúló pestis-, illetve kolerajárványok miatt egészségügyi szempontból is fokozott veszélyforrást jelentett. Magyarországon először Mária Terézia írta elő 1770-ben kiadott egészségügyi rendeletében,[10] hogy milyen szempontok szerint létesíthetők temetők, majd 1775. július 17-i rendeletével megszüntette a templomok körüli temetkezést.[11] Az akkori járványok miatt kitért a fertőzésben elhunytak elhelyezésére is: „A mélység ilyen esetben is kétrőfnyi marad, de kiegészítésként meszet kell alkalmazni. Egy bécsi rőf (könyök, a német szövegben) 77,75 cm volt, tehát a sírt mintegy másfél méter (155,5 cm) mélységűre ásták".[12] A rendelet értelmében a lakó- és egyházi épületek melletti temetőket fel kellett számolni, újak csak

5 *Magyar néprajz nyolc kötetben 7. Népszokás, néphit, népi vallásosság*. Budapest: Akadémiai 1991. 7−88. http://mek.niif.hu/02100/02152/html/07/73.html (letöltés ideje: 2020. június 2.)

6 A rajnai frank nyelvjárásokban. L. Erb, et. al.: UDSA 229. sz. térkép

7 Jellemzően a bajor nyelvjárásokban. Ld. Erb, et. al.: UDSA 229. sz. térkép

8 Az erre vonatkozó adatokért köszönet illeti Dr. Erb Mariat.

9 Mecseknádasd középkori eredetű temetője jó példa erre: a település középkori központjaként működő, 13. századi Árpád-kori templom udvarán máig temető található, a temetőkertben pedig fellelhető néhány, a 18. században ide telepített németek idejéből származó német sírkő is.

10 Balázs Péter: Mária Terézia 1770-es egészségügyi alaprendelete 1−2. In: *A magyar tudománytörténeti Intézet tudományos közleményei*, 73. Piliscsaba − Budapest, 2007. http://real.mtak.hu/30273/1/balazs_kozegeszsegugy_1-2kotet.pdf (letöltés ideje: 2020. június 8.)

11 Fehér Jolán Antónia: *Budapest székesfőváros temetőinek története.* Bölcsészdoktori értekezés. Budapest. 1933. 71. https://mek.oszk.hu/11700/11728/ (letöltés ideje: 2020. június 8.)

12 Balázs, 2007. 347

2.kép. *A fekedi temető 19. századi kálváriával. Fotó: Sós András, 2018*

a lakott területen kívül, a települések határában voltak létesíthetők, a nem egyidőben elhalálozott családtagokat pedig nem lehetett ugyanabba a sírba temetni.[13] „A 18. század végén megnyitott, s az azóta létesített temetőket az előre megtervezett, egymásra merőleges utakra felosztott sírmezők jellemzik. A sírok itt már nem az égtájakhoz, hanem az utakhoz igazodnak."[14]

A magyarországi német temetők jellegzetessége, hogy a különböző felekezetek a települési temetők különböző részeire vagy akár külön temetőkbe temetkeztek. A 18. századi katolikus sírkertekben például a más vallásúak csak „palánkon kívül temetkezhettek".[15] Ebben a korban a temetőkben rendszerint a kor stílusjegyeinek megfelelő kápolnákat vagy harangtornyokat építettek egyházi hozzájárulással, közadakozásból. Ezeket néhány településen temetkezési célra is használták. Saját harangtoronnyal viszont nem minden kápolna rendelkezett. A 19. században a magyarországi német egyházközségek nagy része a temetőkben vagy azok közvetlen közelében kálváriadombokat is létesített, melyek az adott falvak látképét a mai napig meghatározzák.

13 Sax Ibolya: *A halál, a temetés és a temetkezési kultúra a pilisvörösvári németeknél, különös tekintettel a német nyelvű sírfeliratokra.* Szakdolgozat, ELTE BTK Germanisztikai Intézet Budapest, 1999: 11.

14 Magyar néprajz nyolc kötetben 7. Népszokás, néphit, népi vallásosság. Budapest: Akadémiai, 1991. 7−88. http://mek.niif.hu/02100/02152/html/07/73.html (letöltés ideje: 2020. június 8.)

15 Lantosné Imre Mária – Vargha Dezső: *Mecseknádasd.* Budapest: Száz magyar falu könyvesháza Kht., 2002. 102.

A magyarországi német temetőkben jellemzők a temetőkeresztek is, melyeket a 19. századtól kezdve magánszemélyek állíttattak egy-egy őket ért nagyobb sorscsapás miatt vagy hálából. A keresztek helyét és irányát a helyi földrajzi adottságoknak megfelelően határozták meg.

A 20. század második felétől a magyarországi német településeken is változást hoztak az ún. tanácsi temetők,[16] melyeket az addig használatos temetők mellett, azok bezárásával nyitottak, és ezek után csak az új temetőkben lehetett temetkezni. Rendszerint a már meglévő egyházi temetőket bővítették környező földterületek kisajátításával, sok helyen pedig felekezetektől független ravatalozókat is építettek ebben az időszakban.[17]

A temetőkről és a sírhelyek létesítéséről jelenleg a mindenkori kormányrendeletek, míg az egyházi temetőkről az egyházak saját szabályzatai határoznak. A magyarországi német települések történeti temetői máig őrzik eredeti kialakításukat, újranyitásuk és ezzel együtt az új sírok megjelenése miatt azonban fokozottan veszélyeztetettek − homogén temetőkép csak szabályozással érhető el.[18]

A temetkezési rend

A falusi német temetkezés rendjét a családok falun belüli státusza és felekezeti hovatartozása határozta meg, így az egyes családtagok sírja jellemzően egymás közelében helyezkedett el. Kiemelt sírhelyeket egyházi személyek, a helyi értelmiség és a helyi gazdasági elit számára tartottak fenn, rendszerint a kápolna vagy a temetői keresztek közelében, de a tehetősebb rétegek is a drágább sírhelyekre temetkeztek. A magánszemélyek sírjait a temetőben sorba rendezték, a temetkezés díját a helyi egyházközségnek fizették. A 19. század végétől a gyermekparcellák is külön helyet foglalnak el, ahogyan az például Pilisvörösváron[19], Ágfalván[20] vagy Perbálon[21] látható.

---

16 Dél-Magyarországon például sok helyen együtt éltek németek és szerbek. Esetükben a felekezeti és vallási különállóság miatt a temetők is elkülönülnek egymástól, ilyen például Véménd temetője. Érdekes példa továbbá Pusztavám is, ahol a németség a mai napig nagyjából fele-fele arányban katolikus, illetve evangélikus, és ennek megfelelően a település két temetővel is rendelkezik. Az információkért köszönet illeti Dr. Erb Mariat.

17 Körülbelül az 1960−70-es évekig az otthonukban ravatalozták fel az elhunytakat a magyarországi németeknél, ez a gyakorlat a modernizációs folyamatok, a ravatalozók építése, révén folyamatosan megszűnt.

18 Gecséné Tar Ilona: *Történeti temetők Magyarországon.* Doktori értekezés, Corvinus Egyetem. Budapest. 2012. 68. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/634/1/Tar_Imola.pdf (letöltés ideje: 2020. június 5.).

19 Sax, 1999. 15

20 Szabó Szilvia: *A soproni, ágfalvi és harkai németek temetkezési szokásai és temetői kultúrája, különös tekintettel a német sírfeliratokra*. Szakdolgozat, ELTE BTK Germanisztikai Intézet. Budapest, 2010. 41.

21 Reiszner Edina: *Temetkezési szokások és temetői kultúra Budajenő, Telki és Perbál településeken, különös tekintettel a német nyelvű sírfeliratokra*. Szakdolgozat, ELTE BTK

Nem temetkezhettek szentelt földbe azok, akik öngyilkosságot vagy hasonló, a közösség megítélése szerint negatív tettet hajtottak végre, ezért az ő sírhelyeik jellemzően a temető legszélén, a temetőárokban vagy azon kívül találhatók.[22] Öngyilkosok temetésekor nem került sor egyházi szertartásra és a lélekharang megkongatására sem − ami szintén mutatta a faluközösség megvetését −, de ez volt a jellemző a halva született, néhány órát megélt gyermekek esetében is, akiket viszont a bába születésük után rendszerint azonnal megkeresztelt, így őket szentelt földbe helyezték. Ez a feladat a németeknél általában az anyai nagyszülőkre hárult, a gyermekeket ilyenkor a családi sírok valamelyikében, szertartás és más jelenlévők nélkül temették el.[23]

A II. világháború utáni időkben a tanácsi temetők kimérésével a temetkezési rend is megváltozott: a sírhelyeket ezekben a temetőkben már nem az egyháznál, hanem a helyi tanácson kellett megváltani, vagyis a temető ezen részei fölött már nem az egyház, hanem a mindenkori községi tanács rendelkezett. Nem voltak már külön kiemelt sírhelyek a német falvak tanácsi temetőiben, a családok faluban betöltött státusza a kor történelmi folyamatainak következtében ilyen szempontból már nem számított. Körülbelül az 1970-es évektől kezdve jelent meg az urnás temetés a magyarországi német falvakban a korábban kizárólag koporsós gyakorlat mellett. Kriptát csak a nagyon tehetős családok engedhettek meg maguknak, ami 1945 előtt nem is volt jellemző a német temetőkben, akadtak azonban kovácsoltvas kerítéssel körbekerített sírok.[24]

A sírkőállítás rendszerint nagy pénzügyi megterhelést jelentett a paraszti családoknak, így sok magyarországi német településen a 19. század utolsó harmadától, végétől kezdve ún. temetkezési segélyegyletek[25] jöttek létre, melyek elhalálozás esetén éves tagdíj fejében az alapszabályban rögzített módon − pénzbeli támogatással vagy a temetkezéshez szükséges tárgyak, eszközök rendelkezésre bocsátásával − segítették a tagokat. Erre találunk példákat többek között Brennbergbányán[26] és

Germanisztikai Intézet. Budapest, 2015. 23.

22 Kunt Ernő: A magyar népi temetők szemiotikai elemzése. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 13−14. 1975. 478.

23 Fritz Jánosné mecseknádasdi lakos szóbeli közlése.

24 Kiszt Andrea: Deutschsprachige Grabinschriften in der Baranya. In: Manherz, Karl: *Beiträge zur Volkskunde* der *Ungarndeutschen.* 2002. 39−107. függelék 5. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/nemetek/beitrage_zur_volkskunde_der_ungarndeutschen/2002/pages/004_deutschsprachige_grabinschriften_in_der.htm. (letöltés ideje: 2020. június 8.)

25 Ez más országszerte, más Magyarországon élő nemzetiségek esetében is jellemző volt.

26 Lang-Magyar, Maria Theresia: Friedhofskultur in Brennberg. In: Manherz, Karl (Hrsg): *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen*, 30. Budapest, 2015. 148.

Zsámbékon *Leichenverein*[27] vagy Véménden *Totenverein*[28] néven. Jól mutatja ezek létjogosultságát, hogy például a csolnoki halotti egylet alapításakor közel 1000 fő iratkozott fel.[29] Míg a közösségi segélyezés ezen formája a katolikus németek esetében a fent említett formában valósult meg, addig az evangélikus közösségekben a rászoruló tagokat a gyülekezet segítette.[30]

A kőfaragó mesterség jelentősége és a sírkőkészítéshez használt kőzetek

A magyarországi német falvakban található sírkövek jellegzetes formavilága a helyi vagy környékbeli kőfaragók munkájának köszönhető. Mesterségük − a kőkitermeléssel együtt − a 19. századi német településekre jellemző élénk iparosodás következtében jelent meg, és feltételezhetően helyben fejlődött ki, vagyis nem a német telepesek óhazából magukkal hozott örökségéről van szó.[31]

A magyarországi német kőfaragók a magyarországi bányavidékeken kitermelt kőzetfajtákkal dolgoztak. Míg az észak-magyarországi német falvak jellegzetes sírkövei mészkőből, vörös mészkőből, később gránitból, majd műkőből készültek,[32] a dél-magyarországi német településeken a Mecsekben bányászott homokkő, később gránit, ritkán márvány és műkő volt használatos. A nyugat-magyarországi német településeken a St. Margarethenből származó fehér mészkő,[33] majd a cement és műkő sírkövek dominálnak.[34]

---

27 Fuchs Szandra Titanilla: Der Tod, das Begräbnis und die Friedhofskultur bei den Deutschen in Schambek/Zsámbék und Maan/Mány, mit besonderem Hinblick auf die deutschen Grabinschriften. In: Manherz, Karl (Hrsg.): *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen*, 32. Budapest, 2017. 75.

28 Szélig Ágnes: Todes- und Bestattungsbräuche bei den Ungarndeutschen und bei den Szeklern in Wemend/Véménd. In: Manherz, Karl (Hrsg.): *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen*,. 18. Budapest, 2001. 100.

29 Juhász Márta: Friedhofskultur in einer ungarndeutschen Ortschaft − Deutsche Grabinschriften in Tscholnok/Csolnok In: Manherz, Karl (Hrsg.): *Beiträge zur Volkskunde* der *Ungarndeutschen*. 2004. 75. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/nemetek/beitrage_zur_volkskunde_der_ungarndeutschen/2004/pages/005_friedhofskultur_in_einer.htm (letöltés ideje: 2020. június 10.).

30 Az információkért köszönet illeti Dr. Erb Mariat.

31 Schraub István: *Grabsteine und Steinkreuze in Nadasch. Volkskunst der Nadascher Steinmetze*. Mecseknádasd, 1997. 11.

32 Fuchs, 2017. 84

33 A Lang-Magyar szövegben tévesen homokkő szerepel. A Lajta-hegységi kőbányák – mint Szentmargitta vagy a Sopron melletti Fertőrákos kőbányái − durva mészkövet adnak. Lővei, 2002. 85.

34 Lang-Magyar, 2015. 156

Gyakran előfordult, hogy a kőfaragók bérbe vették a bányákat, így a 19. században minden kőfaragócsalád saját szállítási területtel rendelkezett, a kelet-baranyai Mecseknádasdon dolgozó kőfaragók szállítási területe és felvevőpiaca például lefedte Baranya, Tolna és Somogy megyéket.[35] Kőfaragó dinasztiák alakultak ki ebben az időszakban, közülük a legtöbben a 20. században már a második vagy harmadik generáció tagjaiként űzték a mesterséget.[36] Jelentős volt még a Gerecse bányavidéke, azon belül is Lábatlan, Piszke és kiemelten Süttő, mely az északi régió mészkőből készült német sírköveinek nagy részéhez,[37] ezen kívül pedig a Tardoson bányászott vörös mészkő is szolgáltatott alapanyagot. A homokkövet bár gyakran használták alapanyagként és könnyen megmunkálható ugyan, időjárásállónak azonban kevésbé mondható. Így a sírfeliratok olvashatóságának megőrzése érdekében az addig kezeletlen, natúr homokkő sírköveket a 20. század elejétől kifejezetten erre a célra használt olajfestékkel vonták be.[38] Dél-Magyarországon a német sírköveket főleg kék vagy világosszürke árnyalatokkal látták el, míg az északi és nyugati régióban az ottani alapanyagok nagyobb időjárásállósága miatt ezt a technológiát nem alkalmazták.

Az 1940-es évek sírkőkészítésében megjelenik a műkő, mint a homokkő költséghatékonyabb alternatívája, mely az addigi kézműves előállítással szemben a tömeges gyártást is lehetővé teszi a korábbi kézműves előállítással ellentétben. Frey az 1950-es éveket fordulópontként határozza meg, ekkor jelennek meg ugyanis az első modern gránitból készült sírkövek.[39] Ezek ugyan költségesebbek a helyi alapanyagokból készült köveknél, de jóval időjárásállóbbak is. A gránitsírkövek készítése nagy fellendülést hozott a termelésben, ugyanakkor a kézműves kőfaragás visszaszorulását is jelentette. Így, mivel a kőfaragás már nem háznál, fizikai erővel, hanem a II. világháború után gépesített szövetkezeti keretek között folyt, az emberi munkát ezen a területen felváltotta a gépesített gyártás, és a helyi sírkövek homokkő vagy mészkő helyett már többnyire műkőből vagy gránitból készültek.

Jellegzetes sírkőtípusok

A sírkövek legfőbb funkciója a temetési hely jelölése, formai és nyelvi elemeik azonban fontos információkat tartalmaznak az állíttató közösségről és az elhunytakról. A magyarországi német temetőkben fellelhető sírkövek formájukban eltérőek, de különösen a 18. század közepéről származó, jellemzően egy tömbből

35 Schraub, 1997. 9–10.
36 Schraub, 1997. és Fuchs, 2017.
37 Sax, 1999. 50
38 Schraub, 1997. 11.
39 Frey Mária: Das Steinmetzhandwerk in Nadasch/Mecseknádasd. In: Manherz, Karl (Hrsg.): *Ungarndeutsches Handwerk*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1988. 19.

faragott kövek karakterisztikusabbak.[40] A 19. században egyszerűbb, keskenyebb sírkövek készültek kisebb kereszttel, az egységes formavilág azonban kevésbé volt jellemző: ebből a korból kerekded és szögletes kereszteket, ívelt vagy szív alakú sírköveket is találunk. Szív formából kinövő keresztre az északi régióban Telkiben[41], Tarjánban[42] és Etyeken,[43] a déli régióban pedig például Fekeden és Mecseknádasdon dokumentáltak példákat. Méreteiket tekintve is sokszínűség jellemezte a 19. század sírköveit, melyek között akadtak félméteresek, de némelyik akár a több méteres magasságot is elérte, ahogyan azt Sopronban[44] vagy Budaörsön[45] láthatjuk. Mindez persze nem a véletlen műve volt: minél tehetősebb volt egy család, annál nagyobb és díszesebb sírkövet állíttatott, a kevésbé gazdag rétegek pedig továbbra is egyszerűbb, kevésbé díszes sírköveket készíttettek.

3. kép. *Egyedülálló háromrészes sírkő a zsámbéki temetőben. Fotó: Fuchs Sandra Titanilla, 2020*

A magyarországi német történeti temetők leggyakoribb 19. és 20. század eleji sírkőtípusai az egyszerű kereszt *(Glattes Kreuz)*, az oszlopkereszt *(Säulenkreuz)*, az obeliszk *(Permite)* és a több elemből épített, szabadon álló kereszt *(Freistehender)*, melyek − a gyakran márványból faragott obeliszk kivételével − főleg homokkőből

40 A 18. század végéről fennmaradtak rokokó stílusú síremlékek is, ilyeneket például Sopronban találhatunk. Szabó, 2010. 46.

41 Reiszner, 2015.

42 Martin Anita: Der Tod, das Begräbnis und die Friedhofskultur bei den Deutschen in Tarian/Tarján, mit besonderem Hinblick auf die deutschen Grabinschriften. In: Manherz, Karl (Hrsg.)): *Beiträge zur Volkskunde* der *Ungarndeutschen*. 2006. 7−144. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/nemetek/beitrage_zur_volkskunde_der_ungarndeutschen/2006/pages/002_der_tod_das_begradnis.htm (letöltés ideje: 2020. június 10.)

43 Zimány Ágnes: *Halál, temetés és temetői kultúra az etyeki és budaörsi németeknél, különös tekintettel a német nyelvű sírfeliratokra.* Szakdolgozat, ELTE BTK Germanisztikai Intézet Budapest, 2010.

44 Szabó, 2010.

45 Zimány, 2010.

készültek, és a mai napig országszerte megtalálhatók a magyarországi német temetők bármelyikében.[46]

Egészen a 20. század közepéig az egyszerű kereszt volt a legjellemzőbb sírkőtípus, mely az idők során sem méretében, sem kialakításában nem ment át jelentősebb változáson. Ennél díszesebbek voltak az oszlopkereszt típusú sírkövek, melyeket teljes egészében festettek is, és melyeknek különös ismertetőjegye a változatos formákban készült oszlop a névtábla két oldalán. Az észak-magyarországi német temetőkben az oszlopkereszt típusú sírköveknek egy különleges, egy tömbből készített kettős vagy három elemből álló formája is használatos volt, például házaspárok sírja esetén.[47] Ilyenek találhatók ma többek között Zsámbékon és Tarjánban[48], illetve a budaörsi Ó-Temetőben.[49] Az ún. szabadon álló kereszt jellemzője, hogy az előbb említett két típussal ellentétben nem egy tömbből faragták, hanem több elemből illesztették össze. A többnyire márványból vagy gránitból készült obeliszk alakzatú, ún. *Permite* kövek pedig alapanyaguknál fogva jóval drágábbak voltak, mint a többi, viszonylag kedvező árú homokkőből faragott sírkő. Ennek a sírkőtípusnak változatai megtalálhatók országszerte, például Aparhanton, Bonyhádon, Fekeden, Majoson vagy Sopronban is.

Ahogy azt fentebb már említettem, a 20. század közepétől a magyarországi német sírkőgyártásban a kézműves kőfaragást jelentős mértékben felváltotta a sorozatgyártás, így a temetők addigi képét megbontották az ipari műkő sírkövek, melyek nagyban különböztek a mesterek által készített jellegzetes német sírkövektől, és sokkal uniformizáltabb képet mutattak.

A sírkövek ornamentikája

A magyarországi német falvak történeti temetőiben a sírkövek gazdag ornamentikáját a népi vallásosságban gyökerező egyéni szimbólumok és vallási jelképek adják, a 19. század második felétől megjelenő minták pedig polgári stílusjegyeket hordoznak magukon.[50] Ami a sírkőmegrendeléseket illeti, a kőfaragók mobilitásának köszönhetően folyamatosan alakult az ízlésvilág. Ezt mutatták a mesterek rendszerint saját kézzel írott és rajzolt mintafüzetei is, melyek különböző díszítőelem- és betűtípusokat, valamint sírversváltozatokat tartalmaztak − ilyen eredeti mintakönyvet[51] találtak Zsámbékon.[52]

46 Frey, 1988. 7.
47 Fuchs, 2017. 88.
48 Martin, 2006. 41. és 52.
49 Zimány, 2010. 36.
50 Ez különösen a mezővárosiasabb településeken, például Zsámbékon vagy Móron, illetve a budapesti agglomerációban jellemző, a zártabb falvakban tovább őrzik a hagyományosabb motívumokat.
51 Michael Schmidt (1869–1956) zsámbéki kőfaragó mester mintakönyve mintegy 3000 bejegyzést tartalmaz, és jelenleg a Donauschwäbisches Zentralmuseumban található Ulmban.
52 Fuchs, 2015. 83.

4. kép. *19. századi evangélikus sírkő Luther-rózsával a varsádi temetőben.* Fotó: Dr. Erb Maria, 2020

A sírkövek formavilága és díszítőelemeinek szimbolikája a kézműves hagyomány és a népművészet ötvözete, fontos azonban szem előtt tartani, hogy a sírkövek a paraszti társadalomban státuszszimbólumként szolgáltak, és a családok vagyonát voltak hivatottak reprezentálni. [53] Míg a 18. századi és 19. század eleji sírköveken kevés díszítőelem található, a kövek a 19. század közepétől egyre gazdagabb díszítést kapnak. A szimbólumok kiválasztásánál meghatározó szempont volt az elhunyt neme, életkora, családi állapota és ritkábban foglalkozása. Általános díszítőelemek a katolikus németek esetében a hagyományos vallási szimbólumok, mint az *IHS*[54] és *INRI*[55] feliratok, a korpusz a kereszten, Jézus és Mária fejét ábrázoló domborművek porcelánból vagy homokkőből, illetve különböző keresztek. Gyakori a Jézus szíve szívmotívum, akár horgonnyal és kereszttel a hit, remény, szeretet szimbólumaként, vagy rózsafüzérrel kombinálva, illetve a növényi és természeti ábrázolások, mint a szomorúfűz a gyász jelképeként és életfaként; a koszorú, a levelek, a Szentháromságot jelképező háromágú hajtások; a rozmaring mint a hűség jelképe, vagy a rózsa, Szűz Mária szimbóluma. Ritkábban előfordul még a csillag, melynek a népi hiedelem védelmező szerepet tulajdonít, valamint a koponya és a csontok az elmúlás jelképeiként (például Budaörs, Harka, Sopron). Különleges szimbolika a házastársak sírkövén a vésett vagy porcelánfiguraként megjelenített kézfogás[56] (például Zsámbék, Perbál). Gyermekek sírkövein a leggyakoribb szimbólum az angyalfigura mint védelmező jelkép,

[53] A megkérdezett idős adatközlők visszaemlékezései alapján a 20. század elején előfordult, hogy a családok napszámban dolgozták le a temetés költségeit a plébánosnál, egy-egy sírkő pedig hatalmas kiadást jelentett, hiszen az akár egy tehén vagy hízó árába is kerülhetett.

[54] Jézus görög rövidítésből származó monogramja, vagyis *In Hoc Signo*, 'e jelben'.

[55] *Jesus Nazarenus Rex Judaeorum*, 'Názáreti Jézus, a zsidók királya'.

[56] Ún. *mani in fede* szimbólum

egyházi személyek sírjain pedig a kehely, továbbá Isten szemként történő ábrázolása jellemző. Főleg bányászok esetében találunk 20. századi példákat a mesterségükre utaló olyan jelképekre, mint a bányászlámpa (például Brennbergbánya, Csolnok). A 20. századtól jelennek meg a sírköveken az elhunytak porcelánra égetett portréfényképei is, rendszerint ovális alakban. Az evangélikus sírkövek kevésbé díszítettek, vallási szimbólumként lelkészek esetében a Luther-rózsa jellemző (például Varsád).[57]

A sírfeliratok

Az elhunytról számos információt szolgáltató sírfeliratok a magyarországi német temetők sírköveken a 18. századtól a 20. század közepéig jellemzően német nyelven készültek. Magyar nyelvű sírfeliratok zömével 1945 után jelennek meg,[58] ettől kezdve már felváltva találunk német és magyar nyelvű sírfeliratokat.

Változás figyelhető meg a grafematikában is: a sírköveken a 20. század közepéig többségében az ún. fraktúra vagy az ún. ónémet írás és annak különböző változatai használatosak, ezzel párhuzamosan léteznek latin betűs kombinációk is, a 20. században pedig megjelennek a gótbetűs magyar nyelvű feliratok, illetve a latin betűs német sírfeliratok is.

Az évszázadokon át domináló német nyelvű sírfeliratok a 20. század közepétől fokozatosan eltűnnek, bár az 1960-as évekből származó sírköveken még elvétve találni német sírfeliratokat és sírverseket, ez azonban később már egyáltalán nem jellemző. A fraktúr betűtípus használatára akadnak 21. századi példák is, amelyek viszont vélhetően csupán egyedi esetek. Mindent egybevetve értelmezhetjük a sírfeliratok változását a folyamatban lévő asszimiláció leképeződéseként, hiszen már említett történelmi és politikai okokból e folyamat is a 20. században erősödött fel.

Nyelvészeti szempontból a sírfeliratok önálló szövegtípusnak tekinthetők, melyek tartalmaznak kötelező és fakultatív elemeket is, a nyelvészek számára pedig kiemelten értékesek, mivel különböző nyelvjárási sajátosságok, illetve helyesírásukban és grafematikájukban magyar vonások figyelhetők meg.[59] A 18. és 19. századi sírfeliratok jellemzően nyelvjárási elemeket tartalmaznak, például: *Tief betrauert von Kinder und Engelskindern. (Gyászolják gyermekei és unokái).* A 20. században már dominál a magyar, például: *Hier ruhen / mein / Grószvater K. D. / szein szóhn / K.D. ges. in Ruszláńd 1945* (Itt nyugszik nagyapám K.D. és fia K.D.

57 Az erre vonatkozó adatokért köszönet illeti Dr. Erb Mariat.

58 Ennek oka, hogy a német feliratok a németség nyilvános megvallását jelentenék, ezért ezek a II. világháború után érthető módon jelentősen visszaszorulnak.

59 Mivel az iskolai oktatás magyarul zajlott, az otthoni és egyéb kommunikáció azonban német nyelvjárásban, a kettősség a sírköveken is leképeződött. Helyenként igen feltűnő példákkal találkozhatunk: rajtuk *Vater* helyett például *Fater, Großvater* helyett pedig *Grószfáter* olvasható.

megh. Oroszországban 1945)[60]. Az említett kötelező elemeket az elhunyt neve és életkori adatai teszik ki, illetve férfiak esetében gyakran a foglalkozás. Fakultatívan feltüntethetők az elhalálozás körülményei, a gyermekek száma, a gyászoló családtagok neve és a halotthoz köthető egyéb információk. Míg az általam vizsgált 18. századi sírfeliratok az elhunytról közlendő információk esetén a kötelező minimumra szorítkoznak, idővel a sírfeliratok terjedelme egyre nő: jellemzővé válik a felvezető és elköszönő formula; sírversek esetén gondolatokat adnak „az elhunyt szájába" − különös tekintettel a búcsúzási formulákra, melyek célja a halál körülményeinek ismertetése, illetve a hátrahagyott családtagok vigasztalása vagy intése. A 20. század első felében megjelennek a személyesebb hangvételű, az elhunytak életútjához igazított sírversek.[61] Ezzel párhuzamosan a sírfeliratokat az addigi natúr, vésett formától elrugaszkodva elkezdik festékkel is kiemelni − ekkor jelennek meg az ezüst és arany lapok vésett formákra simításával készült aranyozott és ezüstözött feliratok.[62] Sírverseket általában tehetősebbek kértek, mert betűnként kellett értük fizetni.

A magyarországi német történeti temetők kutatásának jelenlegi állása

Elmondható, hogy a temetők nemcsak szakrális, hanem történelmi terek is, elsődleges funkciójukon túl a magyarországi németség számára fontos jelentéstartalommal bírnak, amennyiben a sírkövek bizonyítják és dokumentálják a németség évszázados jelenlétét az országban. Ezenkívül a temetők emlékhelyek kialakítására is alkalmasak. Sír nélkül nincs haza – ez adja a magyarországi németek emlékezetkultúrájának keretét, és ezért látható a sírkő motívuma emlékműveken is; vagyis a német nemzetiség számára a sírkő nemcsak a generációk óta ide temetett családot, de a hazát is jelképezi. A csoportot ért elűzetés és kényszermunkára való elhurcolás áldozatainak emlékére állított emlékműveket találunk többek között Solymáron, Városlődön és Vérteskozmán, amelyeken a sírkő motívum rendre megjelenik, de 2006-ban, a németek elűzésének hatvanadik évfordulójára például a mányi temetőben is készült emlékmű a régi sírkövek sorba rendezésével, ahogyan a malenkij robot áldozatairól 1957 óta áll emlék Óbányán.

Maga a temető tehát a német nemzetiség számára kevésbé tárgyi, mint inkább eszmei értéke miatt fontos. Számos településen találunk a temetők megőrzésére indított helyi kezdeményezéseket, de a sírkövek felújítása, megmentése, emlékkert létrehozása is sok helyen folyamatban van. Igényes emlékhelyeket alakítottak ki például Dunaharaszti, Feked, Mány, Szomor, Taksony, Törökbálint, Varsád és

60 A példák a mecseknádasdi temetőből származnak.
61 Kiszt, 2003. 123.
62 Frey, 1988. 23.

5. kép. *Az Országos Német Elűzetési Emlékmű a budaörsi Ó-Temetőben.* Fotó: Szekeresné Simon Anett, 2017

Véménd temetőiben, vagy ami az elnéptelenedett egykori német településeket illeti, Körtvélyespusztán vagy Dömörkapu pusztán.

A kegyeleti parkká alakított budaörsi Ó-temető[63] jó példa a temető új funkcióval való ellátására, ezt a sírkertet jelölte ki ugyanis a Magyarországi Németek Országos Önkormányzata 2006-ban a magyarországi németek elűzésének központi emlékhelyének,[64] nem véletlenül: 1946. január 19-én Budaörsről indult a németek II. világháború utáni elűzése az országból. Az emlékmű fő elemei egy zárt kapu, előtte asztal, rajta szív alakú kulcs, melyek nemcsak a kényszerből hátrahagyott materiális javakat, de a hazát is jelképezik, és mementóként üzennek az utókornak.[65]

A fokozottan veszélyeztetett zsámbéki Öregtemető ügyével kapcsolatban Dr. Szalayné dr. Sándor Erzsébet nemzetiségekért felelős ombudsmanhelyettes is állást foglalt, és szorgalmazta egy mindenki számára hozzáférhető országos adatbázis létrehozását, mely a hazai nemzetiségi közösségek szempontjából jelentős

63 Az Ó-Temető Závada Pál író és Szüts Miklós képzőművész 2006-os „Úton a budaörsi Ótemetőbe" című munkájához is inspirációként szolgált.

64 Erb, Maria: Gedenkzeilen über die Vertreibung. In: Erb, Maria – Wolfart, Mária*: In memoriam. Valeria Koch, die es hätte geben können.* Budapest: Vudak 2019. 310−319.

65 Erb, 2019. 312−313.

temetőket, sírhelyeket és sírjeleket, valamint az épített örökséget, a kereszteket és épületeket is tartalmazná.[66] Ezzel a lépéssel új szintre emelkedett a magyarországi németek és a Magyarországon élő összes nemzetiség történeti temetőinek védelme.

A magyarországi német történeti temetők kutatása során támpontot jelentenek továbbá a témában íródott, német nyelvű néprajzi munkák, melyek az egyes magyarországi németek által lakott települések temetőkultúrájára, temetkezési szokásaira, halállal kapcsolatos népi hiedelmeire és rituáléira fókuszálnak, illetve a nyelvészetileg is vizsgálható területek és a temetőkultúrához kapcsolódó kőfaragó mesterség[67] bemutatását célozzák.

Hiánypótló munkát végeznek ezenkívül az egyetemi oktatók is a német temetők helyzetének felmérésével és széles körű megismertetésével kapcsolatban, aminek köszönhetően az utóbbi évtizedekben számos szakdolgozat foglalkozott a magyarországi németek temetőkultúrájával. Ezekben dokumentálásra kerültek többek között az egyes települések temetői és azok regionális jellemzői is,[68] de rendszerint gazdag fotóanyag is található bennük, a sírfeliratok betűhű leiratával együtt. Fontos megemlíteni az ELTE Germanisztikai Intézete által kiadott, *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen* (Magyarországi Németek Néprajza) című, évente megjelenő tudományos sorozatot is, melyben a kezdetektől fogva jelennek meg a magyarországi német falvak temetőkultúráját bemutató német nyelvű tanulmányok, melyek kezdetben főként a temetkezési kultúrára koncentráltak, majd az utóbbi évtizedektől kezdve már magukra a temetőkre is.

A német nemzetiségi önkormányzatok által szervezett tudományos és ismeretterjesztő tematikus előadások keretében a széles közönség is megismerkedhet a német temetők helyzetével. Bár kifejezetten a magyarországi német történeti temetőket vizsgáló átfogó, monografikus jellegű munkák nem lelhetők fel, egyes magyarországi német temetők műemléki szempontból különlegesnek ítélt sírkövei

---

66 Elvi állásfoglalást bocsátott ki a zsámbéki sváb öregtemető helyzetével összefüggésben a nemzetiségi ombudsmanhelyettes. http://www.ajbh.hu/hirek-esemenyek/-/content/yQP8lh3KKIPo/elvi-allasfoglalast-bocsatott-ki-a-zsambeki-svab-oregtemeto-helyzetevel-osszefuggesben-a-nemzetisegi-ombudsmanhelyettes (letöltés ideje: 2020. június 05.)

67 Frey Mária: *Das Steinmetzhandwerk in Nadasch*, Tankönyvkiadó, 1988.

68 Az általam vizsgált szakdolgozatok az ELTE BTK és a PTE BTK Germanisztikai Intézetében készültek *Dr. Erb Maria* (ELTE), illetve *Dr. Wild Katalin* (PTE) vezetésével, és az alábbi magyarországi németek által lakott települések temetőkultúrájára térnek ki: Ágfalva, Almamellék, Aparhant, Babarc, Baranyaszentgyörgy, Bonyhád, Brennbergbánya, Budajenő, Budakeszi, Budaörs, Ceglédbercel, Cikó, Csolnok, Dömörkapu puszta, Dunaharaszti, Dunakömlőd, Dunaszekcső, Egyházaskozár, Etyek, Feked, Gyód, Györköny, Harka, Himesháza, Kán, Katymár, Kisdorog, Kismányok, Körtvélyespuszta, Liptód, Majs, Mány, Mecseknádasd, Mucsi, Nagynyárád, Nagyvejke, Óbánya, Palotabozsok, Perbál, Pilisvörösvár, Piliszentiván, Pogány, Pomáz, Pusztavám, Solymár, Somberek, Sopron, Süttő, Szágy, Székelyszabar, Szepetnek, Szomor, Szulok, Tát, Taksony, Tarján, Telki, Újhartyán, Varsád, Vaskút, Véménd, Vérteskozma.

az 1970-es évek óta jól dokumentáltak, védelmükről szóló szakcikkeket főleg műemlékvédelmi kiadványokban találhatunk.[69]

A német történeti temetők vizsgálatakor kevésbé tudományos helytörténeti kutatásokra is támaszkodhatunk, melyekről jellemzően a helyi nemzetiségi önkormányzatok, kultúregyesületek kiadásában és tipikusan magánszemélyek szerkesztésében megjelenő helytörténeti kiadványokban olvashatunk.[70] Egyre gyakrabban dokumentálják a temetőket fotósok és bloggerek is,[71] ahogyan a sírkertekről készült képek szintén megjelennek a helyi települési vagy plébániai honlapokon, rendszerint fotógalériába rendezve.[72] Az utóbbi években számos településen megkezdődött a sírkövek dokumentálása és felmérése, valamint a temetők helyi védelem alá vétele is (például Fekeden), mely kezdeményezések a temetők állapotának minél pontosabb feltérképezése érdekében remélhetőleg a jövőben is folytatódnak.

Összefoglalás

A magyarországi német temetőkultúra vizsgálata 300 évnyi helytörténetet foglal magába, melynek teljeskörű feldolgozása ugyan e rövid tanulmány keretében nem lehetséges, mégis fontos a német nemzetiség temetőinek széles körű megismertetése.

A II. világháború a magyarországi németek életében, így a temetőkultúrájukban is töréspontot jelentett, ami mind a temetkezési szokásaikban, mind a sírkőkészítésben és ezáltal a temetőik látképében is megmutatkozott. Ekkorra tehető a halállal kapcsolatos hagyományos rítusok fokozatos eltűnésének és feledésbe merülésének kezdete is. A magyarországi német települések hagyományos településformája a falu. Az egyes német falvak temetőinek vizsgálata minden esetben mutat regionális különbségeket, de az erre vonatkozó átfogó megfigyelések még hiányoznak. Az eddigi vizsgálatok pontszerűek, kevés a több települést összefoglaló

69 Pandur József: A mecseknádasdi temetők sírjelei. *Műemlékvédelem. Műemlékvédelmi és építészettörténeti szemle*, 1977/3. 173−178.

70 Például Sax Ibolya – Fogarasy Attila: *Hol sírjaink domborulnak. Temetők könyve Pilisvörösvár − Buch der Friedhöfe Werischwar.* 2011 (német és magyar nyelvű); Schraub István: *Sírkövek és kőkeresztek Mecseknádasdon. A nádasdi kőfaragók népművészete*. Mecseknádasd, 1997 (német és magyar nyelvű); Schmidt Gabriella: *Voltak, mint mi. Sírkőfeliratok a dunaszekcsői temetőkben*. Dunaszekcső, 2018. (német és magyar nyelvű); Siklósi Gyula: *A budakeszi temető*. Budakeszi: Budakeszi Szépítő Egyesület, 2002. (magyar egynyelvű kiadvány).

71 Elblinger Ferenc szakrális tereket bemutató blogja: http://regmult.blogspot.com/; valamint egyéb blogok, például: https://zordidok.blog.hu/2019/02/22/a_svabok_konnye; Krémer Péter Szakadát temetőjét bemutató blogja, sírhelykeresővel: http://szakadat.fw.hu/sirkereso.html?fbclid=IwAR0IGuQY2KgmEaXMI62MdjwMGFK4BhsHn7ty45KDmk1eEsSeAzzrLzKhR9Y (letöltés ideje: 2020. június 05.)

72 Például budaörsi Ó-temető: http://budaors.varosom.hu/latnivalok/vallasi-epuletek/O-temeto-Orszagos-Nemet-Emlekhely.html. (letöltés ideje: 2020. június 05.)

és összehasonlító munka, illetve az interdiszciplináris szempontú feldolgozottság még várat magára. A magyarországi német temetőkultúra dokumentációja ma leginkább tudományos keretek között zajlik, például német nemzetiségi szakon írt diplomadolgozatok által, melyek kontrasztívan dokumentálják a helyi sajátosságokat és így további kutatásokat segítenek elő.

A fokozottan veszélyeztetett temetők megmentése, mielőbbi szakszerű dokumentálása kiemelten fontos és sürgető feladat, hiszen a sírok folyamatosan ki vannak téve az időjárásnak, így a rajtuk található feliratok olvashatósága is folyamatosan romlik. A jövőben a történeti temetők védelmének biztató folytatása lehet egy szakszerű interdiszciplináris együttműködés, mely során megvalósulhat a magyarországi nemzetiségek temetőinek listázása, a síremlékek összegyűjtése és adatbázisban való szakszerű rögzítése, ezen kívül a magyarországi német temetők és temetkezési szokások más Magyarországon élő nemzetiségekéivel való összehasonlítása is érdekes eredményeket hozhat − az ezekre vonatkozó kutatások pedig nem csak a magyarországi német közösség, hanem a többségi társadalom épített örökségének és emlékezetkultúrájának is fontos részét képezhetik majd a jövőben.

FELHASZNÁLT IRODALOM

A Magyarországon élő nemzetiségek jogainak védelmét ellátó biztoshelyettes, Dr. Szalayné dr. Sándor Erzsébet, elvi állásfoglalása a Zsámbéki sváb Öregtemető (Neufriedhof) nemzetiségi kulturális értékek megőrzésével kapcsolatban. Budapest, 2020. január 31.

Bonomi, Eugen: Tod und Begräbnis bei den Deutschen im Ofner Bergland. In: Baljavec, *Fritz: Sonderdruck aus den Südostdeutschen Forschungen*. 2. köt. 1. füz. München: Schick, 1938.

Erb, Maria: Gedenkzeilen über die Vertreibung. In: Erb, Maria – Wolfart, Maria: *In memoriam. Valeria Koch, die es hätte geben können.* Budapest: Vudak, 2019. 310−319.

Erb, Maria: Sprachgebrauch der Ungarndeutschen: Geschichten – Tendenzen – Perspektiven. In: Kostrzewa, Frank − Rada Roberta (szerk.): *Deutsch als Fremd- und Minderheitensprache in Ungarn: Historische Entwicklung, aktuelle Tendenzen und Zukunftsperspektiven.* Baltmannsweiler: Schneider, 2010. 118−146.

Erb, Maria – Brenner, Koloman – Manherz, Karl: *Ungarndeutscher Sprachatlas (UDSA) Südungarn, Erster Halbband.* ELTE Germanisztikai Intézet, Budapest, 2008. 229. sz. térkép „Friedhof" címszó.

Frey Mária: Das Steinmetzhandwerk in Nadasch/Mecseknádasd. In: Manherz, Karl (Hrsg.): *Ungarndeutsches Handwerk*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1988. 7−59.

Fuchs Szandra Titanilla: Der Tod, das Begräbnis und die Friedhofskultur bei den Deutschen in Schambek/Zsámbék und Maan/Mány, mit besonderem Hinblick auf die deutschen Grabinschriften. In: Manherz, Karl (Hrsg.): *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen, 32.* Budapest, 2017. 46−117.

Hoffmann Sylvia: Tod und Beerdigung. In: Deutsche Minderheitenselbstverwaltung Babarc (szerk.): *Bawaz. Geschichte-Brauchtum-Sprache.* 2006. 111−118.

Keszler Krisztina: *Deutschsprachige Grabinschriften in deutschen Siedlungen des Komitates Tolnau.* Diplomamunka, ELTE BTK Germanisztikai Intézet. Budapest, 2006.

Kiszler Ilona: *Bei uns in Cikó*. Magyarországi Németek Országos Önkormányzata Budapest, 1999. 84−86.

Kuszter, Maria Lygia: Volkskundliche Beobachtungen in der Röhn-Siedlung Feked Baranya. In: Schmidt, Heinrich: *Germanistische Hefte, Reihe B, Heft 2*. Szeged, 1939.

Kunt Ernő: A magyar népi temetők szemiotikai elemzése. In: *A Herman Ottó Múzeum* Évkönyve, 13−14. 1975.

Lang-Magyar, Maria Theresia: Friedhofskultur in Brennberg. In: Manherz, Karl (szerk.): *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen, 30*. Budapest, 2015. 148−235.

Lantosné Imre Mária – Vargha, Dezső: *Mecseknádasd. Száz magyar falu könyvesháza*. Budapest: Száz magyar falu könyvesháza Kht., 2002.

Lővei Pál (szerk.): *Lapidarium Hungaricum. Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye, 5*. Vas megye I. Vas megye műemlékeinek töredékei 1. Belsővat-Kőszegszerdahely. Budapest, 2002.

Manherz, Karl (szerk.): Die Ungarndeutschen. In: *Welt im Umbruch 1.* Budapest: Press Publica 1998.

Pandur József: A mecseknádasdi temetők sírjelei. *Műemlékvédelem. Műemlékvédelmi* és építészettörténeti *szemle*, 1977/,3. 173−178.

Reiszner Edina: *Temetkezési szokások és temetői kultúra Budajenő, Telki és Perbál településeken, különös tekintettel a német nyelvű sírfeliratokra.* Szakdolgozat, ELTE BTK Germanisztikai Intézet. Budapest, 2015.

Sax Ibolya: *A halál, a temetés és a temetkezési kultúra a pilisvörösvári németeknél, különös tekintettel a német nyelvű sírfeliratokra*. Szakdolgozat, ELTE BTK Germanisztikai Intézet Budapest, 1999.

Schraub István: *Grabsteine und Steinkreuze in Nadasch. Volkskunst der Nadascher Steinmetze.* Mecseknádasd, 1997.

Sós Gabriella: Bestattungsbrauchtum und Friedhofskultur bei den Deutschen in Nadasch mit besonderem Hinblick auf die Grabinschriften. In: Manherz, Karl (Hrsg.): *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen. 34.* Budapest, 2019. 9−127.

Szabó Szilvia: *A soproni, ágfalvi és harkai németek temetkezési szokásai és temetői kultúrája, különös tekintettel a német sírfeliratokra*. Szakdolgozat, ELTE BTK Germanisztikai Intézet Budapest, 2010.

Szélig Ágnes: Todes- und Bestattungsbräuche bei den Ungarndeutschen und bei den Szeklern in Wemend/Véménd. In: Manherz, Karl (Hrsg.*): Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen*, *18*. Budapest, 2001. 92−128.

Zimány Ágnes: *Halál, temetés és temetői kultúra az etyeki és budaörsi németeknél, különös tekintettel a német nyelvű sírfeliratokra*. Szakdolgozat, ELTE BTK Germanisztikai Intézet. Budapest, 2010.

ONLINE FORRÁSOK

Balázs Péter: *Mária Terézia 1770-es egészségügyi alaprendelete.* 1–2. kötet. Magyar Tudománytörténeti Intézet Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár Piliscsaba – Budapest, 2007. http://real.mtak.hu/30273/1/balazs_kozegeszsegugy_1-2kotet.pdf (letöltés ideje: 2020. május 27.)

Budaörsi Ó-temető: http://budaors.varosom.hu/latnivalok/vallasi-epuletek/O-temeto-Orszagos-Nemet-Emlekhely.html (letöltés ideje: 2020. június 5.)

Elbi blogja http://regmult.blogspot.com/ (letöltés ideje: 2020. június 5.)

Elvi állásfoglalást bocsátott ki a zsámbéki sváb öregtemető helyzetével összefüggésben a nemzetiségi ombudsmanhelyettes http://www.ajbh.hu/hirek-esemenyek/-/content/yQP8lh3KKIPo/elvi-allasfoglalast-bocsatott-ki-a-zsambeki-svab-oregtemeto-helyzetevel-osszefuggesben-a-nemzetisegi-ombudsmanhelyettes (letöltés ideje: 2020. június 5.)

Fehér Jolán Antónia: *Budapest székesfőváros temetőinek története*. Bölcsészdoktori értekezés Budapest, 1933. https://mek.oszk.hu/11700/11728/ (letöltés ideje: 2020. június 8.)

Gecséné Tar Ilona: *Történeti temetők Magyarországon.* Doktori értekezés. Corvinus Egyetem Budapest. 2012. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/634/1/Tar_Imola.pdf (letöltés ideje: 2020. június 5.)

Juhász Márta: Friedhofskultur in einer ungarndeutschen Ortschaft - Deutsche Grabinschriften in Tscholnok/Csolnok In: Manherz, Karl (szerk.): *Beiträge zur Volkskunde* der *Ungarndeutschen*. 2004. 67−122. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/nemetek/beitrage_zur_volkskunde_der_ungarndeutschen/2004/pages/005_friedhofskultur_in_einer.htm (letöltés ideje: 2020. június 10.)

Krémer Péter Szakadát temetőjét bemutató blogja: http://szakadat.fw.hu/sirkereso.html?fbclid=IwAR0IGuQY2KgmEaXMI62MdjwMGFK4BhsHn7ty45KDmk1eEsSeAzzrLzKhR9Y (letöltés ideje: 2020. június 5.)

Kiszt Andrea: Deutschsprachige Grabinschriften in der Baranya. In: Manherz, Karl: *Beiträge zur Volkskunde* der *Ungarndeutschen.* 2002. 39−107. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/nemetek/beitrage_zur_volkskunde_der_ungarndeutschen/2002/pages/004_deutschsprachige_grabinschriften_in_der.htm. (letöltés ideje: 2020. június 8.)

Kunt Ernő: *Az utolsó átváltozás. A magyar parasztság halálképe*. Budapest: Neumann Kht., 2005. http://mek.oszk.hu/04800/04830/html/ (letöltés ideje: 2020. május 26.)

Magyar néprajz nyolc kötetben 7. Népszokás, néphit, népi vallásosság. Budapest: Akadémiai, 1991. 7−88. http://mek.niif.hu/02100/02152/html/07/73.html (letöltés ideje: 2020. június 2.)

Martin Anita: Der Tod, das Begräbnis und die Friedhofskultur bei den Deutschen in Tarian/Tarján, mit besonderem Hinblick auf die deutschen Grabinschriften. In: Manherz, Karl (szerk.): *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen.* 2006. 7−144. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/nemetek/beitrage_zur_volkskunde_der_ungarndeutschen/2006/pages/002_der_tod_das_begradnis.htm (letöltés ideje: 2020. június 10.)

Schreiner Elisabeth: Der Anfang und das Ende eines Menschenlebens bei den Deutschen in Sawer/Székelyszabar. In: Manherz, Karl: *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen*. 1998. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/nemetek/beitrage_zur_volkskunde_der_ungarndeutschen/1998/pages/005_elisabeth_schreiner.htm (letöltés ideje: 2020. június 10.)

Soltész Katalin: Zu den Grabmotiven in den ungarndeutschen Friedhöfen des Komitates Branau/Baranya. In: Manherz, Karl (Hrsg.): *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen*. 1998. 7−21. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/nemetek/beitrage_zur_volkskunde_der_ungarndeutschen/1998/pages/001_katharina_soltesz.htm (letöltés ideje: 2020. június 10.)

Zordidők.blog https://zordidok.blog.hu/2019/02/22/a_svabok_konnye, (letöltés ideje: 2020. június 5.)

DOI: https://doi.org/ 10.17355/rkkpt.v28i3.326

Lásztity Péró*

A magyarországi szerb ortodox temetők, sírok és síremlékek

„[…] drága nagyapa,
utánunk üresen maradnak a temetők
és a harangok nyelv nélkül, némán fognak lengeni.”[1]

Bevezető: A temetők jelentőségéről

Sok turista kedvelt időtöltése, hogy az idegen településen, városban meglátogatja, bejárja a helyi temetőt, hiszen a síremlékek és a rajtuk szereplő feliratok, valamint maga a temetőkert sokat elárulnak az érzékeny és a művelődés, történelem iránt érdeklődő látogatónak a település egykori lakóiról és kultúrájáról, társadalmáról, valamint az elmáláshoz való viszonyukról, a túlvilágba vetett hitükről. A temető felszámolásával, eltűnésével egy közösség, nép megfoghatóan tovább élő helyi emléke is eltűnik. A sírhelyek megjelölése, a síremlék állítása pedig felfogható az egyén és a közösség állandó küzdelmeként az elmúlással, az egyiptomi fáraók piramisaitól és az első kínai császár föld alatti agyaghadseregétől kezdve a 20. századi keresztény temetők egyszerű kő- és fakeresztjeiig. A magyarországi szerbek az I. világháborút követő optálásuk (az újonnan megalakult délszláv államba való tömeges áttelepülésük 1920–1931)[2] után számos településről eltűntek. Ezeken a településeken egyházközségeik és felekezeti iskoláik elnéptelenedtek, templomaikat elbontották, majd végül gyakran a temetőiket is felszámolták. A sírhelyek, temetők felszámolásával az egyén és közösség elmúlásának tárgyi emlékei is elvesznek, így lesz szimbolikusan is teljes a „vég”. Ilyképpen a nemzeti, etnikai, vallási és nyelvi kisebbségek demográfiai visszaszorulása és asszimilálódása miatt – amely a vi-

* A szerző a Szerb Országos Önkormányzat által alapított budapesti Szerb Intézet vezetője. E-mail cím: pero.lasztity@gmail.com.

1 Стојан Вујичић: Расточење. Београд: Нолит, 1972. 11−12. Vujicsics Sztoján 1969-ben Dunaszekcsőn datált, Закашњели епитаф [Megkésett sírfelirat] c. versének zárósorai. A magyarországi szerb költő, műfordító dédnagyapja, a dunaszekcsői vízimolnár Kiril Bebić emlékére írta költeményét, akinek földi maradványai a helyi szerb temetőben nyugodnak. A nagy visszhangot kiváltó verseskötet az elmúlásról szól. A verssorok nyersfordítását Lásztity Péró készítette.

2 Az optálásról részletesen (szerb nyelven) l. Маловић, Гојко: *Сеоба у матицу – оптирање Срба у Мађарској 1920–1931*. Нови Сад: Матица српска – Будимпешта: Самоуправа Срба у Мађарској, 2010.

lágon mindenhol megfigyelhető, elvétve akadó kivételek mellett – felértékelődik temetőik védelme, megőrzése, konzerválása egyfajta emlékhelyként és mementóként, amely emlékezteti a közösség tagjait az ősökre, származásra, míg másokat a közösség egykori helyi jelenlétére.

A szerbek közösségei történelmük során sokszor kényszerültek elhagyni otthonaikat, elvándorolni, áttelepülni. Hagyományosan ragaszkodva őseik szelleméhez, ha a visszatérés bizonytalan volt, előfordult, hogy halottaik földi maradványait kiásták és magukkal vitték, akárcsak szentjeik ereklyéit, ha az idegen hódítók miatt veszélybe kerültek az azokat őrző templomaik.[3] Természetesen a megőrzött temetők olyan műemlékjellegű helyek is egyben, melyek emlékanyaga fontos forrás lehet több tudományos diszciplína kutatói számára (néprajzkutatók-etnológusok, helytörténészek, nyelvészek, művészettörténészek stb.), különösen, ha más forrásokból származó információkkal együtt vizsgálhatók.

Rövid történeti áttekintés a magyarországi szerbekről

A temetők emlékanyagából kinyerhető adatok akkor értelmezhetők elég pontosan, ha valamelyest ismerjük a temetőket létrehozó közösségeket és múltjukat. Például a temetők mérete, a sírok, eltemetettek száma – ha nincs más információnk – segíthet a helyi közösség nagyságának megbecslésében, de fordítva is, ha ismerjük más forrásokból a közösség hozzávetőleges nagyságát és jellegét, az erősen lepusztult temetők esetében is megbecsülhetjük a síremlékekben történt pusztulás mértékét, egyáltalán megfogalmazhatjuk elképzeléseinket a populáció egykori temetőivel kapcsolatban.

A középkori magyar királyság első évszázadaiban, annak délkeleti vidékein, a Duna és a Száva mentén ortodox keresztény és szláv lakosság jelenlétéről szólnak a történeti források.[4] A szerb és magyar történészek véleménye eltér abban,

[3] A szerbek 1690. évi nagy exodusuk során Szentendrére menekítették Lázár Cár ereklyéit (ma emlékkereszt áll az egykori fatemplom helyén, melyben az ereklyéket őrizték 1697-ig), a Brankovics fejedelmi dinasztia szentté avatott tagjainak ereklyéit (a Fő téri Blagovestenszka, másképp „Görög" templomban őrizték őket) és Szt. Teodor Tiron ereklyéit (az Opovacska, ma református templomban őrizték őket). Димитрије Е. Стефановић: Из прошлости гробних места и њихових обележја у Сентанреји. In: Становчић, Војислав – Димитрије Е. Стефановић (ур): *Саборно гробље у Сентандреји*. Београд: Српска академија наука и уметности – Музеј Српске православне епархије будимске – Институт за српски језик САНУ – ЈП „Службени гласник", 2012.

[4] Lásd Вукосављев, Зоран: *Архитектура српских цркава у Мађарској* = Vukoszávlyev Zorán: *Szerb ortodox templomépítészet Magyarországon*. Budapest: Szerb Intézet – TERC Kiadó, 2013, 20−39. A magyarországi szerbek történetének áttekintéséhez általában is hasznos Vukoszávlyev kötetének a magyarországi szerb ortodoxia történetéről szóló fejezete, valamint Zombori István (szerk.): *A szerbek Magyarországon*. Szeged: Móra Ferenc Múzeum, 1991. (konferenciakötet). A szláv és ortodox lakosság jelenlétéről a 11−12. században

mennyire tekinthető ez a populáció az oszmán törökök balkáni előrenyomulásával összefüggésben a történelmi Magyarország területére települő ortodox keresztény (pravoszláv, görög-keleti) vallású szerbek elődjének, illetve mennyire tekinthető folytonosnak a szerbek jelenléte a történelmi Magyarországon a korai időszakban.[5] Az Árpád-házi uralkodók idején dinasztikus kapcsolatok alakultak ki a középkori szerb államalakulatokkal, s így kerültek Magyarországra szerb előkelőségek és kíséretük (például II. Vak Béla felesége, Jelena (Ilona), illetve Belos Bán a 12. században). Szerbek bevándorlására Magyarország belső területeire a Balkánról (a mai Észak-Macedónia, Montenegró, Szerbia – beleértve Koszovót is –, Bosznia Hercegovina, valamint Dalmácia, Szlavónia területéről) számos kisebb-nagyobb hullámban az oszmán török hódítással és a törökellenes felszabadító harcokkal összefüggésben került sor a 15−18. század között. A szerb populáció jelenléte a történelmi Magyarország középső részein a 17. században, a hódoltsági területen volt a legjelentősebb mind létszámában, mind településsűrűségében, mind arányaiban az össznépességen belül. Ekkor nemcsak az egykori déli országterületen találunk nagy számban szerb településeket, hanem a mai Baranya, Tolna, sőt Somogy megye (Dél-Dunántúl), a Duna-mente, a Duna-Tisza köze középső részén, a Körös-Maros közén (Dél-Alföldön) is (1. térkép).

A legjelentősebb bevándorlási esemény mégis a szerbek nagy exodusa volt (Velika seoba) 1690-ben, amikor a keresztény seregek által felszabadított Magyarországra becslések szerint 10−40 ezer szerb család érkezett a Balkánról a Szerb Ortodox Egyház feje, a peći (ipeki) pátriárka, III. (Csarnojevics) Arszenije vezetésével. Ennek a betelepülésnek a jelentőségét nem annyira tömegessége adta meg, mint az, hogy ekkor a korabeli szerb egyházi-világi elit is nagyrészt áttelepült a Habsburg Birodalomba, továbbá a szerbség az uralkodótól, I. Lipóttól olyan privilégiumokat kapott, amelyek biztosították számára az egyházi-nemzeti autonómiát, amelyet az elkövetkező századokban mind a bécsi udvar, mind a magyar politikai elit igyekezett erősen korlátozni, majd felszámolni. Mégis, ez az egyre inkább korlátozott autonómia elősegítette, hogy a policentrikus szerb nemzetfejlődésnek és a modern szerb nemzet kialakulásának egyik központja a 19. század közepéig a történelmi Magyarországon legyen, s az itteni szerb polgárságra támaszkodva itt alakuljanak ki az első nemzeti intézmények a kultúra, oktatás és művelődés terén a 19. század első felében. A 20. század elejére Magyarország középső részein a szerbség elszórványosodott, létszáma mintegy 25 ezer lélek volt, s közösségi életét leginkább a Karlócai Szerb Ortodox Érsekség püspökségeihez tartozó, a mai Magyarország

a dél-keleti határvidéken számos eseményt jegyez fel Benda Kálmán (főszerk.): *Magyarország történeti kronológiája I.* Budapest: Akadémia Kiadó, 1981.

5 A kérdéskörrel szerb részről a neves néprajztudós Jovan Erdeljanović (Pancsova/Pančevo, 1874 – Belgrád/Beograd, 1944) foglalkozott. Lásd: Ердељановић, Јован: Трагови најстарије словенског слоја у Банату. In: Schraníl, Josef (uspořadal): *Niederlův sborník.* Praha, 1925. 275−308.

1. térkép. *Történelmi és mai szerblakta régiók a mai Magyarország területén. Feketével bekarikázott régiók jelölik azokat a területeket, ahol a történelem során jelentős volt a szerb jelenlét, azonban ma már nem élnek ezeken a területeken hagyományos szerb közösségek. I.: Sajkások és kereskedők által lakott településrészek a Duna és a Vág mentén (pl. Komárom, Győr) a 16-18. sz. eleje között. II.: A Hajdúságban a szerbek jellemzően a 15-17. században éltek mielőtt asszimilálódtak volna. III. A Dunántúlon a Balaton és a Duna által meghatározott vonalak által határolt területen a hódoltság idején, a 16. sz. második felétől a Rákóczi szabadságharcig éltek tömbszerűen a szerbek. IV. Nagy-Alföld: A 17. század első felétől a 18. század első feléig az Alföld déli és középső részén is szórtan találunk szerbek lakta településeket. Pirossal bekarikázva jelöltük azokat a régiókat, ahol ma is találunk szerbek által is hagyományosan lakott településeket (Budapest környéke, Bácska-Baranya, Maros mente).*

területén mintegy 70 egyházközségben és filiálében élje, gondoskodva templomairól, temetőiről és felekezeti elemi iskoláiról, esetleg jótékonysági (dobrotvorna zadruga), kulturális (čitaonica) szervezeteket, dalárdákat, színjátszó csoportokat és mezőgazdasági takarékszövetkezeteket (zadruga) is működtetve. Míg közvetlenül a *Velika seoba* után, a 18. század elején a szerbek települések tucatjaiban alkották – főleg Baranyában és általában a Dél-Dunántúlon – az egyedüli lakosságot, vagy annak döntő többségét,[6] addig a 19. század második felére gyökeresen megváltozott a demográfiai helyzet, s a mai Magyarország területén mindössze három településen alkotott abszolút többséget a szerbség, míg a tipikus szerbek

[6] Јакшић, Иван: *Из пописа становништва Угарске почетком XVIII века I-III.* Нови Сад: Музеј Војводине, 1968−1974. A 18. század elejei országos összeírások adatai hozzáférhetők az interneten is.

által lakott település multietnikus volt, jellemzően német többséggel és 15−30%-os szerb népességaránnyal, ezernél kisebb lélekszámmal. Egyedül a Maros menti Battonyán, Deszken és Szőregen haladta meg ekkor a szerb közösség létszáma az ezer főt.[7] Az I. világháborút követően, a trianoni békeszerződés rendelkezései által nyújtott lehetőséggel élve a magyarországi szerbség mintegy kétharmada optált, azaz az újonnan alakult délszláv államba települt át 1920−1931 között, így az 1930-as népszámlálás már csak 7.000 szerb anyanyelvű magyarországi lakost mutatott ki.[8] Az optálás következtében számos falusi és városi szerb ortodox közösség néptelenedett el, vagy csökkent létszáma párszáz, esetleg csak pár tucat főre, különösen Baranyában. A szerb nemzetiség autonómiájának utolsó maradványait 1945 után számolták fel Magyarországon. Az 1990-ig terjedő időszakban a szerbség hagyományos, egyházi kötődésű önszerveződését, közösségi ügyeinek, épített örökségének, így temetőinek működtetését is súlyosan érintette a magyar állam egyházellenes politikája.

Az 1690 előtti magyarországi szerb temetőkről

A 15−18. sz. között kisebb csoportokban vagy nagy tömegekben Magyarországra menekülő vagy költöző szerbek különböző társadalmi rétegekhez tartoztak, eltérő volt a társadalmi státusuk, de közös volt nemzeti egyházuk, vallásuk, nyelvük és kultúrájuk, miközben jogi státusukat egyformán erősen befolyásolta a többségtől és az uralkodótól eltérő vallásuk. Az áttelepülők között találunk főnemeseket (Brankovicsok, Jaksicsok), köznemeseket (Bakicsok), katonákat, katonai parancsnokokat (naszádosok, könnyűlovasság, gyalogosok, zsoldosok, hajdúk, várvédő helyőrség), városlakó polgárokat, kereskedőket, kézműveseket, de falun lakó, adózó földműves parasztokat és extenzív állattartókat is. A főnemesek udvartartásában megtaláljuk a magasrangú papokat, szerzeteseket, írástudókat is, s idővel nemcsak a városokban épülnek szerény vagy komolyabb kőtemplomok, hanem akár falusi jellegű településeken vályogból, fából is emelnek templomokat. A 16. században megjelentek a szerb ortodox kolostorok, sőt, a török által a szerb fejedelemség elestekor,1459-ben felszámolt önálló szerb egyházi szervezet, az I. Nagy Szulejmán szultán és Szokolovics Mehmed nagyvezír idején 1557-ben újjáéledt Peći (Ipeki) Szerb Ortodox Patriarchátus is újra működni kezdett és Magyarország hódoltsági részein több szerb püspökség is létrejött (például Budán és Temesváron). A legrégebbi és ma is álló magyarországi szerb ortodox templom Ráckevén, 1487-ben

[7] Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal: *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. I. rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint.* Budapest: Magyar Királyi Központin Statisztikai Hivatal, 1912.

[8] Office général de statistique du Royaume de Hongrie: *Recensement général de la population de 1930.* Budapest: Imprimerie Stephaneum Société anonyme, 1933.

épült.[9] A szerb ortodox kolostorok (monostorok) nemcsak a déli határvidékhez közeli Fruška Gorában alakultak meg, hanem az ország belsejében, például a Tolna megyei Grábócón (1585) is létrejött egy szerzetes közösség.[10] Az 1690 előtt állott szerb templomok a ráckeveit kivéve mára nyomtalanul eltűntek, s csak a történelmi források utalnak rájuk (például Szolnok,[11] egyes hajdúsági települések esetében), míg mások helyére új szerb templomok épültek (például Budán, Pesten, Komáromban, Székesfehérváron, Grábócon). Mivel saját nemzeti egyházzal rendelkeztek, különálló ortodox keresztény vallásúak voltak, a szerbek különálló szerb/ortodox temetőket, illetve temetőparcellákat hoztak létre. Az első temetők – akárcsak a többi keresztény felekezetnél – a templomok körül alakultak ki, amire több jel is utal, azonban a török időkben a temetők sokszor a városfalakon kívülre kerültek.[12] Feltételezzük, hogy az előkelők, rangosabb nemesek, főpapok, nevesebb papok, katonai parancsnokok, városi közösségi elöljárók (bírók, kenézek, epitropok) és gazdagabb kereskedők, polgárok tartós, díszes kőből készült síremlékeket kaptak (hacsak nem csatában estek el, és ott lettek elhantolva), melyeket a városi vagy monostori szerb templomokban, azok környékén kell keresnünk. Sajnos, ilyen síremlékek Ráckevét leszámítva nem maradtak fenn. A ráckevei szerb templom padlózatában található, legalább részben 16. századi sírkövek feliratának pontos megfejtése azonban nem kecsegtet sok sikerrel, mivel erősen kopottak és töredékesek ezek a sírfeliratok.[13]

Ezen kívül csak három budai sírkövet említhetünk még 1690 előttről, melyeket Vujicsics Sztoján a szakirodalom alapján 17. századinak feltételez, és a török kori budai szerb temető helyét az egykori tabáni Régi temető tér – Kereszt tér helyére (ma a tabáni parkban levő szerb emlékkereszttel megjelölt hely), a pesti szerb temetőét pedig a Kálvin tér környékére teszi.[14] A kecskeméti török-kori szerb/ortodox

9 Miskei Antal: *A szerb templom* = Antal Miskei: *The Serbian Church*. Ráckeve: Sophia Nostra Kiadó, 2017.

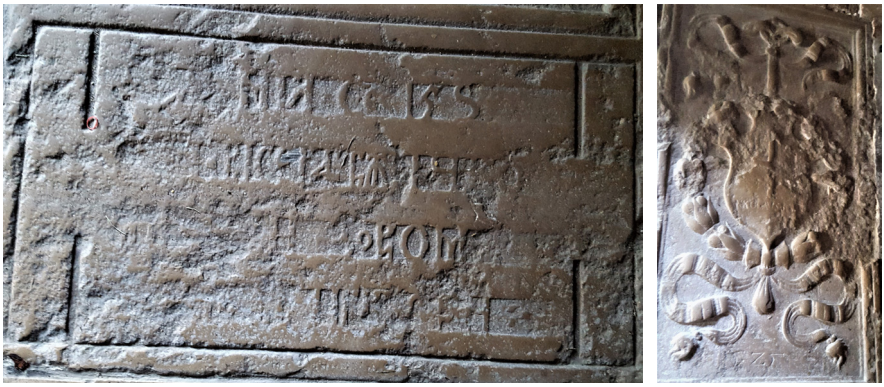
10 Golub Xénia: *A grábóci szerb ortodox monostor művészete*. Kézirat a Szerb Intézet adattárában, 2017. A grábóci monostorra vonatkozó alapvető információkat megtaláljuk Vukoszávlyev (2013) könyvében is.

11 Гавриловић, Славко – Јакшић, Иван: *Извори о Србима у Угарској с краја XVII и почетком XVIII века*. књ. I. Београд: САНУ, 1987. 499.

12 Buda esetében lásd: Fehér Jolán Antónia: *Budapest székesfőváros temetőinek története*. Budapest: Műegyetemi Nyomda, 1933. és Bátorfy Attila: *A holtakra épített város. Temetők Budapesten a középkortól napjainkig*. https://atlo.team/a-holtakra-epitett-varos/ (Letöltés ideje 2020. szeptember 4.)

13 Lővei Pál – Tóth J. Attila: *Vezető a ráckevei Árpád Múzeum kőtárához*. Ráckeve: Árpád Múzeum, 2018. és Lővei P. – Engel P. – Radocsay D. – Varga L.: *A középkori Magyarország síremlékeinek katalógusa*. Kéziratos adatbázis, MTA BTK Művészettörténeti Intézete Adattára, leltári szám: MI-C-I-234.

14 Vujicsics Sztoján: *Szerbek Pest-Budán*. Budapest: Fővárosi Önkormányzat Főpolgármesteri Hivatala – Szerb Fővárosi Önkormányzat, 1997.

1. kép. *16. századi sírkőlap és felirata – Ráckeve, szerb ortodox templom, 2018 (fotó: Lásztity P.)*

temető helyéről közöl adatokat Juhász István.[15] Nyilvánvalóan e korszak szerb temetőiről alapvetően csak régészeti módszerekkel lehet többet megtudni, ami még inkább áll a falusi lakosság temetőire, hiszen a szerényebb anyagiakkal rendelkező, általában írni-olvasni sem tudó elhunytaknak nem tellett tartósabb, kőből készülő síremlékek felállítására. Az utóbbi időben, a 21. században Magyarországon több olyan régészeti kutatás is folyt, amely érintette a 17. századi, a hódoltság területén vagy annak peremvidékén élő falusi szerb lakosságot Észak-Bácskában, Tolnában és Győr környékén.[16] Erről a populációról a török defterek (adóösszeírások) mellett egyéb levéltári források (határbejárások, idős tanúk kihallgatása a 18. század elején), valamint nyelvemlékek (mikrótoponímia elemzése) is szólnak.[17] A magyar szakirodalom ezzel a populációval kapcsolatban, amely a 17. század második felére összefüggő településhálózatot hozott létre a Dunántúl egyes részein, a „rác", esetleg „vlah" (török defterekben „iflák") kifejezést használják, kerülve a „szerb" jelző használatát, inkább a határozatlan balkáni eredetű vagy délszláv népességként értelmezik az ezeken a településeken lakókat. Véleményünk szerint azonban

15 Juhász István: *Kecskemét város temetői*. Kecskemét: Print 2000 Nyomda Kft., 1999. 72−75, 121−125.

16 L. Gaál Attila: A Dombóvár-Békatói XVI−XVII. századi temető. In: Gerelyes I.− Kovács Gy. (szerk.): *A hódoltság régészeti kutatása*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2002. 209−218. (konferenciakötet); Wicker Erika: *Rácok és vlahok a hódoltság kori Észak-Bácskában*. Kecskemét: Kecskeméti Katona József Múzeum, 2008. és *Zárójelentés: „Török hódoltság kori idegen etnikumok összehasonlító embertani elemzése" tematikus OTKA pályázat*. 2008. http://real.mtak.hu/2009/1/49614_ZJ1.pdf (Letöltés ideje: 2020. szeptember 4.)

17 Lásd például: Máté Gábor: 17−18. századi tanúvallomások településtörténeti tanulságai a középkori Tolna nyugati és déli felén. In: *Magyarország régészeti topográfiája. Múlt, jelen, jövő*. Budapest: MTA BTK Régészeti Intézet, 301-311. és Szabó József: Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr, 134. évf. 2.sz.* Budapest: MTA Magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottság, 2010, 195−2011.

ezen a vidéken a korabeli forrásokban rácnak nevezett lakosság alatt leginkább szerbeket kell érteni.[18]

A 18–19. századi és mai szerb ortodox temetők, síremlékek korábbi kutatása

A bécsi háború (1683–1699) és a Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) olyan súlyos megrázkódtatásokat jelentettek a magyarországi szerbség számára, hogy korábbi településstruktúrájuk átrajzolódott, a sűrűbb településhálózat délebbre szorult, s a török időkhöz kapcsolódó épített örökségük is nagyrészt megsemmisült. Az újonnan kialakult, 18. századi és a 19. század első felében működő falusi és városi szerb temetők azonban mára kevés kivételtől eltekintve szintén eltűntek, kevés nyomot hagyva az utókorra. A korai 18. századi szerb temetők is a templomok körül alakultak ki, s Mária Terézia 1775-ös rendelete írta elő[19] először a temetők kihelyezését a lakókörzeteken kívülre, aminek a 18. század végére szereztek érvényt a gyakorlatban is. A falvakban maguk a szerb közösségek szanálták a régi temető-

[18] A középkori szerb államalakulatok magállama Raška volt Ras székhellyel a Raška folyó mentén, s ebből származik a magyar rác elnevezés a Rácországot létrehozó és az azt lakó népre. Ez a népnév a szerbekre vonatkozóan különböző funkciókban a 20. századig fennmaradt. A balkáni középkori államhatárok átrajzolódása, majd az oszmán-török hódítás következtében beinduló népvándorlások következtében Dalmácia, Bosznia és Szlavónia lakosságának jelentős része, helyenként többsége ortodox szerb volt a 16. századtól kezdve. Amikor a 17. század második felétől ezekről a vidékekről a hódoltsági területekre érkeztek külön „nemzeti" vagy más határozott etnikai csoportidentitással nem rendelkező katolikus délszlávok is, ezeket a magyar és német forrásokban katolikus rácoknak nevezték, hiszen számukra nyelvileg, néprajzilag, szociálisan és földrajzi származás szerint sem különböztek az ortodox szerbektől, azaz egy népnek látták őket, s csak a hatalom számára is fontos vallásuk szerint különböztették meg a két csoportot, amely ekkor még vallásváltás útján könnyen keveredett is egymással. Ugyanakkor a két csoport tagjai megkülönböztették egymást. A kérdéses tolnai és baranyai falusi populáció vallásának közvetlen és közvetett feltárása, valamint személyneveinek vizsgálata az ortodox szerb lakosság jelenlétét valószínűsíti. Megjegyezzük, hogy a 17–18. század fordulóján Rácországnak nevezett területek (például Szlavónia középső részén) lakossága mindig ortodox rác (szerb). Hasonlóan, ezen a vidéken a török forrásokban vlahnak nevezett lakosság nem a Balkán romanizált őslakóit vagy románokat rejt, hanem extenzív állattartással foglalkozó, másképp adózó személyeket, akik döntő részt itt a romanizált őslakosokat a Nyugat-Balkánon a 15. századra beolvasztó ortodox szerbek voltak. A boszniai muzulmánok számára a hétköznapi nyelvben később a vlahok a szerb ortodox parasztokat és hegyi pásztorokat jelentette. Hasonlóan nevezte őket a horvátországi, dalmáciai városok katolikus lakossága is, pejoratív értelemben. A romanizált őslakosok (az eredeti vlahok) egy része a katolikus populációba is beolvadt (így pl. a bunyevác népcsoport kialakulására is hatással lehetett), de nevét nem kölcsönözte számukra.

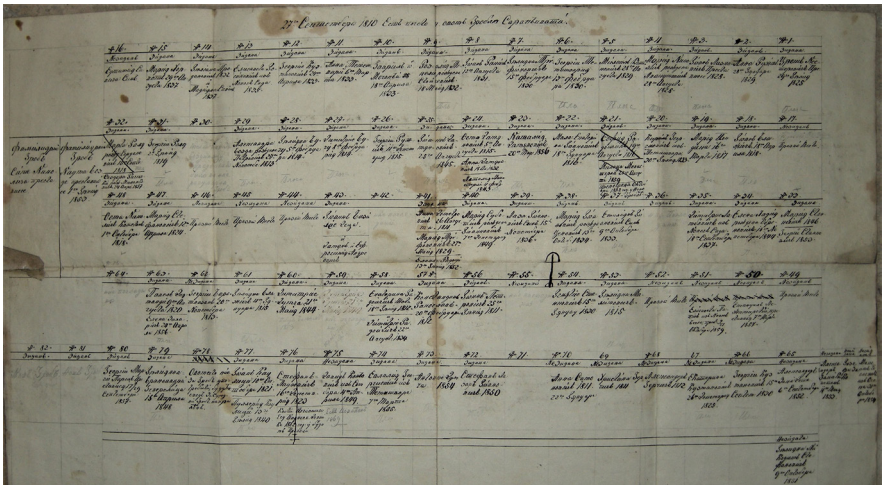
[19] L. Simon Katalin: „Sincerus erga antenatos nostros amor" – Temetkezés és temetők a 18. századi Budán. In: *Tanulmányok Budapest múltjából XL*. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2015. 121–142. Fehér, 1933. és Bátorfy, é.n.

ket és hoztak létre újakat az idő előrehaladtával, míg a rohamos fejlődésnek induló nagyobb városokban a város terebélyesedő szövete nyelte el a régi temetőket. Ezt a folyamatot Buda és Pest esetében jól írják le a korábbi kutatások, melyek feltárták a régi tabáni szerb temető, majd a híres, 1796-ban megnyílt, 1885-ben pedig formálisan bezárt, s az 1930-as években felszámolt tabáni városi temetőt, melynek külön nagy szerb ortodox „parcellája" volt. Az itteni neves szerb személyek maradványai kerültek közös sírba a Farkasréti temetőben. Kornelije Stankovićnak (1831−1865), a szerb zeneirodalom megalapítójának a csontjai innen is tovább vándoroltak egészen Belgrádig (1940), ahol a nemzet nagyjainak kijáró síremléket kapott. Stanković emlékét 2015-től mellszobra őrzi a Tabánban. A tabáni sírkert felszámolásának tragikus kimenetele a magyarországi szerb örökség számára talán ahhoz lenne hasonlítható a magyar örökség szempontjából, ha a mai Fiumei úti sírkertet számolnák fel szinte nyomtalanul.

Pesten a szerb temetők sorsa bonyolultabb és küzdelmesebb volt, aminek levéltári dokumentumai alapján Fehér Jolán Antónia (1933) ismerteti a város vezetése és a görög-keleti szerb egyházközség közötti vitákat. Ezek alapján úgy tűnik, a pesti szerb templom környékén volt egy temetőkert, mellyel kapcsolatos engedélyek körül még 1800-ban folyt levelezés, de a Kálvin tér közelében található

2. kép. *Konstantin Peičić (1802-1882), híres szerb orvosnak, közírónak, forradalmárnak és a pesti Tökölyanum igazgatójának síremléke az egykori tabáni szerb sírkertben – Budapest, 20.sz. eleje* (Muzej Vojvodine, Fond „Srbi u Mađarskoj," Lsz.: 3734).

3. kép. *A ferencvárosi régi szerb temető (1810-1861) alaprajza az itt eltemetetett polgárok sírhelyének pontos megjelölésével* (Budai Szerb Ortodox Püspökség archívuma, pesti egyházközségi iratok)

régi szerb ortodox temetőt (1655 óta) is bővítették 1769-ben, majd a megtartásáért küzdött az egyházközség az 1820-as években. Az 1790-es években a mai Lehel téren és tőle északra kialakított nagy temetőben az ortodoxok is kaptak parcellát. A temető a Kerepesi úti sírkert 1847-ben történt megnyitásáig működött, azonban csak 1874-ben zárták be és szüntették meg, illetve a nevesebb személyek sírjait a Kerepesi temetőbe helyezték át. Ugyan 1847-ben határozott úgy a pesti városi tanács, hogy meg kell szüntetni a különálló felekezeti temetőket, megszüntetésükre csak 1874-ben került sor. A Váci úti szerb, illetve ortodox sírok sorsával, illetve az itt eltemetett nevesebb személyekkel kapcsolatban egyelőre nincs közelebbi információnk. Pesten még egy helyen, a Ferencváros területén működött szerb ortodox temető a 19. században. Bátorfy Attila szerint a temető 1830−1874 között működött, azonban az „Orczy kert mögötti temetőnek" a Budai Szerb Ortodox Püspökség archívumában, a pesti egyházközség iratai között nemrég fellelt egyik dokumentuma (alaprajz fedlapja) szerint az első temetésre itt 1810-ben, az utolsóra pedig 1861-ben került sor. Itt helyezték örök nyugalomra többek között Vitkovics Mihályt (1778−1829),[20] a kétnyelvű költőt, az MTA alapításában és a magyar nyelvújító mozgalomban is fontos szerepet vállaló fővárosi szerb ügyvédet, valamint Naum Bozdát (1784−1853),[21] a cincár származású szerb nagykereskedőt, aki

[20] Vujicsics D. Sztoján (gondozásában): *Vitkovics Mihály magyar és szerb írásai.* Budapest: Európa Könyvkiadó, 1978.

[21] Федора Бикар: Век и по од смрти Наума Бозде. In: Предраг Степановић, Пера Ластић, Стела Маричић (ур): *Српски календар 2003*. Будимпешта: Самоуправа Срба

a pesti *Matica srpska* pénztárnoka és szerb jótékonysági alapítványok alapítója volt, de a dunai hajóhidat is fenntartotta a Lánchíd megépítéséig, és a Hídegyletnek is tagja volt; továbbá a budai születésű császári tanácsost, Uroš Nestorovićot (1765−1825),[22] az első szerb tanítóképző alapítóját és első igazgatóját, és Georgije Margót (1780−1857)[23] a pesti szerb egyházközség neves parókusát, a Matica srpska számos tisztségének viselőjét is, de itt nyugodott Szentendre első, szerb nemzetiségű polgármesterének, Dumtsa Jenőnek (Evgen Dumčának) az atyja is. A Ferencvárosi szerb ortodox temető hozzávetőlegesen a mai Szent István és Szent László kórház helyén volt. A Kerepesi úti temetőben eredetileg létrehozott ortodox parcellát megszüntették, akárcsak Farkasréten, azonban a parcella visszamaradt részében ma is megcsodálhatjuk a gazdag, magas társadalmi rangot elért ortodox kereskedők síremlékeit a 19. század végéről.

A régi székesfehérvári szerb temető helyét, valamint a szerb templomban és körülötte található síremlékeket részletesen Jaksity Iván írta le 1962-ben megjelent helytörténeti munkájában a helyi szerb közösségről.[24] A magyarországi cincár-görög síremlékekkel hosszabb időn át számos magyar kutató foglalkozott és publikált róluk, így ez az örökség jól dokumentált.[25] A budakalászi régi szerb temető helyét Nedelykov adja meg 1996-ban,[26] a majsi (Baranya) szerb temető rövid leírását pedig Bugarszky közli 2000-ben.[27] A kitűnő magyarországi horvát néprajztudós Sarosácz György 22 szerb temető általános állapotát és érdekesebb sírköveit dokumentálta 1966−1982 között fotográfiáin, s a temetkezéssel, temetőkkel és síremlékekkel kapcsolatos megfigyeléseit a magyarországi horvátok, szerbek

---

у Мађарској, 2002, 84-85.

22 Милан Степановић (прир. и ур): *Василије Ковачевић – Беседа о добровољним прилозима*. Сомбор – Будимпешта: Педагошки факултет у Сомбору – Српски институт, 2012.

23 Божидар Ковачек: *Срби у Пешти марта 1848*. Будимпешта: Самоуправа Срба у Мађарској, 2000.

24 Јакшић, Иван: *Срби у Столном Београду*. Нови Сад: Војвођански музеј, 1962. 64−70.

25 Dobrossy István: Ortodox temetők Miskolcon. A templom körüli temetőkert. In: Dobrossy István (szerk.): *A miskolci ortodox templom és sírkertje*. Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 2001. 113−213.; Elek György: A karcagi temetőkről. In: *Karcagi kalendárium*. Karcag: Déryné Kulturális Központ és Könyvtár, 2007. 140−142.; Józsa László: *Megszentelt kövek, kápolnák, szobrok, keresztek és temetők Kunszentmártonban*. Szeged: JATE Néprajzi Tanszék, 1999. 301−303.; Juhász István: *Kecskemét város temetői*. Kecskemét: Print 2000 Nyomda Kft., 1999, 72-75, 121-125.; Papp Izabella: Jászkunsági görög síremlékek. In: *Zounuk 7*. Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, 1992. 62−86.; Olbert Mariann: A budapesti Nagyboldogasszony magyar ortodox templom síremlékei. *Műemlékvédelem,* 2010. 5.

26 Недељков, Милан: *Из прошлости Срба у селу Калазу*. Будимпешта: Самоуправа Срба у Мађарској, 2003, 40.

27 Bugarszky Norbert: *A majsi szerb orthodox templom. Majsi füzetek 3*. Majs: Majsi Kulturális Egyesület, 2000. 38−39.

és szlovének vonatkozásában 2003-ban publikálta (kéziratát 1996-ban zárta le).[28] A legjelentősebb munkának a szentendrei születésű filológus, Dimitrije E. Stefanović tevékenységét kell tekintenünk. 1987-ben publikálta a szentendrei szerb templomokban és kertjükben fellelhető síremlékek pontos helyét, és adta meg részletes leírásukat fotóikkal együtt. Majd belgrádi kutatókból álló csoportot szervezett, amely felmérte, dokumentálta és sokoldalúan elemezte a szentendrei szerb temető anyagát, melyet 2012-ben meg is jelentettek.[29] Minden egyes síremléket lefényképeztek, a sírfeliratot kiolvasták és megjelentették, elemezték a névállományt, a foglalkozások, rangok leírását, és felkutatták és ismertették az egykori szentendrei szerb temetőkre vonatkozó adatokat (mindegyik szerb templomnak volt külön temetője a múltban). Elkészült a temető térképe is. A munka nemcsak azért volt jelentős, mert az egyik legfontosabb magyarországi szerb temetőt dokumentálta, hanem mert jól kidolgozott módszere mintául szolgált a későbbi, általunk szervezett felméréshez is. Stefanović önzetlen segítséget nyújtott a váci középvárosi temető felszámolásakor feltárt 20 ortodox síremlék dokumentálásához is, melyet Gál és Dujmov végeztek el és publikáltak 2010-ben.[30] A 2000-es évek első évtizedében fordult az anyaországi szakmai nyilvánosság figyelme is a határon túli szerb temetők felé. Bosa Rosić užicei újságírónő miután nagy médiavisszhangot kiváltó kiadványban dokumentálta és bemutatta a szerbiai történelmi síremlékeket, megjelentette helyszíni dokumentálásának eredményeit a Temesvár-környéki, romániai szerb temetőkről, síremlékekről is.[31] A kutató tervbe vette egy hasonló projekt megvalósítását Magyarországon, azonban a teljeskörűségre törekvő, tudományos igényű felmérést már az időközben megalakult Szerb Intézet végezte el.[32] Az Intézet helyszíni terepmunkájára is támaszkodva a dunaszekcsői szerb temetőt részletesen, de nem teljes körűen mutatta be a temetőről szóló füzetben Vukovics

28 Šarošac, Đuro: *Groblja, pogrebni običaji i nadgrobni spomenici Hrvata, Srba i Slovenaca u Mađarskoj* = Sarosácz György: *Magyarországi horvát, szerb és szlovén temetők, temetkezési szokások és sírjelek*. Pécs: Krónika, 1996−2003.

29 Стефановић Е., Димитрије: Епитафи у српским црквама и портама у Сентандреји. In: Давидов, Динко (ур): *Сентандрејски зборник САНУ, 1*. Београд: Српска академија наука и уметности, 1987. 309−328. és Становчић, Војислав – Димитрије Е. Стефановић (ур): *Саборно гробље у Сентандреји*. Београд: Српска академија наука и уметности – Музеј Српске православне епархије будимске – Институт за српски језик САНУ – ЈП „Службени гласник“, 2012.

30 Gál Judit – Dujmov Milán: *Adatok a váci ortodox keresztény közösség történetéhez – Váci levéltári füzetek 2*. Vác: Váci Városi Levéltár, 2010.

31 Росић, Боса: *Српска гробља и надгробни белези у Темишвару и околини*. Саопштења XXXIX, 2007. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2007.

32 Az Intézet projektjének első eredményeit népszerűsítő cikkben bemutatta Lásztity Péró: Ластић, Пера: Пројекат „Српска гробља у Мађарској“. In: Бекић, Борис (ур): *Српски календар 2017*. Будимпешта: Самоуправа Срба у Мађарској, 2016. 184−186.

Cvéta helytörténész.[33] A Szerb Intézet projektjét megelőző kutatások és felmérések, dokumentálások a még meglevő szerb temetőkről, mint látható, a szentendreit kivéve, melyhez a hátteret a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia biztosította, töredékesek és nem eléggé alaposak voltak, és a legtöbbször csak mellékesen foglalkoztak a temetőkkel, síremlékekkel az általánosabb helytörténeti kutatás részeként.

A „Magyarországi szerb temetők, sírok, síremlékek és sírfeliratok nyilvántartásba vétele, dokumentálása és védelme" projekt

A röviden csak „Magyarországi szerb temetők" névre hallgató projektet a Szerb Intézetnél *Dujmov Milán* történelemtanár és egyháztörténész kezdeményezte 2010 és 2011 fordulóján, akinek így a téma feldolgozásában elévülhetetlen érdemei voltak. Egykori szerb ortodox lelkészként közelről figyelhette meg, lehetett tanúja a baranyai és tolnai szerb temetők pusztulásának, másrészt a váci ortodox közösséget bemutató, az ottani ortodox síremlékeket dokumentáló és feldolgozó kutatás történész résztvevőjeként tapasztalatot szerezhetett a projektben ellátandó feladatok terén. További személyes inspirációt jelentett számára a váci munka során kialakított szakmai kapcsolat Dimtirije E. Stefanović-tyal, s rajta keresztül a szentendrei projekt tapasztalataival. Az Intézet projektjének kidolgozásában Dujmov Milán mellett Vukovits Koszta művészettörténész, a szentendrei Szerb Egyházi Múzeum szakmai vezetője és Lásztity Péró, az Intézet vezetője vettek részt, és maga Stefanović is rendelkezésre állt szakmai tanácsaival. A projekt kivitelezésében, a terepmunkában szervezőként és fotósként Szalai-Nagy Márta vet részt a projektgazda Dujmov mellett, míg a digitális adatbázis programozását és feltöltését Kozics Sándor (Aleksandar Kozić) matematikus, programozó végzi.

A projekt megfogalmazott általános célja a jelentős részben pusztuló és védtelen magyarországi szerb ortodox temetők, sírok és síremlékek megmentése volt, valamint egy olyan adatbázis létrehozása, amely alapul szolgálhat a különböző tudományágak (néprajz, nyelvészet, helytörténeti kutatások, művelődéstörténet, művészettörténet) művelőinek további kutatásaihoz, melyek tárgya a magyarországi szerbek anyagi és szellemi kultúrája. Az utókor számára történő megmentésen részben digitális, virtuális megmentést értünk az aktuális állapotok, információk elektronikus rögzítése útján, részben pedig azt, hogy a projekt megvalósítása előmozdíthatja az örökség fizikai valójában való megmentését is.

A projekt konkrét céljai, feladatai a terepmunka útján történő adatfelvétel, adatgyűjtés, dokumentálás volt, majd ezt követte a begyűjtött adatok feldolgozása,

[33] Vukovics Cvéta: *A dunaszekcsői görögkeleti szerb temető*. Dunaszekcső: Dunaszekcsőért Alapítvány, 2015.

rendezése és prezentálása. A terepmunka során először hozzáférhetővé kellett tenni az esetlegesen benőtt vagy ledőlt, töredezett síremlékeket, majd azokat úgy lefotózni, hogy a feldolgozás során részletesen is kiolvasható legyen a sírfelirat. Az egyes sírok, síremlékek már a terepmunka során regisztrációs számot kaptak, s feljegyezték legfontosabb jellemzőiket, a sírfelirat legfontosabb részét. Mivel a terepmunkát Dujmov és Szalai-Nagy szabadidejükben, főleg hétvégenként tudták végezni, az ellátandó feladat pedig tömeges volt (sok a veszélyeztetett temető, egy temetőben akár 100−200 sírral), a helyszíni adatgyűjtés nem lehetett teljes részletezettségű, ahogy azt a projekt eredeti terve tartalmazta. Így például a helyszínen nem próbálták teljes egészében kiolvasni a feliratokat, és nem történt meg az egyes sírkövek dimenzióinak megmérése, de a fotók is dokumentálási céllal készültek, s nem igényes publikáció számára. Az egyes sírok GPS-koordinátáinak meghatározása is a terepmunka második körében történt, külön szakember bevonásával (a szokásosnál pontosabb, legalább 1−2 méter precizitású helymeghatározásra volt szükség). Az egyes településeken végzett munkáról gyorsjelentések készültek, melyekben szerepelt többek között a temető helye a településen vagy annak határában (GPS-térképen), a temető történetére vonatkozó elemi információk és a temető státusa, a temető általános állapotának leírása, valamint a mellékletben a regisztrált sírok listája regisztrációs számmal, és az elhunyt nevével és az elhalálozás évével (ha ezek kiolvashatóak voltak a helyszínen). A jelentéshez csatlakoztak a digitális fényképek is, melyek a regisztrációs szám révén összekapcsolhatók a listán szereplő adatokkal. A terepmunka megvalósítására 2011−2014 között került sor.

Ezt követően 2015−2016-ban történt meg a begyűjtött adatok feldolgozása és rendszerezése, a sírfeliratok részletes kiolvasása a helyszíni feljegyzések és fotók segítségével, valamint a GPS-térképek elkészítése az egyes temetőkről a sírok rögzített koordinátái alapján. Ezt a munkafázist azonban nem sikerült teljesen befejezni, mivel a terepmunka és az egész projekt gazdái 2016-ban témát váltottak, és nem folytatták munkájukat a projekten. A kereshető digitális adatbázis első változatának programozása és feltöltése 2017−2018-ban történt meg, s jelenleg az adatbázisnak a Szerb Intézet honlapján keresztül történő elérhetőségén dolgozunk. Az adatbázis teljeskörű olyan értelemben, hogy tartalmazza a fotódokumentációt és a regisztrált sírokat és sírfeliratokat, valamint térképeket is. A felmérés, kutatás eredményeinek publikálása mostanáig nem történt meg.

Mellékelt táblázatunkban a Szerb Intézetnek még teljesen nem befejezett temető-projektje eddig összegyűjtött fontosabb adatait összegeztük. Egyrészt a 2011−2014 között végzett terepmunka, helyi adatgyűjtés és dokumentálás eredményeit (adatait) tartalmazza, amely terepmunka 65 települést és azon belül 95 helyszínt érintett. Ezt egészítettük ki a későbbi, alapvetően szakirodalmi forrásokon és személyes tapasztalatokon alapuló adatokkal, melyek 16 újabb településre,

illetve 25 helyszínre terjednek ki. Így összesen 81 települést és 119 helyszínt érintett eddigi felmérésünk és kutatásunk a projekt keretében.

Az elsődleges terepmunka a hagyományosan szerbek által (is) lakott falusi települések mellett, melyekben megtalálható a szerb templom és a temető, kiterjedt azokra a településekre is, ahol a 20. században felszámolták az egykori szerb közösség temetőjét, de fennmaradtak onnan származó sírkövek, illetve azokra az alföldi településekre is, ahol az egykori cincár-görög diaszpóra[34] reprezentánsainak sírjai találhatók, továbbá olyan észak-magyarországi városi településekre is, ahol dominánssá vált a helyi ortodox közösségen belül a cincár-görög elem, s ma az itteni templomok már a magyar ortodox egyházhoz tartoznak.[35] A vizsgált települések körének meghatározása során azt vettük figyelembe, hogy mindezek a néhai ortodox hívők, továbbá egyházközségeik, templomaik a szerb ortodox egyház kebelében működtek, s a Karlócai Szerb Ortodox Érsekséghez, illetve annak itteni püspökségeihez tartoztak. A munka során 36 szerb/ortodox temetőt, 2 köztemetőt, mely korábban szerb ortodox temetőként funkcionált, 7 szerb/ortodox parcellát, 7 ilyen sírcsoportot és 6 helyen egyes szerb, illetve ortodox sírt mértünk fel.[36] 33

[34] Cincárok (aromunok, makedovlachok): Eredetileg a mai Észak-Görögország és Dél-Albánia területén honos ortodox keresztény népcsoport, amely a 17−18. századra erősen elgörögösödött, habár családon belül használta a románhoz közel eső, neolatin nyelvcsaládhoz tartozó nyelvét. Északi irányú diffúz, kisebb csoportokban vagy egyénileg megvalósuló, jellemzően 18. századi vándorlásaik során eljutottak Magyarországra is, ahol a szerb egyház által működtetett ortodox egyházközségekbe integrálódtak, pár generáció alatt asszimilálódva. Ahol túlsúlyba kerültek a szerbekkel szemben, és a görög nyelv lett az egyházközség nyelve, a 19. század végére lejátszódott magyar (nyelvi) asszimilációjuk. Tipikusan kereskedőként az egyházi közösségek leggazdagabb, jótékonykodó, templomépítést támogató rétegéhez tartoztak. Gazdagabb, eleinte görög nyelvű és jellemzően városi síremlékeik jobban fennmaradtak, mint a szegényebb rétegek síremlékei az adott korból. A cincárok igen jelentős szerepet játszottak nemcsak a magyarországi szerbek polgárságának és értelmiségének kialakulásában, hanem hasonló szerepük volt a Balkánon is a nemzeti polgárság kialakulásában (Szerbia, Bulgária, Románia, albánok, macedónok esetében). A cincárokról az egyik legjobb munkát a neves szerb történész Dušan J. Popović írta (Поповић Ј., Душан: *О Цинцарима*. Београд: ИГП „Прометеј“, 2008.) A cincár származású családokat ez az alapvető mű mellett újabban Aleksandar Bačko családtörténész vette számba (Бачко, Александар: *О појединим породицама цинцарског порекла*. Београд: Издање аутора, 2018. https://porodicnoporeklo.files.wordpress.com/2018/07/cincari-knjiga.pdf (Letöltés ideje: 2020.szeptember 4.)

[35] A Budai Szerb Ortodox Püspökség hét egyházközsége 1949-ben került a Moszkvai Patriarchátus joghatósága alá esperességi adminisztratúrát alkotva (ma: Magyar Ortodox Egyházmegye). L. Seres Attila: *A Moszkvai Patriarchátus magyarországi esperesi adminisztratúrájának megalakítása és a Budai Szerb Ortodox Püspökség 1945–1949*. Kézirat, a Szerb Intézet adattárában, 2019. A Budai Szerb Ortodox Püspökség nem támogatta a kiválást, mint ahogy korábban ellenállt a 20. század elejétől meg-megújuló kísérleteknek a magyar állam részéről a Magyar Ortodox Egyház létrehozására, részben a szerb egyház magyarországi bázisán.

[36] A terepen végzett felmérés kiterjedt minden olyan településre, amelyen 1945-ig a Szerb Ortodox Egyház fogta össze az ortodox híveket, így a cincárokat, görögöket, esetleg néhol még románokat is a szerbek mellett. Battonyán a mai „városi temető” az egykori viszonyoknak

esetben templomban, templom falán vagy a templom portájában található síremléket regisztráltunk. A terepmunka során a templomoknál levő síremlékek felmérése nem volt teljeskörű.

Az alföldi cincár-görög szórvány alapvetően városi temetőkben (Kunszentmárton, Kunszentmiklós, Szabadszállás, Kiskunhalas, Jászberény, Jászalsószentgyörgy) található 19. századi elszórt síremlékeit is felölelte a kutatás, habár a korábbi szakirodalomban is jól dokumentáltak ezek az emlékek,[37] így az esetleges változások az irodalmi adatokhoz képest mutathatók ki. E szórvány sírok esetében olyan neves családok tagjaira bukkanhatunk, amelyek fontos szerepet játszottak a szerb kulturális, művészeti életben és politikában.[38] Az egyes településeken található síremlékek etnikai szétszálazására a terepmunka időigényessége miatt nem törekedtünk, de ennél fontosabb, hogy a gyakori szerb-román falusi (Battonya, Magyarcsanád) és szerb-cincár-görög polgári, majd a későbbi szerb-magyar vegyesházasságok, illetve szerb, román vagy magyar irányú asszimilációs folyamatok eltérő fokozatai egyébként is illuzórikussá teszik ezeknek a törekvéseknek a következetes véghezvitelét az érintett temetők minden egyes sírja esetében.

Három esetben I. világháborús temetőt mértünk fel: Szegeden szerb ortodox parcellát, Pécsett a köztemetőben vegyes szerb (ortodox), katolikus (horvát) és boszniai muszlim parcellát, illetve a baranyai Nagyharsányban szintén egy ilyen vegyes, de különálló temetőt. Az I. világháború idején a mai Magyarország területére esett több osztrák-magyar, illetve magyar internáló és hadifogolytábor. Ezek temetőiben, melyek igencsak töredékesen maradtak fenn, szórványosan előfordulnak (szerbiai, boszniai és monarchiabeli) szerbek sírhelyei is, azonban ezek felmérésére még nem került sor.

Speciális esetként kell kezelnünk a felmérésben szereplő, egykori bajai és a lánycsóki (Baranya megye) szerb temetőt. Az egykori bajai szerb temető a városi önkormányzat tulajdonába került, szerb ortodox kápolnájával együtt, és a felmérés idejére már nagyrészt felszámolták, de még létezett, így mint szerb ortodox temetőt vettük számításba. Viszonylag ép, eredeti állapotáról tanúskodnak Sarosácz

megfelelő közös szerb-román funkciót tölti be annak ellenére, hogy a szerb és a román egyház a Monarchiában 1868-ban különvált. Egyes településeken a felmért ortodox temetők, parcellák vagy templomok ma az orosz vagy a konstantinápolyi patriarchátus alatt működő magyar ortodox egyházhoz tartoznak (Gyöngyös, Miskolc, Tokaj, Kecskemét, Karcag, Szentes, Pesten a Petőfi téri templom).

37 L. a 21. lábjegyzetet.

38 Például a tokaji Szervitzky György ahhoz a Servicki/Servijski törökkanizsai (Novi Kneževac) nemesi családhoz tartozott, melynek egyes tagjai a szerb kultúra és közoktatás korai mecénásai közé és a szerb egyházi-nemzeti kongresszusok delegátusai közé tartoztak. Kecskeméten és Kiskunhalason a Pacsu család tagjait találjuk. E szerteágazó család tagjai voltak Jovan Paču (Szabadka-Sándor/Aleksandrovo, 1847 – Zágráb/Zagreb, 1902) orvos, zongoraművész, hazafias szerb dalok zeneszerzője, és Lazar Paču (Csurog/Čurug, 1855 – Vrnjci, 1915) orvos, szerb politikus, Szerbia pénzügyminisztere is.

4. kép. *A nagyrészt felszámolt egykori szerb temető az önkormányzatnak átadott szerb ortodox kápolnával Baján, 2012* (Fotó: Szalai-Nagy Márta, Szerb Intézet adatbázisa)

György 1977-ben készült fotói, melyek megtalálhatók a Mohácsi Kanizsai Dorottya Múzeum fotótárában. Az általunk Lánycsókon, szintén önálló szerb ortodox temetőként nyilvántartott temető szanálás címén végrehajtott, komoly értékvesztéssel járó felszámolására felmérésünk után került sor.

Ezen felül meg kell jegyeznünk, hogy Pestet és Budát, ahol 1949-ig két külön szerb ortodox egyházközség működött, valamint Szeged-Szőreget, amely 1973-ig önálló falusi település volt önálló szerb közösséggel, templommal és temetővel, külön településekként tartjuk nyilván felmérésünkben.

Felmértük és táblázatunkban szerepeltetjük a szlovákiai komáromi (Komárno) ortodox templom kertjében található síremlékeket is Szlovákiában (tehát kivételesen Magyarországon kívül). A templom létrejöttétől, illetve a 16. század elejétől[39] a 20. század végéig dokumentáltan a szerb ortodox egyház kebelében, évszázadokon át a Budai Szerb Ortodox Püspökség fennhatósága alatt működött. Újabban a Szlovákiai Ortodox Egyházhoz tartozik.

[39] A szlovákiai komáromi (Komárno) ortodox egyházközség szerb (egyházi szláv) nyelvű, cirill betűs pecsétnyomója az 1511-es évszámot tartalmazza, így feltételezhető, hogy a közösség létrejöttének ez a dátuma. Lásd Давидов, Динко: *Споменици Будимске епархије*. Београд – Нови Сад: Просвета – Републички завод за заштиту споменика културе – Балканолошки институт САНУ – Матица Српска, 1990. 108.

A terepmunkát kiegészítő adatok szintén különböző típusú településekre terjednek ki: a) olyan települések és helyszínek, amelyeket a terepmunka során tervbe vettünk, de nem realizálódott még ezeken a helyeken a rendszeres helyszíni felmérés (Karcag, Esztergom, a szegedi, százhalombattai és sombereki szerb templomnál stb.), de az irodalomból rendelkezünk egyes adatokkal; b) olyan települések, ahol jellemzően elbontották a szerb templomot, és a 20. század második felében felszámolták a szerb temetőt, de megállapítottuk egykori helyét, s esetleg érdemes lenne fennmaradt sírkövek után kutatni (Alsónána,[40] Bátaszék, Egyházaskozár, Felsőnána,[41] Ivándárda, Nagykanizsa, Pócsa, Szigetvár);[42] c) múzeumban, gyűjteményben fellehető sírkövek (Mohács, Buda – BTM, Zsámbék); d) a II. világháborúval összefüggésben keletkezett temetők, szerb síremlékek (Barcs,[43] Sárvár, Sátoraljaújhely); és végül e) az igen jelentős szentendrei síremlékek és temető, melyek felmérését korábban Dimtirije E. Stefanović vezetésével már elvégezték és publikálták.[44] A kiegészítésekhez tartozik a battonyai nazarénus – ugyan egyedüliként a projektben nem ortodox – temető is, amely azonban helyi szerb és román nemzetiségű elhunytak kisszámú sírhelyét tartalmazza.

A táblázat első oszlopában a vizsgált település mai és korábbi magyar, valamint szerb neve szerepel, továbbá az adott településen belüli helyszínek megnevezése. A második oszlopban tüntettük fel, hogy van-e működő szerb ortodox templom a településen, illetve, hogy elbontották-e a korábbi templomot vagy átadták-e más felekezetnek vagy a helyi önkormányzatnak. A templom (egykori) megléte fontos adat, hiszen a legkorábbi temetők a templomok körül alakultak ki, azaz azokon a településeken, ahol volt szerb templom, biztosak lehetünk abban, hogy ott működött szerb temető is. Ugyanakkor látható az is, hogy a templom hiánya negatívan hat a temető fennmaradásának esélyeire, habár akadnak kivételek is, amikor ennek

40 Az alsónánai szerb templomot nem bontották el, ma katolikusként működik. A mai és az átadott, lebontott magyarországi ortodox templomok listáját tartalmazza: Dujmov Milán – Szalai-Nagy Márta: *Magyarországi ortodox templomok*. Budapest: Magánkiadás, 2010.

41 Felsőnánán nem volt szerb templom, azonban fellelhetők az egykori szerb temető maradványai, Kozics Sándor (Aleksandar Kozić) medinai lakos szíves közlése szerint.

42 Szerb lakosok hiányában a helyi idős svábok tudnak felvilágosítást adni az egykori szerb temető helyéről, de térképen elhelyezni, meghatározni a helyszínt leginkább a Magyar Névtár honlap települési adatbázisa alapján lehet (http://mna.unideb.hu). Például a felmérésünkben nem szereplő Palotabozsok (Божук) egykori szerb lakosai már a 19−20. századi fordulójára kihaltak, azonban az adatbázis alapján a múlt század elején felszámolt szerb temető helye jól beazonosítható. Az adatbázis feltöltöttsége még nem teljes, de Baranya, Tolna megye esetében már jól használható.

43 A barcsi internálótáborról és a kollektív síremlék tervezetéről: Urosevics Danilo: *Szerbek a barcsi és sárvári internálótáborban 1941–1945*. Budapest: Szerb Fővárosi Önkormányzat – Újvidék: Vajdasági Levéltár, 2016. A síremlék felavatásáról: Бекић, Борис (ур): *Српски календар 2019*. Будимпешта: Самоурава Срба у Мађарској, 2018. 117−121.

44 Становчић–Стефановић, 2012.

ellenére van működő temető (Bezedek), vagy fordítva, a templom megléte sem nyújt elég védelmet (Baja).

A harmadik oszlopban tüntettük fel a helyszíni munka dátumát. Nagyobb vagy elhanyagolt temetők esetében a terepmunka többnapos volt, illetve utólag történt meg a sírok GPS-koordinátáinak felvétele. A dokumentáció néhány esetben hiányos, így pár dátumot nem tudtunk pontosan feltüntetni (kérdőjellel jelöltük). A helyszíni felmérés időpontjának feltüntetése a felméréssel rögzített állapot időpontjának megadásához szükséges, hiszen a régi, inaktív és az aktív temetők egyaránt folyamatosan változnak (egyes sírkövek tönkremennek, vagy eltűnnek, ellopják azokat, míg az aktív temetőkben új sírok jönnek létre, de a szanálások vagy felszámolások is, melyek a felmérést követően történtek, teljesen átrendezhetik a rögzített és a táblázatban utalásszerűen leírt állapotokat).

A temetők státusa

A negyedik oszlopban rögzítettük a felméréskori temető-státust. Itt többféle lehetőséggel találkoztunk: önálló temető a szerb ortodox egyház tulajdonában, a települési önkormányzat tulajdonában levő, esetleg köztemetővé vált egykori szerb/ortodox temető, egy esetben pedig ma a Konstantinápolyi Patriarchátus Exarchátusához kapcsolódó temető (Szentes). Számos településen már felszámolták a szerb temetőt, így csak más, jellemzően köztemetőben létezik ortodox parcella. Több esetben viszont csak az ilyen parcellák maradványairól, szerb/ortodox sírcsoportról, esetleg elszórt sírokról beszélhetünk más tulajdonú temetőkben. Itt jegyezzük meg, hogy egyetlen mai budapesti temetőben sincs szerb/ortodox parcella. Az egyes temetők, parcellák státusáról szóló információt a helyszíni munkáról készült jelentésekből vettük át. Az adatok ellenőrzése a telekkönyvek alapján még folyamatban van, azonban az eddigiek alapján megállapítottuk, hogy a közölt adatok megbízhatósága magasfokú. Ismereteink szerint műemléki védelemben a budakalászi szerb temető történelmi, régi része részesül.

Külön csoportba sorolhatók a templomok kertjében, falában vagy padlójában levő sírhelyek, síremlékek, epitáfiumok, amelyek az egyház és a közösség számára legjelentősebb, legtekintélyesebb személyekről emlékeznek meg, de a templomkertbe kerülhettek a felszámolt temetők tekintélyesebb sírkövei is. Jellemzően 18-19. századi és művelődéstörténetileg, helytörténetileg, valamint művészettörténeti szempontból is a legjelentősebb síremlékekről van szó. A legrégebbi fennmaradt sírkövek (lapok) a ráckevei szerb ortodox templomban találhatók, a kiolvasható évszámok 1522, 1525.[45] A szentendrei Száborna (Belgrádi) templom portájában

[45] Lővei Pál – Tóth J. Attila, 2018., illetve Lővei P. – Engel P. – Radocsay D. – Varga L.: *A középkori Magyarország síremlékeinek katalógusa*. Kéziratos adatbázis, MTA BTK Művészettörténeti Intézete Adattára, leltári szám: MI-C-I-234.

található, kiolvasható feliratú sírkőlapok közül a legrégebbi 1696(8?)-ból való.[46] A 20. században egyetlen esetben tudunk templomfalba helyezett földi maradványokról: amikor 1975-ben Damaszkusznál Vujicsics Tihamér magyarországi szerb zeneszerző repülőgépszerencsétlenség áldozata lett, maradványait a szentendrei Száborna templom falában helyezték örök nyugalomba. Ápity Milos (1914−1941) mártírhalált halt szerb ortodox pap földi maradványai a temetőből már a 21. században kerültek át a bajai szerb ortodox templomba.

A regisztrált és dokumentált sírok és síremlékek száma

A táblázat ötödik oszlopában szerepel az egyik legfontosabb adat, az egyes helyszíneken feltárt és dokumentált sírhelyek és síremlékek, sírkövek száma. A helyszíni felmérés során nyilvántartásunk szerint 10.047 sírhelyet, síremléket, illetve sírkövet sikerült regisztrálni. A kiegészítő kutatások és az irodalom alapján (például Szentendre vonatkozásában) ez a szám 10.532-re emelkedett. Összességében a magyarországi szerbséghez, illetve a szerb ortodox egyházhoz kapcsolódó sírok, síremlékek száma mintegy tízezer. Fontos kiemelni, hogy ez a szám hozzávetőleges, illetve folyamatosan változhat több okból is. Az elhanyagolt, bozóttal benőtt temetőkben a terepmunka minden igyekezete ellenére, ami komoly fizikai erőfeszítéssel járt, könnyen megbújhatnak még nem regisztrált régi sírok. Erre utalnak a több körben végzett helyszíni munkák által felderített újabb és újabb sírok. Azonban az így nyert újabb adatok részbeni összefésülése és áttekintése alapján úgy véljük, ez a relatív „hiba" nem haladhatja meg az 5%-ot helyi szinten, országosan pedig még kisebb. Néhány helyen, mint például a szegedi I. világháborús szerb ortodox parcella esetében a felmérés és a későbbi irodalmi adatok (zárójelben feltüntetett szám a táblázatban)[47] közötti ellentmondás feloldására csak később kerülhet sor. A regisztrált szám növekedhet a muzeális intézményekben, magángyűjteményekben, illetve a köztemetőkben, szerb ortodox parcella hiányában elszórt egyes sírokkal is. Például Pécsett a köztemetőben csak egy lelkészi sírt regisztrált a helyszíni felmérés, míg ismereteink szerint legalább további három olyan szerb személy sírja található itt, akinek fontos szerepe volt a közösség 20. századi életében, így itt nyugszik díszsírhelyen a magyarországi délszlávok egyik közismert vezetője és a Rajk-per kilencedrendű vádlottja, Ognyénovics Milán is. Ugyanakkor a megadott sír-, síremlékszám csökkenhet is a regisztrálást követően történő felszámolások vagy (értékvesztő) rendezések során, de egyszerűen a degradáció és lopások miatt is.

[46] Стефановић, 1987.

[47] Мандић Предраг: Обновљено и освећено српско војно гробље из Првог светског рата у Сегедину. In: Бекић, Борис (ур): *Српски календар 2018*. Будимпешта: Самоуправа Срба у Мађарској, 2017 149−154.

A temetők, sírkövek állapota

A táblázat hatodik oszlopában találjuk a temető és sírkövek általános állapotára, jellemzőire vonatkozó megállapításokat. A terepmunkáról készült jelentésekből és a fotóanyagból megállapíthatjuk, hogy a fennálló szerb temetőkből a legrosszabb állapotúak (magas fűvel, bozóttal, fákkal benőtt elhagyott, kerítés nélküli temetők) Baranyában találhatók, azaz 16 az összesen 18 ilyen nagyon rossz állapotú temetőből. Ezeken a helyeken a sírkövek magas százaléka (a pontos statisztikát még nem készítettük el) volt törött, csonka, esetleg a földön feküdt, akár feliratával lefelé.[48] A régebbi sírkövek feliratai pedig gyakran hiányosak voltak, alig olvashatók a kopás és a sérülések következtében. Még a karbantartott, működő, fiatalabb temetők esetében is, legalább 13 helyen ezeknek a temetőknek a régebbi része elhanyagolt, a bennük levő régi síremlékek veszélyeztetettek. A kifejezetten és egészében rendezett temetők száma 12, ezekben is előfordulhatnak egyes régi és egyben veszélyeztetett, megmentendő sírkövek.[49] Így összességében megállapítható, hogy a magyarországi szerb temetők mintegy fele veszélyeztetett, továbbá nagy számban fordulnak elő a temető általános állapotától függetlenül is olyan, a magyarországi szerb örökség szempontjából értékes sírok, síremlékek, melyek állapota mielőbbi beavatkozást igényel. Éppen a baranyai szerb temetők állapota – ahol számos településről tűnt el a szerb közösség – indította a projekt kezdeményezőit a felmérés, a regisztráció, a dokumentálás kezdeményezésére. Már a helyszíni felmérést követően, 2014−2015-ben került sor a magyar kormány pénzügyi támogatásával és a Budai Szerb Ortodox Püspökség, illetve a Szerb Országos Önkormányzat szervezésében több baranyai-tolnai szerb temető szanálására, aminek megtörténtét az utólagos GPS-felmérések során tapasztalták a terepmunkát végzők Borjádon, Pócsán, Véménden és Lánycsókon. Sajnos, a munkálatok során a helyszínen nem vették igénybe művészettörténész vagy más szerb szakértő segítségét, és valószínűleg így történhetett meg például, hogy a szanálás során felszámolt rendkívül értékes 18−19. századi lánycsóki szerb temetőből, ahol felmérésünkkor 50 sírt és közel 30, nagyrészt csonka szerb sírkövet regisztráltunk, mindössze hatot találtunk 2018-ban

[48] Nemritkán vandalizmus pusztítja a sírokat. Ilyen esettel találkoztam személyesen a rendezett százhalombattai szerb temetőparcellában 1992-ben, de nemrégen a szintén rendezett budakalászi szerb temető esett áldozatul egy ilyen „támadásnak", amit a magyarországi szerb sajtó szintén regisztrált: Бекић, Борис: Вандализам на српском православном гробљу у Калазу. In: Борис Бекић (ур): *Српски календар 2018*. Будимпешта: Самоуправа Срба у Мађарској, 2018. 155−157.

[49] A jobb állapotú, aktív temetők jellemzően a 19. század végén, 20. század elején nyíltak meg a régi, 18−19. századi temető helyén, vagy mellett, így a régebbi sírkövek ilyen helyeken ritkán maradtak fenn (neves személyek, parókusok sírköveit őrizték csak meg és vitték az új temető központi részébe). Ritkán találkozunk a 18. század óta folyamatosan működő temetőkkel (például Lánycsók, Erdősmecske, Somberek, Budakalász, Székesfehérvár, szentendrei templomkertek).

5. kép. *Hagyományos sírkő a 18.sz. első feléből (R.sz.: LC-004) – Lánycsók (Baranya), eltűnt 2014-ben a temető felszámolásakor* (fotó: Szalai-Nagy Márta, Szerb Intézet adatbázisa)

6. kép. *Anka Japić eldőlt és eltörött sírköve 1916-ból (R.sz.: Bz-013) – Bezedek (Baranya), 2011* (fotó: Szalai-Nagy Márta, Szerb Intézet adatbázisa)

a helyi katolikus temetőben, ahová a szanálást-felszámolást követően átszállították a szerb sírköveket.[50]

Az egyéb temetőkben levő külön parcellák, sírcsoportok általában jó körülmények között találhatók, és az állaguk is legtöbbször elfogadható, habár esetenként szükséges lehet a legrégebbi vagy legjelentősebb síremlékek helyreállítása és állagmegóvása. Helyenként a síremlékek megőrzése is, különösen temetőrendezések idején, komoly feladat lehet, hiszen például a helyszínről készült jelentés szerint,

[50] A lánycsóki római katolikus temetőben egy külön emlékparcellában, „utcákba" rendezve kerültek át a település egyéb, felszámolt temetőiből a sírkövek. A parcellára egy 2015-ben állított szép obeliszk hívja fel a figyelmet, melynek felirata kizárólagosan magyar nyelvű, és konkrétan nem nevesíti a felszámolt temetőket. Ebben a parcellában a „Kossuth utca – Rác utca – Szerb utca" néven jelzett sorban találjuk a hat viszonylag ép szerb sírkövet. Viszont többek között nem találtuk az átalunk a temetőben regisztrált sírkövek közül Jovan Komadinović (meghalt 1836-ban) helyi szerb parókusét, valamint a különleges, valószínűleg 18. század elejei, felül lekerekített hasáb alakú sírkövet, melybe kettős keresztet vésték. Sarosácz György 1972-ben fotózta le a legrégebbi szerb sírköveket Lánycsókon, azonban a feliratokat – ismereteink szerint – nem jegyezte le.

7. kép. *A régi lórévi temető sírkövei az új temető elhanyagolt részében kidobva, 2013. A terepmunka során a köveket letisztították és a ravatalozó mögött felsorakoztatták.* (fotó: Szalai-Nagy Márta, Szerb Intézet adatbázisa)

az egykori kecskeméti ortodox parcellában a szakirodalom 1925-ben 50 síremléket rögzített, de ebből mára csak 10 fellelhető.

A templomok portáiban vagy magukban a templomokban található különös értékű sírkövek, epitáfiumok ugyan védettek és sokan közülük jó állapotúak, azonban 14 településen templomfalba elhelyezett kifejezetten pusztuló ilyen síremléket találunk, s a kopással szembeni állagmegóvás, vagy a restaurálás legalább 26 ilyen helyszínen szükségesnek látszik.

Külön figyelmet érdemelnek a jeles egyházi és világi személyek sírjai, sírkövei, ami nemcsak a történészek, de a közösség önbecsülése számára is jelentőséggel bír. Legtöbbször ezek a síremlékek is felújítást vagy fokozott állagmegóvást igényelnének. Ilyenekkel majdnem minden településen találkozunk, de itt csak *Baját* (a város 19. századi szerb nemzetiségű bírájának és feleségének a síremléke, valamint többek között az Asi-Marković nemesi család tagjának síremléke), *Budát* (a Farkasréti temetőben a Matica srpska alapítóinak, elnökeinek és más neves polgári személyeknek, szerb költőknek, zeneszerzőknek a közös síremléke), *Pestet* (a pesti szerb templom kertjének falában található neves polgárok régi sírkövei), *Grábócot* (a monostori temetőben a 18. századi igumének, vagy a Kaposvári szerb kapitánynak, a monostor anyagi támogatójának a sírköve a 18. századból, melyek

erősen mállanak), *Pomázt* (a szerb temetőben található, iszonyatos állapotban levő Luppa-Mandics[51] mauzóleum), *Szentendrét* (gazdag kereskedők, egyházi vezetők, mecénások, magasrangú katonatisztek és tisztviselők síremlékei a templomok falaiban és a Száborna temetőben) és *Ráckevét* emeljük ki, ahol a templomkertben rendezetlenül találhatók felhalmozva 18−19.századi régi szerb sírkövek a városból és Lórévről, de az egyedi és legnagyobb értéket a templom padlójában található és folyamatos koptatásnak kitett és fokozott védelmet igénylő 12 sírkő jelenti, melyek közül több is igazoltan 16. századi.

A sírjelek anyaga, alakja, stílusa

A síremlékek, sírkövek formai leírása, stílusjegyeinek és anyagának megállapítása, elemzése egy későbbi különálló és terjedelmesebb ismertetést érdemel. Röviden, Sarosácz nyomán,[52] őt kiegészítve, a következő eltérő stílusjegyeket mutató csoportokat írhatjuk le: a) reneszánsz stílusú téglalap alakú sírkőlapok a 16. századból (Ráckeve); b) korai, hasáb alakú, lekerekített tetejű, bevésett vagy domborított kereszttel, szabálytalan betűkkel a 18. század elejéről vagy korábbról, amilyenhez hasonlókkal találkozhatunk a 19. században Nyugat-Szerbiában[53] is (Mohács, Lánycsók, Dunaszekcső, Budakalász, Pomáz, Grábóc, Buda); c) barokk stílusú, általában szívalakú testből „kinövő" kőkereszttel a 18. századból és a 19. század első feléből, gyakran városi temetőkben, templomoknál, de falun is (Mohács, Somberek, Erdősmecske, Lánycsók, Budakalász, Pomáz, Szentendre, Csobánka, Battonya); d) téglalap alakú, nemesi címer domborművével ellátott díszes nagyformátumú epitáfiumok templomfalban a 18−19. századból (Szentendre, Szeged, Baja, Pest, Székesfehérvár, Siklós, Esztergom); e) klasszicista stílusú, letisztult formájú kőkeresztek a 19. század közepéről (Battonya, Szentendre, Pomáz), f) klasszicista és barokk elemeket használó, műkőből vagy homokkőből készült tömegesen gyártott és a falusi temetőkben is a 19. század végétől megjelenő síremlékek, melyek

[51] Érdekességként jegyezzük meg, hogy a pomázi szerb birtokos Luppa-családba nősült be a világhírű szerb feltaláló Nikola Tesla anyai nagybátyja, Paja Mandić, akinek leszármazottai vitték tovább a Luppa-család örökségét.

[52] Đuro Šarošac, 1996-2003. és Ђуро Шарошац: Српски надгробни споменици – натписи. In: Борислав Рус (ур): *Етнографија Срба у Мађарској 1997*. Будимпешта: Мађарско етнографско друштво – Самоуправа Срба у Мађарској, 1997. 91−100.

[53] A Dunától és Szávától délre eső régi szerbiai falusi temetőkben fellelhető tipikus síremlékek kevés hasonlóságot mutatnak a magyarországiakkal. L. erről: Дудић, Никола: *Стара гробља и надгробни белези у Србији*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе – Просвета, 1995. Ugyanakkor volt alkalmunk Gornji Milanovac – Takovónál, a helyi híres fatemplom körül levő egykori temető kiásott és összegyűjtött sírköveit látni 2012-ben, melyek között találtunk a hasábalakú, lekerekített tetejű, bevésett keresztet tartalmazó, a magyarországi típussal rokoníthatókat.

8. kép. *Hagyományos sírkő, Prokopije igumén, 1714? (R.sz.: GR-14) – a grábóci szerb ortodox monostor régi temetője, 2012* (fotó: Szalai-Nagy Márta, Szerb Intézet adatbázisa)

9. kép. *Barokk hatásait mutató falusi sírkő é.n. (R.sz.: PM-098) – Pomáz, 2014* (fotó: Szalai-Nagy Márta, Szerb Intézet adatbázisa)

felső része kereszt alakú, s melyeken igen gyakran találunk ovális porcelán applikáción fekete-fehér vagy színezett fotót az elhunyt személyről vagy párról (például Lórév, Battonya, Szigetcsép); g) olcsó betonkeresztek, melyeken csak az elhunyt neve, illetve születésének és halálának éve szerepel (Deszk); e) kisebb épületet formázó kripták (a 20. század elejétől gazdagabb családok esetében Battonyán egyedülállóan jelentkeznek a magyarországi szerbeknél); f) gazdagabb családok márvány obeliszkjei általában a 20. század első feléből (Lórév, Siklós, Pomáz); g) szerbiai mintákat követő egyedi, 20.századi síremlékek (például díszes ornamentika vagy széles, rövid szárú keresztet formázó sírkövek,[54] a sírkőbe gravírozott portré az elhunytról) többek között Battonyán vagy Lóréven; h) fémből készült keresztek elvétve találhatók, akárcsak az ősinek tekintett, fából készült, rovátkált, színezett keresztek (Medina, Töttös).[55]

[54] A neves irodalomtörténész, műfordító és költő Vujicsics Sztoján (1933−2002) puritán síremléke a szentendrei szerb temetőben is ilyen rövid és széles szárú keresztet formáz.

[55] Töttösön Sarosácz György dokumentálta fotón, ma már nem fellelhető. Majdnem megegyező vagy igen hasonló fakereszteket találunk a sokácoknál, például Hercegszántón.

10. kép. *Városi, drága barokk sírkő, 1802 (R.sz.: ST-066) – Székesfehérvár, 2013* (fotó: Szalai-Nagy Márta, Szerb Intézet adatbázisa)

11. kép. *Mihailo Živanovič klasszicista epitáfiuma (1822) a szerb templom falában – Szeged, 2012* (fotó: Lásztity Péró)

A kő síremlékek egyaránt készülhettek márványból, gránitból, mészkőből, vagy leggyakrabban homokkőből és műkőből a család pénztárcájától függően. A kőfaragók neve a korai időszakban ismeretlen, míg később városi, profi sírkövesek készítik, feltűntetve a nevüket a sírkő alsó részén vagy hátulján. Időnként a tipikusan német vagy magyar sírkövesek is szerb nyelven, cirill betűvel tűntették fel a megrendelő kívánságának vagy a korabeli szokásoknak megfelelően saját vagy cégük nevét.

A sírfeliratok nyelve

A terepmunka során vagy azt követően dokumentált, illetve az irodalomból megismert (Vác, Szentendre) sírfeliratok döntő része szerb nyelvű, cirill betűs, különösen a falvakban. Mielőtt a beszélt népi nyelv vált volna irodalmivá (1864), a feliratok a szerbeknél írásban használatos, történelmi egyházi szláv nyelvi változatban

12. kép. *Rendhagyó (szobrot tartalmazó) városi síremlék a Pandurovics kereskedő család sírboltja felett 1878-ból (R.sz.: SL-014) – Siklós, 2012* (fotó: Szalai-Nagy Márta, Szerb Intézet adatbázisa)

13. kép. *Hagyományos fakeresztet utánzó betonkereszt a 20.sz-ból háttérben valódi fakereszttel (R.sz.: MD-039) – Medina (Tolna), 2013* (fotó: Szalai-Nagy Márta, Szerb Intézet adatbázisa)

14. kép. *Vidéki (falusi) családi kripta tipikus sírkövekkel a 20.sz. első feléből (R.sz.: BT-0620) – Battonya, 2014* (fotó: Szalai-Nagy Márta, Szerb Intézet adatbázisa)

készültek a nyelvi és helyesírási reform előtti régi írásmóddal, betűkészlettel. Azonban ez sem volt minden esetben homogén, hiszen sokszor beszüremkedtek a beszélt nyelvre jellemző, vagy az egyházi szláv nyelv (ószláv) *eltérő* redakcióinak különböző elemei is. Az egyházi szláv mellett kivételes esetekben, kétnyelvű feliratban, előfordult német és magyar is (Szentendre) a nemesi származású elhunyt előkelőségét és műveltségét hangsúlyozva (Szentendre, Nesko család). A 20. században szintén igen kivételesen a szerb nyelvű felirat latin betűs (horvát ábécé) is lehetett. Kuriózumként hatnak az olyan szerb nyelvű feliratok, amelyeket a magyar ábécé betűivel, fonetikusan véstek (Battonya), ami talán azzal függhet össze, hogy a helyi sírköves nem vállalta a cirill betűs felirat elkészítését, a család pedig ragaszkodott a szerb nyelvhez. Megfigyeléseink szerint a szerb nyelvű

15. kép. *11 éves lány síremléke, sírverssel a 20. sz. elejéről (R.sz.: LP-052) – Lippó (Baranya), 2012* (fotó: Szalai-Nagy Márta, Szerb Intézet adatbázisa)

16. kép. *Márvány, obeliszk formájú, drága síremlék a 20.sz. első feléből (Rsz.: MH-269) – Mohács, 2012* (fotó: Szalai-Nagy Márta, Szerb Intézet adatbázisa)

17. kép. *A darabokra szétesett síremlék felirata: Itt nyugszik az utolsó sároki pravoszláv szerb ember, Panto Kresić. Élt 69. évet. Meghalt 1983-ban. Legyen emléke örök. (R.sz.: SK-028) – Sárok (Baranya), 2012* (fotó: Szalai-Nagy Márta, Szerb Intézet adatbázisa)

sírfeliratot sok családban etnikai és vallási markerként kezelik, de vegyes házasságokban a felirat nyelvét befolyásolja az elhunytat eltemető házastárs anyanyelve. A szerbül nem tudó kőfaragók „küzdelmét" a cirill betűs szöveggel jól dokumentálja a viszonylag sok betűhibás felirat. Az időszalag másik végén a síremlékek 16. századi, töredékesen fennmaradt feliratai latin és szerb nyelvűek (Ráckevén egyes sírköveken egyaránt találunk cirill és latin betűs töredékeket).

A szerb nyelvű feliratok után a leggyakoribbak a magyar és a görög nyelvűek. A magyar nyelvű sírfeliratok az asszimilációs folyamatokat jelzik, melyek városi, szórvány környezetben már a 19. században is előfordulnak, falun pedig csak a 20. század második felétől. Legkorábban a cincár-görög származású, szórványban élő polgárok esetében, de a 19. század második felétől szerbek esetében is vagy szerb-cincár környezetben (Székesfehérvár, Ráckeve, Szeged) jelentkeznek magyar nyelvű feliratok. Újabban ilyen jelenséggel például Battonyán találkozunk a 20. század második felében. A magyar nyelvű vagy kétnyelvű szerb-magyar, görög-magyar feliratok a vegyes házasságokra és az asszimilációs folyamatok fokozatosságára utalnak. (A köztemetővé vált szerb temetőkben eltemetett nem ortodox magyarok magyar nyelvű sírfeliratával itt nem foglalkozunk.) A görög nyelvű vagy ritkán görög-szerb kétnyelvű feliratokkal a cicncár-görög családok esetében találkozunk nagy számban a 18. században és a 19. század elején (Komárom, Eger, Miskolc, Pest), de például a neves váci cincár származású Argenti család kiemelkedő alakjának 19. századi sírköve csak a kor stílusának megfelelően cirkalmas és terjengős szerb nyelvű feliratot tartalmaz.

A battonyai felmért temetőben találunk román nyelvű sírköveket, hiszen ez a szerbek és románok közös temetője (volt), s elvétve, vegyes házasságok esetén

elő-előfordul kétnyelvű felirat is, azonban a vegyes házasságok esetén is inkább vagy tisztán szerb, vagy tisztán román nyelvű a felirat.

Végezetül a szerb temetőkben, mint ortodox temetőkben legújabban találkozhatunk egy-egy orosz, esetleg bolgár nyelvű sírfelirattal (Szentendre). A szerb temetőkben találtak helyet több településen az elesett szovjet katonáknak is orosz és magyar felirattal (Budakalász, Szigetcsép), de még I. világháborús orosz hadifogoly sírokkal is találkozhatunk, magyar nyelvű felirattal (Battonya).

A feliratok nyelvéről, olvashatóságáról, töredékességéről összegző és pontos statisztikát még nem készítettünk. A feliratok etnológiai és nyelvészeti elemzése, melyek között a szokásos rövid formulák mellett találunk számos különösen érdekes egyedit is, valamint a szerb keresztnevek, ragadványnevek és becézett alakok részletes elemzése nem tárgya jelen cikkünknek

GPS-koordináták, térkép

Tekintettel az elhanyagolt, rendezetlen temetőkre, valamint a leszármazottak esetleges igényeire is igyekeztünk minél több temetőről GPS-térképet készíteni az egyes sírok GPS-koordinátáinak felvételével, amit az esetek többségében sikerült realizálni. Ezt plusz jellel jeleztük a mellékelt táblázat hetedik oszlopában. Ezek a térképek segíthetnek a hagyományos temetők térjellemzőinek, a temetkezési szokások elemzésében is, különösen, ha szanálás vagy más ok következtében teljesen átrendeződik a temető, és elveszti eredeti térbeli jellegzetességeit. A munka ezen a téren nem fejeződött be teljesen, hiszen például a templomkertekben, templomfalakban és padozatban található síremlékekről nem készültek még térképek, kivéve a korábban, a szakirodalomban megrajzolt ilyen térképeket (Szentendre, részben Ráckeve).

Fényképek

A mellékelt táblázat utolsó oszlopában szerepel a jelentésekben megadott és az elektronikus adatbázisba bevitt digitális fotók száma településenként. Ugyan ez nem releváns adat, mégis utal a terepmunka és az adatbázis nagyságára, hiszen több mint 23 ezer fotóról van szó. Amellett, hogy egy-egy síremlékről több fotó is készült elsősorban a feliratok jobb kiolvashatósága érdekében, a fényképek jól dokumentálják az egyes temetők felméréskori állapotát. Mindezt hasznosan egészítik ki a szakirodalomban megtalálható kiválóan dokumentáló fotók az egyes sírkövekről Szentendrén és Vácott, valamint a korábbi, 1960−1980 közötti állapotokat rögzítő archív fekete-fehér felvételek 22 falusi temetőről a Mohácsi Kanizsai Dorottya Múzeumban. Ezen temetők közül többet már fel is számoltak részben vagy egészben felmérésünk idejére (például Baján és Beremenden).

További feladatok és társadalmi hasznosulás

A magyarországi szerb ortodox temetők, sírhelyek, síremlékek és sírfeliratok nyilvántartásba vételének, dokumentálásának és védelmének projektje teljeskörű megvalósítása terén még számos feladat maradt. A begyűjtött adatok rendezése, feldolgozása során nyilvánvalóvá vált, hogy további pontosításokra, kiegészítésekre és korrekciókra is szükség van, ami további kiegészítő, kisebb terepmunkát igényel, továbbá az adatbázis „élesítése" a további kutatások számára hozzáférhetővé tétele érdekében is szükséges. Pillanatnyilag a legsürgősebb feladatnak az elkészült digitális adatbázis internetes hozzáférhetőségének kialakítását tartjuk. Egy további fejlesztési feladat lehet a digitalizált anyakönyvekből származó információk összekötése az adatbázisban szereplő adatokkal. Az ősöket, gyökereiket kereső, sokszor asszimilálódó családok számára ez a lehetőség komoly fogódzót jelenthet, érdeklődésükre számíthatunk. Hasonlóan előttünk álló feladat még a szerb ortodox temetők múltjának tudományos igényű feldolgozása és bemutatása településenként. Megfontolandó egyes 18. századi temetők esetleges régészeti vizsgálata is annak ellenére, hogy az ilyen temetők régészeti értéke korlátozott szokott lenni. A kutatások, felmérések eredményeinek publikálása teheti a szakma és a „köz" számára is eredményessé és értékelhetővé az eddigi munkát.

Mégis a társadalmilag legfontosabb feladatnak az tűnik, hogy az egyes temetők, sírhelyek és síremlékek védelmének szakmai tervét elkészítsük, ami alapján tervszerűen és szakszerűen végezhető el ez a munka. Ehhez meg kell ítélni az egyes temetők, síremlékek jelentőségét, és ki kell dolgozni konkrét fenntartható rendezésük, restaurálásuk és karbantartásuk tervét, esetleges muzeális hasznosításuk módját. Mindeközben tekintettel kell lenni a műemléki, esztétikai, kulturális és történeti, helytörténeti szempontok mellett arra is, hogy mindez hogyan járul hozzá az adott település szerb örökségének, lakosai emlékének megőrzéséhez, a közösség identitásának ápolásához, de arról sem feledkezhetünk meg, hogy a temetők földje megszentelt föld, melyben őseink csontjai fekszenek.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Бачко, Александар: *О појединим породицама цинцарског порекла*. Београд: Изд. аутора, 2018. (https://porodicnoporeklo.files.wordpress.com/2018/07/cincari-knjiga.pdf (Utolsó letöltés: 2020. szeptember 4.)

Bátorfy Attila: *A holtakra épített város. Temetők Budapesten a középkortól napjainkig*. https://atlo.team/a-holtakra-epitett-varos/ https://porodicnoporeklo.files.wordpress.com/2018/07/cincari-knjiga.pdf (Utolsó letöltés: 2020. szeptember 4.)

Бекић, Борис: Вандализам на српском православном гробљу у Калазу. In: Борис Бекић (ур): *Српски календар 2018*. Будимпешта: Самоуправа Срба у Мађарској, 2018. 155−157.

Бекић, Борис (ур): *Српски календар 2019*. Будимпешта: Самоурава Срба у Мађарској, 2018. 117−121.
Benda Kálmán (főszerk.): *Magyarország történeti kronológiája I.* Budapest: Akadémia Kiadó, 1981.
Bugarszky Norbert: *A majsi szerb orthodox templom. Majsi füzetek 3*. Majs: Majsi Kulturális Egyesület, 2000. 38−39.
Давидов, Динко: *Споменици Будимске епархије*. Београд – Нови Сад: Просвета – Републички завод за заштитут споменика културе – Балканолошки институт САНУ – Матица Српска, 1990, 108, 130.
Dobrossy István: Ortodox temetők Miskolcon. A templom körüli temetőkert. In: Dobrossy István (szerk.): *A miskolci ortodox templom és sírkertje*. Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 2001, 113−213.
Dujmov Milán – Szalai-Nagy Márta: *Magyarországi ortodox templomok*. Budapest: Magánkiadás, 2010.
Дудић, Никола: *Стара гробља и надгробни белези у Србији*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе – Просвета, 1995.
Fehér Jolán Antónia: *Budapest székesfőváros temetőinek története*. Budapest: Műegyetemi Nyomda, 1933.
Gaál Attila: A Dombóvár-Békatói XVI−XVII. századi temető. In: Gerelyes I., Kovács Gy. (szerk.): *A hódoltság régészeti kutatása*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2002. 209-218. (konferencia-kötet)
Gál Judit – Dujmov Milán: *Adatok a váci ortodox keresztény közösség történetéhez – Váci levéltári füzetek 2*. Vác: Váci Városi Levéltár, 2010.
Гавриловић, Славко – Јакшић, Иван: *Извори о Србима у Угарској с краја XVII и почетком XVIII века*. књ. I. Београд: САНУ, 1987.
Elek György: A karcagi temetőkről. In: *Karcagi kalendárium*. Karcag: Déryné Kulturális Központ és Könyvtár, 2007. 140−142.
Golub Xénia: *A grábóci szerb ortodox monostor művészete*. Kézirat a Szerb Intézet adattárában, 2017.
Ердељановић, Јован: Трагови најстаријег словенског слоја у Банату. In: Schraníl, Josef (uspořadal): *Niederlův sborník.* Praha, 1925. 275−308.
Јакшић, Иван: *Срби у Столном Београду*. Нови Сад: Војвођански музеј, 1962. 64−70.
Јакшић, Иван: *Из пописа становништва Угарске почетком XVIII века I-III.* Нови Сад: Музеј Војводине, 1968−1974.
Józsa László: *Megszentelt kövek, kápolnák, szobrok, keresztek és temetők Kunszentmártonban*. Szeged: JATE Néprajzi Tanszék, 1999, 301-303.
Juhász István: *Kecskemét város temetői*. Kecskemét: Print 2000 Nyomda Kft., 1999.

Ластић, Пера: Пројекат „Српска гробља у Мађарској“. In: Бекић, Борис (ур): *Српски календар 2017*. Будимпешта: Самоуправа Срба у Мађарској, 2016. 184−186.

Lővei Pál – Tóth J. Attila: *Vezető a ráckevei Árpád Múzeum kőtárához*. Ráckeve: Árpád Múzeum, 2018.

Lővei P. – Engel P. – Radocsay D. – Varga L.: A középkori Magyarország síremlékeinek katalógusa. Kéziratos adatbázis, MTA BTK Művészettörténeti Intézete Adattára, leltári szám: MI-C-I-234.

Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal: *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. I. rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint.* Budapest: Magyar Királyi Központin Statisztikai Hivatal, 1912.

Маловић, Гојко: *Сеоба у матицу – оптирање Срба у Мађарској 1920–1931*. Нови Сад: Матица српска – Будимпешта: Самоуправа Срба у Мађарској, 2010.

Мандић, Предраг: Обнољено и освећено српско војно гробље из Првог светског рата у Сегедину. In: Бекић, Борис (ур): *Српски календар 2018*. Будимпешта: Самоуправа Срба у Мађарској, 2017. 149-154.

Máté Gábor: 17-18. századi tanúvallomások településtörténeti tanulságai a középkori Tolna nyugati és déli felén. In: *Magyarország régészeti topográfiája. Múlt, jelen, jövő*. Budapest: MTA BTK Régészeti Intézet, 301−311.

Miskei Antal: *A szerb templom* = Antal Miskei: *The Serbian Church*. Ráckeve: Sophia Nostra Kiadó, 2017.

Недељков, Милан: *Из прошлости Срба у селу Калазу*. Будимпешта: Самоуправа Срба у Мађарској, 2003.

Office général de statistique du Royaume de Hongrie: *Recensement général de la population de 1930.* Budapest: Imprimerie Stephaneum Société anonyme, 1933.

Olbert Mariann: A budapesti Nagyboldogasszony magyar ortodox templom síremlékei: *Műemlékvédelem,* 2010. 5.

Papp Ádám: *Из прошлости сигетварских Срба = Fejezetek a szigetvári szerbek múltjából*. Барањске свеске XVI = Baranyai füzetek XVI. Pécs: Pécsi Szerb Önkormányzat – Pécs-Baranyai Szerb Egyesület, 2019. 131.

Papp Izabella: Jászkunsági görög síremlékek. In: *Zounuk 7*. Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, 1992. 62−86.

Поповић Ј., Душан: *О Цинцарима*. Београд: ИГП „Прометеј“, 2008.

Росић, Боса: *Српска гробља и надгробни белези у Темишвару и околини*. Саопштења XXXIX–2007. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2007.

Šarošac, Đuro: *Groblja, pogrebni običaji i nadgrobni spomenici Hrvata, Srba i Slovenaca u Mađarskoj* = Sarosácz György: *Magyarországi horvát, szerb és szlovén temetők, temetkezési szokások és sírjelek*. Pécs: Krónika, 1996−2003.

Шарошац, Ђуро: Српски надгробни споменици – натписи. In: Борислав Рус (ур): *Етнографија Срба у Маарској 1997*. Будимпешта: Мађарско етногтрафско друштво – Самоуправа Срба у Мађарској, 1997, 91−100.

Seres Attila: *A Moszkvai Patriarchátus magyarországi esperesi adminisztratúrájának megalakítása és a Budai Szerb Ortodox Püspökség 1945–1949.* Kézirat, a Szerb Intézet adattárában, 2019.

Simon Katalin: „Sincerus erga antenatos nostros amor" – Temetkezés és temetők a 18. századi Budán. In: *Tanulmányok Budapest múltjából XL*. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2015. 121−142.

Szabó József: Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. In: *Magyar Nyelvőr, 134. évf. 2.sz.* Budapest: MTA Magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottság, 2010, 195-2011.

Становчић, Војислав – Димитрије Е. Стефановић (ур): *Саборно гробље у Сентандреји*. Београд: Српска академија наука и уметности – Музеј Српске православне епархије будимске – Институт за српски језик САНУ – ЈП „Службени гласник", 2012.

Стефановић Е., Димитрије: Епитафи у српским црквама и портама у Сентандреји. In: Давидов, Динко (ур): *Сентандрејски зборник САНУ, 1*. Београд: Српска академија наука и уметности, 1987. 309−328.

Urosevics Danilo: *Szerbek a barcsi és sárvári internálótáborban 1941–1945*. Budapest: Szerb Fővárosi Önkormányzat – Újvidék: Vajdasági Levéltár, 2016.

Vujicsics Sztoján: *Szerbek Pest-Budán*. Budapest: Fővárosi Önkormányzat Főpolgármesteri Hivatala – Szerb Fővárosi Önkormányzat, 1997. 8.

Вукосављев, Зоран: *Архитектура српских цркава у Мађарској* = Vukoszávlyev Zorán: *Szerb ortodox templomépítészet Magyarországon*. Budapest: Szerb Intézet – TERC Kiadó, 2013. 20−39, 426−429.

Vukovics Cvéta: *A dunaszekcsői görögkeleti szerb temető*. Dunaszekcső: Dunaszekcsőért Alapítvány, 2015.

Wicker Erika: *Rácok és vlahok a hódoltság kori Észak-Bácskában*. Kecskemét: Kecskeméti Katona József Múzeum, 2008.

Zárójelentés: „Török hódoltság kori idegen etnikumok összehasonlító embertani elemzése" tematikus OTKA pályázat. 2008. http://real.mtak.hu/2009/1/49614_ZJ1.pdf (Letöltés ideje: 2020. szeptember 4.)

Zombori István (szerk.): *A szerbek Magyarországon*. Szeged: Móra Ferenc Múzeum, 1991. (konferenciakötet)

A MAGYARORSZÁGI SZERB ORTODOX TEMETŐK ÉS SÍREMLÉKEK REGISZTRÁLÁSA ÉS DOKUMENTÁLÁSA (2012–2014)

No.	TELEPÜLÉS	TEMPLOM	DÁTUM	STÁTUS	SÍROK	ÁLLAPOT	GPS	FOTÓK
1.	**Adony / Џунтаран (Адоњ)**	lebontva, 1945	2012.10.27.	rk. temetőben szerb sírkövek csoportja az egyk. szerb temetőből	5	megfelelő	–	20
2.	**Alsónána / Доња Нана**	ma katolikus	–	egykori szerb temető felszámolva	0	az egykori szerb temető helye beazonosítva, 2006-ban a szekszárdi Duna-híd építéséhez az egykori temető (földjének) egy része elhordva	+	–
3.	**Baja / Баја**	Szt. Miklós + Kistemplom (önkorm.)	2012.08.14. ?	Az 1980-as években szanálták a 19. sz-i szerb temetőt			+	
a)	egyk. szerb temető			a kápolnával együtt ma önk-i tulajdon (1980-as évek)	19	fekvő és törött nagy sírkövek, neves családok, jelentős érték		72
b)	Szt. Miklós temp. portája			részben a korábban a köztemetőbe átvitt sírkövek (ideszállítva 2011), részben templomfalban	47	erős mállás, neves családok, jelentős érték		151
c)	„Kistemplom” portája			templomkert falába épített régi sírkövek	11	18–19. sz-i neves családok, restaurálás szükséges jelentős érték		45
d)	egyk. sz. iskola udvara			a helyi szerb nemzetiségi önkormányzat székhelyénél	32	köztemetőbe 1980-as években átvitt sírkövek kerültek ide (2011), sérültek		88
4.	**Balassagyarmat / Балашађармат**	önkormányzat tulajdonában	2013.07.06.				–	
a)	ortodox parcella			az ortodox temető a rk.-hoz közvetlenül csatlakozik	9	nagyon elhanyagolt		15
b)	a templomban			templom falán és a templomban	3			5
5.	Barcs / Барч	–	–	a barcsi internálótáborban 1941-ben életüket vesztett bácskai szerbek (63) közös síremléke a városi köztemetőben	1	2018-ban állították fel, jelentős érték	–	1
6.	**Bátaszék / Бат(о)с(ј)ек**	lebontva, 1958	–	szerb temető felszámolva	0	az egykori szerb temető helye beazonosítva	+	0
7.	**Battonya / Батања**	Isten Anyja születése	2014.01.09. 2014.01.10. 2014.02.23.					
a)	egykori szerb temető			ma ún. városi temető, főleg szerbek, románok számára, aktív	1636	értékes század elejei kripták, rendezett, vegyes nemzetiségű	+	2678
b)	egykori nazarénus temető		–	magántelken, inaktív	?	rendezetlen, szerb és román	–	1
8.	**Beremend / Бреме(н)**	Úr mennybemenetele	2012.07.01.			a szerb temetőt az 1970-es években eldózerolták, archív fotó a temetőről		
a)	katolikus (köz-?) temető			rk., ma köztemetőben szerb sírok csoportja	7	rendezett	–	26

No.	TELEPÜLÉS	TEMPLOM	DÁTUM	STÁTUS	SÍROK	ÁLLAPOT	GPS	FOTÓK
b)	szerb templom fala				3	erősen mállott	–	1
9.	**Bezedek / Безедек**	–	2011.07.11. 2013.04.21.	szerb temető	29	jó állapot, aktív	+	64
10.	**Borjád / Борjад**	lebontva, 1974	2012.05.28. 2013.04.21. 2014.07.29.	szerb temető, inaktív	50	elhanyagolt, benőtte az erdő, 2014.04.21. előtt átrendezték, újra elhanyagolt, eredeti sírkövek egy része eltűnt	+	132
11.	**Buda / Будим**	lebontva, 1949	22.06.2012., 2014.04.20.			17–20. sz. szerb temetők, parcellák felszámolva		
a)	Farkasréti temető 1			nincs parcella, csak sírcsoport	11	19. sz-i neves szerb személyek közös síremléke (Tabánból), jelentős érték		43
b)	Farkasréti temető 2			csoportos síremlék (szerb + német)	1	régi szerb és német sírok helyén		1
c)	Budapesti Történeti Múzeum			Budapesti Történeti Múzeum raktárában	3	val. 1686 előtti, 17. sz-i töredékes sírkövek, melyeket másodlagosan, budai építkezéseken használtak fel		
12.	**Budakalász / Калаз**	Szt. Gábriel arkangyal	2013.05.23. 2013.06.08. 2013.06.15. 2013.06.29. 2014.02.15.				+	
a)	szerb templomnál			templomfal tövében	3	konzerválandó		27
b)	szerb temető			szerb temető	401	régi rész elhanyagoltabb, 18–19. sz-i sírok – védett temetőkert, új rész 19–21. sz-i, jó állapotú, 2019-ben sírrongálás történt, jelentős érték		1176
13.	**Csobánka / Чобанац**	Szt. Gábriel arkangyal	2013.06.29. 2014.02.15.				+	
a)	szerb templomnál			a portát alátámasztó falba beépített régi sírkövek	15	a régi temető sírköveinek legnagyobb része eltűnt, csak kevés sírkő lett beépítve, jelentős érték, konzerválandó	+	40
b)	szerb temető			szerb temető, aktív	124	19. sz. végén nyílt meg, nagyrészt jó állapotú	+	348
14.	**Deszk / Деска**	Úr színeváltozása	2013.03.22. 2013.03.23. 2013.10.29.				+	
a)	régi szerb temető			szerb temető, inaktív, bezárt 1977-ben	242	rendezett, sírkert kialakítva európai támogatásból	+	526
b)	új szerb temető			szerb parcella köztemetőben	90	rendezett	+	271
15.	**Dunaföldvár / Фелдвар**	Szt. Háromság	2013.06.10. előtt	a templom portájában	14	ortodox temető felszámolva, a porta és templom falában régi sírkövek, mállás	–	40

No.	TELEPÜLÉS	TEMPLOM	DÁTUM	STÁTUS	SÍROK	ÁLLAPOT	GPS	FOTÓK
16.	**Dunaszekcső / Сечуј**	Szt. Miklós ereklyéinek átvitele	2012.03.17. 2012.11.11. 2012.11.13. 2012.12.01. 2013.05.11. 2013.05.12.	szerb temető	180	rendezetlen, elhanyagolt, sok sérült és eltűnt sírkő, a templomnál levő síremlékek nincsenek felmérve	+	525
17.	**Dunaújváros / Пантелија**	Szt. Miklós ereklyéinek átvitele	2013.04.01. 2013.10.23.	szerb parcella a köztemetőben	30	régi szerb temetőt nyomtalanul felszámolták az 1950-es években, a parcella rendezett	+	92
18.	**Eger / Јегра**	Szt. Miklós ereklyéinek átvitele	2013.07.09. ?	a templom portájában	68	részben a felszámolt temetőből, részben eredeti helyen levő jó állapotú sírkövek, sírok, jelentős érték	+ (?)	208
19.	**Egyházaskozár (Rác-kozár) / Рацкозар**	lebontva, 1919	–	felszámolva	0	az egykori temető helye beazonosítva	–	0
20.	**Erdősmecske (Rác-mecske) / Мечка**	Szt. Demeter	2012.10.23. 2013.05.28.	szerb temető, inaktív	57	elhanyagolt, 18–20. sz., jelentős érték	+	205
21.	**Esztergom / Острогон**	önkormányzat tulajdonában		templom falában	0	nincs felmérve, irodalmi adat, rajz	–	0
22.	**Felsőnána / Горња Нана**	–		szerb temető részben felszámolva	0	egykori temető helye meghatározva, bozótos, erdős részen visszamaradt pár sírkő – nincs felmérve	+	1
23.	**Görcsönydoboka (Rácgörcsöny) / (Српски) Гарчин**	lebontva, 1973	2012.07.01. 2013.04.13.	szerb temető, inaktív	33	igen rossz állapotú, benőtte az erdő, sérült, ledőlt kövek, cca. 10-15 sírkőt elloptak 2005-ben	+	106
24.	**Grábóc / Грабовац**	Szt. Mihály és Gábriel ark.	2013.08.03. 2014.03.30.			egyik legfontosabb mo-i szerb temető	+	181
a)	templomnál			aktív	3	harangtorony falában, portában		
b)	kolostori temető			kolostori temető	36	18. és 20. sz-i, rendezett, régi sírkövek, jelentős érték konzerválandók, veszélyeztetettek		
c)	egyk. falusi szerb temető			szerb temető, inaktív	5	rossz áll. benőtte az erdő		
25.	**Gyöngyös / Ђенђеш**	ma magyar ortodox	2013.07.09.	rk. temetőben egykori ortodox parcella	7	1994-ben rendezett, nagyrészt eltűntek a sírkövek		21
26.	**Győr / Ђур**	Szt. Miklós ereklyéinek átvitele	2013.07.23.	a templom portájában	9	főleg 18. sz-i sírkövek, jelentős érték		43
27.	**Hercegszántó / Сантово**	Isten Anyja születése	2012.08.16. 2014.03.01.	köztemető ortodox parcellája	210	1898-ban nyílt, rendezett, jó állapotú	+	494

No.	TELEPÜLÉS	TEMPLOM	DÁTUM	STÁTUS	SÍROK	ÁLLAPOT	GPS	FOTÓK
28.	**Hidas (Ráchidas) / (Српски) Хидош**	korai típusú, nádfedeles, lebontva, 1949	2012.07.10. 2013.05.28.	szerb temető, inaktív	37	a falun kívül, egy tisztáson, szinte nincs egy ép sírkő sem, számos sírkőnek csak a talapzata van meg, 19. sz. 2 sírkő a rk. temetőbe áthelyezve, jelentős érték	+	152
29.	**Hódmezővásárhely / Вашар(х)ељ (Вашариште)**	Isten Anyja születése	2013.02.09. 2013.08.26.				+	
a)	ortodox parcella			ortodox tul. parcella a ref. temetőben	145	rendezett, jó állapotú, 20–21. sz.		351
b)	temető kápolnában				1			2
c)	templom falában				7			15
30.	**Illocska / Илочац**	Szt. Paraszkéva	2011.07.11. 2013.05.01.	szerb temető, a 19. sz. közepén nyílt, aktív	73	a régebbi temető sírkövei nem maradtak fenn, most főleg 20–21. sz., rendezett	+	218
31.	**Ivándárda / Иваньдарда**	lebontva, 1970	–	szerb temető felszámolva	0	nincs felmérés, az egykori temető helye azonosítva	–	0
32.	**Jászalsószentgyörgy / Јасалшосентђерђ**	–	2013.07.10.		2			10
33.	**Jászberény / Јасберењ**	–	2013.07.10. ?	ortodox síremlékek az emlék-parcellában, a rk. temetőben	10	jó állapotú	+ (?)	33
34.	**Karcag / Карцаг**	ma magy. ort.	–	?	?	nincs felmérés	–	–
35.	**Kecskemét / Кечкемет**	ma magyar ortodox	2011.06.120.					
a)	ortodox templomnál			a templom nyugati bejáratánál	4	19. sz-i		
b)	köztemetőben			a felszámolt ort. parcellából átkerült sírkövek	8	az 1925-ben az ortodox parcellában levő 50 síremlékből 12 maradt		40
36.	**Kiskunhalas / Халаш**	–	2012.03.11.	régi református temetőben	3	régi ortodox temető felszámolva, megmaradt sírkövek		12
37.	**Komárom (Komárno) / Коморан**	újabban szlovák ortodox	2014.03.14.	a templom portájában	38	rendezett, jó állapotú, jelentős érték		124
38.	**Kunszentmárton / Кунсентмартон**	–	2011.04.27.	rk. (?) temetőben	1	törött sírkő a temető falánál		4
39.	**Kunszentmiklós / Кунсентмиклош**	–	2012.05.11.	rk. temetőben	3	az anyakönyvek tanúsága szerint itt élt több családból csak egynek a sírjait sikerült megtalálni a temetőkápolna közelében		18
40.	**Lánycsók / Ланчуг**	lebontva, 1962	2011.07.14. 2012.07.10. 2014.03.30.	szerb temető, inaktív, azóta felszámolva (2014.03.30. előtt)	50	régi temető igen rossz állapotú – felszámolva, értékes, legrégebbi sírkövek eltűntek, kevés sírkő áttelepítve a rk. temetőbe	–	176

No.	TELEPÜLÉS	TEMPLOM	DÁTUM	STÁTUS	SÍROK	ÁLLAPOT	GPS	FOTÓK
41.	**Lippó / Липова**	Keresztelő Szt. János születése	2012.06.10. 2012.07.04. 2012.07.17. 2013.05.11. 2013.05.12.	szerb temető, aktív	158	rendezett, jó állapotú, 20. sz-i, kevés 19. sz-i	+	531
42.	**Liptód / Литоба**	lebontva, 1951	2012.10.21.	szerb temető, inaktív ?	66	nagyon elhanyagolt, sok törött sírkő, 18–20. sz., jelentős érték	+	218
43.	**Lórév / Ловра**	Szt. Miklós ereklyéinek átvitele	2013.08.15. 2013.08.23. 2013.12.27.				+	
a)	új községi temető (eredetileg szerb)			köztemető, alapvetően szerb sírok, aktív	332	rendezett, jó állapotú, kivéve a hátsó 20. sz. elejei részt		470
b)	régi szerb temető			1970-es években (?) felszámolták, helyén emlékkereszt	29	felméréskor az új temető hátsó részében megtalált kidobott, a régi temetőből származó 19. sz-i sírkövek		40
44.	**Magyarbóly / Мађарбоја**	Szt. Lukács	2012.07.20. 2013.05.01.	szerb temető, aktív	125	nagyrészt rendezett, főleg 20. sz-i sírok, kevés 19. sz-ből megőrzött	+	269
45.	**Magyarcsanád / Чанад**	Szt. György	2013.03.22. 2014.03.08.	20. sz-i szerb temető, aktív (régi felszámolva, ma szántó a szomszéd telken)	236	rendezett, jó állapotú	+	537
46.	**Majs / Ma(j)(и)ш**	Szt. Paraszkéva	2012.08.23. 2012.08.25. 2013.03.09.				+	
a)	templomnál			templom mellett	3	temetőből áthozott, részben 18. sz-i		8
b)	szerb temető			szerb temető, inaktív	120	elhanyagolt, sok törött sírkő, pár 18. sz. végi, 19. sz., nagyrészt 20. sz. elejei		310
47.	**Medina / Медина**	Szt. Háromság	2013.07.16. 2014.03.30.	szerb temető, aktív	144	részben jó állapotú, részben elhanyagolt, főleg 20. sz-i sírok, cca 10 db 19. sz-ból, a régebbi temetőből való sírkő	+	400
48.	**Miskolc / Мишколц**	ma magyar ortodox	2013.07.09. ?	templom portája	39	részben régebbi ortodox parcellákból áthozott, részben helybeni temetkezés, 18–21. sz.	+ (?)	131
49.	**Mohács / Мохач**	Pünkösd	2012.10.09. 2012.10.11. 2013.04.27.					
a)	templomnál			templom portája, fala, templom padlójában	11			22
b)	szerb temető			szerb temető, aktív	396	19–21. sz., rendezett, jó áll. jelentős érték	+	1025
c)	Kanizsai Dorottya Múzeum		2014.04.17.	raktáron, ill. kiállítva az udvaron	3	baranyai szerblakta falvakból 3 barokk sírkő	–	1

No.	TELEPÜLÉS	TEMPLOM	DÁTUM	STÁTUS	SÍROK	ÁLLAPOT	GPS	FOTÓK
50.	**Nagybudmér / Велики Будмир**	lebontva, 2001	2011.06.26. 2013.04.21.		59		+	158
a)	régi szerb temető			régi szerb temető, inaktív		erdő borítja, nincsenek sírkövek		
b)	új szerb temető			új szerb temető, inaktív		19. sz. végén nyílt, részben szanált, felhalmozott sírkövekkel		
51.	**Nagyharsány / Велики Харшањ**	–	2014.07.04.	I. világháborús katonai temető	498	rendezett, felújított, bosznia-hercegovinai katonák: ortodox szerbek, katolikusok és muszlimok külön sorban		488
52.	**Nagykanizsa / Велика Кањижа**	átadva (?), (év?)	–	?	?	nincs felmérés	–	–
53.	**Pécs / Печуј**	Szt. Andronikosz és Júnia						
a)	köztemető			egyes sírok köztemetőben	1	a közösség neves személyiségei		1
b)	I. világháborús parcella			világháborús parcella a köztemetőben	540	rendezett, szerb ortodox, horvát katolikus és muszlim katonasírok vegyesen, valószínűleg bosznia-hercegovinai illetőségűek		553
54.	**Pest / Пешта**	Szt. György	22.06.2012., 2014.04.20.			17–20. sz-i szerb temetők és parcellák felszámolva		
a)	szerb templomnál			templomkert falában, templom falában, részben a tabáni templom falából átszállítva	43	konzervált, számos, a 18. sz. első feléből származó sírkő, neves személyek, jelentős érték		152
b)	Kerepesi temető			egyk. ortodox parcella maradványai, inaktív	61	jó állapotú, neves családok, jelentős érték		191
c)	Petőfi téri templomnál	ma magyar ort.	–	epitáfiumok a falban	?	nincs felmérés, korábban publikálva	–	–
55.	**Pécsvárad / Печвар**	lebont., 1925	–	felszámolva	0	nincs felmérés		0
56.	**Pócsa / Поча**	–	? 2013.04.21. 2014.07.29.	szerb temető, inaktív	19	eredetileg igen rossz állapotú, egy 19. sz-i és egy 20. sz részből állt; 2014.07.04. előtt átrendezett, de újra elhanyagolt, jelentős érték	+	136
57.	**Pomáz / Помаз**	Szt. György	2014.03.15. 2014.04.05.				+	
a)	templomnál			templom portájában	6	mállás, jelentős érték		14
b)	szerb temető			szerb temető, aktív	898	nagyrészt jó állapotú, 19–21. sz., Luppa-Mandics mauzóleum elhanyagolt, rossz állapotú, jelentős érték		2153
58.	**Rácalmás / Рац-Аљмаш**	Úr mennybemenetele	2013.03.23. 2013.10.23.	szerb temető, aktív	42	jó áll., rendezett 18. sz. végétől 21. sz-ig	+	151
59.	**Ráckeve / (Српски) Ковин**	Istenszülő elhunyta	2013.06.01. 2013.12.27.				+	

No.	TELEPÜLÉS	TEMPLOM	DÁTUM	STÁTUS	SÍROK	ÁLLAPOT	GPS	FOTÓK
a)	templomnál			a felszámolt régi szerb ráckevei és lórévi temetőből átvitt sírkövek, templom falában (3) és a templom járópadlójában (14)	33	legrégebbi és legértékesebb sírkövek a templom padlójában (16. sz.), a portában nem megfelelően védett, jelentős érték		103
b)	szerb temető			szerb temető	48	rendkívül elhanyagolt, 19–20. sz-i, jelentős érték		172
c)	városi múzeum kőtára	–	2020.07.11.	múzeumi tárgy	4 (6)	konzervált		4 (6)
60.	**Sárok / Шарок**	Szt. Demeter	2012.08.28. 2013.05.01.	szerb temető, inaktív	96	jó állapotú, főleg 20. sz-i, kevés 19. sz-i	+	321
61.	**Sárvár / Шарвар**	–	–	a sárvári internálótáborban 1941–45 között életüket vesztett szerb áldozatok (985) emlék-temetője	?	nem volt felmérés, több száz egyensírkereszt	+	1
62.	**Sátoraljaújhely / Шаторалјаујхељ**	–	–	a városi börtön 1944-es szerb (jugoszláv) politikai foglyainak kitörésekor elesettek emlék-kövei a városi parkban	?	nem volt felmérés	–	?
63.	**Siklós / Шиклош**	Szt. Demeter	2012.09.22. 2013.04.13.				+	
a)	templomnál			templom portájában, falában	6	18. sz-i, jelentős érték		25
b)	szerb temető			szerb temető	92	rendezett, jó áll., főleg 19. sz-i sírok, de előfordul 18. sz. végi is, jelentős érték		351
64.	**Somberek / Шумберак**	Szt. György	2012.06.24. 2012.06.28. 2012.08.02. 2012.08.07. 2013.04.27.				+	
a)	templom falában			templom falában	1	igen erősen mállott		1
b)	szerb temető			szerb temető, inaktív	246	nagyobb részt elhanyagolt, benőtte a gaz, bokor, 18. sz. végétől folyamatos, jelentős érték		859
65.	**Szabadszállás / Сабадсалаш**	–	2012.05.12.	ref. temetőben	1	csak egy síremlék maradt fenn a korábbi nagyobb számúból		9
66.	**Szálka / Са'ка**	lebontva, (év?)	2013.04.13. 2014.03.01.	szerb temető, inaktív	30	igen elhanyagolt, törött sírkövek, kevés 18. sz., nagyrészt 19–20. sz. fordulója	+	120
67.	**Százhalombatta / Бата**	Istenszülő születése	2013.05.28. 2013.10.23.	köztemető szerb parcellája, aktív	168	újabb, rendezett egyszerűbb kistelepülési temető, főleg 20. sz-i sírok, 1992-ben ellopott sírkövek helyett közös új síremlék	+	434
68.	**Szeged / Сегедин**	Szt. Miklós ereklyéinek átvitele	2013.07.20. 2013.07.31. 2013.10.29.					
a)	templom falában		–	templom falában	?	kopik, jelentős érték	–	–

No.	TELEPÜLÉS	TEMPLOM	DÁTUM	STÁTUS	SÍROK	ÁLLAPOT	GPS	FOTÓK
b)	szerb temető			szerb temető (köztemetőhöz csatl.), aktív, régebbi szerb temető felszámolva a 19. sz. végén	298	helyenként elhanyagolt, rossz állapotú, 19–21. sz-i, jelentős érték	+	768
c)	I. világháborús parcella			Első világháborús szerb parcella („Solunsko groblje") a városi szerb temetőben	342 (irodalom: 564)	nincs leírás, rendezett – azóta 2016–2017-ben teljesen felújítva, központi emlékmű, jelentős érték	–	–
69.	**Szeged-Szőreg / Сириг**	Istenszülő születése	2013.02.16. 2013.10.29.	szerb temető, aktív	172	régi szerb temető felszámolva, emléktábla magánházban a beépített helyén; mai új temető a 19. sz. végétől, jó állapotú, rendezett	+	509
70.	**Székesfehérvár / Стони Београд**	Keresztelő Szt. János	2013.04.01. 2013.10.23.					
a)	templomnál			templom portájában, falában	6	18–19. sz-i, jelentős érték		29
b)	szerb temető			szerb temető, aktív	162	rendezett jó állapotú, egy részén nem ortodox sírok, 18–19. sz. a régebbi sírok, kápolna, jelentős érték	+	430
71.	**Szentendre / Сентандреја**	egykori 7 szerb templomból mára 2 kat., 1 ref. lett, 4 szerb ortodox maradt				mind jelentős érték		
a)	Szaborna temetője		2012 előtt	szerb temető, aktív	425	rendezett, jó állapotú, sírkövek nagy többsége jó állapotú	rajzolt térkép	425
b)	Szaborna templomnál		1980–90-es évek fordulója	porta, templomfal, templomban	37	részben jó állapotú	rajzolt térkép	37
c)	Blagovestenszka templomnál		1980–90-es évek fordulója	templomfal, templomban	2	jó állapotú	rajzolt térkép	2
d)	Preobrazsenszka templomnál		1980–90-es évek fordulója	portában	3	jó állapotú	rajzolt térkép	3
e)	Pozsarevacska templomnál		1980–90-es évek fordulója	portában és a templomban	3	jó állapotú	rajzolt térkép	3
72.	**Szentes / Сентеш**	ma magyar ort.	2013.02.21. 2014.03.08.				+	
a)	ortodox temető			külön ortodox temető	148	legnagyobbrészt rendezett		386
b)	templomnál			a templom falában	2	megfelelő állapotú		7

No.	TELEPÜLÉS	TEMPLOM	DÁTUM	STÁTUS	SÍROK	ÁLLAPOT	GPS	FOTÓK
73.	**Szigetcsép / Чип**	Decsánszki Szt. Sztefán	2013.04.08. 2013.12.27.	szerb temető, aktív	235	rendezett, jó állapotú, 20. sz-i temető, kevés fennmaradt sírkő a 19. sz-ból	+	599
74.	**Szigetvár / Сигет(вар)**	lebontva, 1956	–	a várnál		pár sírkőtöredék, talapzat		–
75.	**Tokaj / Токај**	ma magyar ort.	2013.07.10.	templom falának tövében	1	egykori ortodox temetőt felszámolták, 1 sírkő, jelentős személyiség	–	5
78.	**Töttös (Ráctöttös) / (Српски) Титош**	lebontva, 1964	2012.04.04. 2012.07.01. 2013.05.01.	szerb temető, inaktív	45	rendkívül rossz állapotú, bokros, töredezett sírkövek, értékes	+	242
77.	**Újszentiván / Нови Сентиван**	Istenszülő elhunyta	2013.02.16. 2013.10.29.	szerb temető, aktív	163	régi rész szanálva és 14 db 19. sz-i sírkő áthelyezve az új, mai részbe, rendezett	+	460
78.	**Vác / Вац**	önkorm.	2005.11.11.	régi ortodox parcella a rk. temetőben felszámolva	20	19 db sírkő raktáron, 1 db a templomban, az eredeti parcella és a sírkövek dokumentálva, publikálva	–	20
79.	**Véménd / Вемен**	lebontva, 1964	2012.08.18. 2012.08.21. 2013.03.09. 2014.07.29.	szerb temető, inaktív	128	igen rossz állapotú szinte nincs ép sír – régi rongálás, 2014.07.04. előtt átrendezték, újra elhanyagolt, számos sírkő eltűnt	+	311
80.	**Villány / Вилањан**	Istenszülő elhunyta	2012.09.23.				–	
a)	templomnál			a templom portájában	6	az 1964-ben a szerb egyháztól elvett majd később felszámolt temetőből áthozott sírkövek, rendezett		28
b)	rk. temetőben			sírok a rk. temetőben	4	részben az egykori szerb temetőből		13
81.	**Zsámbék**	–	1998	a helytörténeti gyűjteményben	1	a település 18. sz. elejei szerb lakosaira a Rácváros utca és a kiállított sírkő emlékeztetnek	–	1
ÖSSZ.	81 település 119 lokáció			összesen: projekt terepmunkája során:	10532 10047			23699 23220

DOI: https//doi.org/10.17355/rkkpt.v28i3.327

CSERNICSKÓ ISTVÁN* – TÓTH-OROSZ ENIKŐ**

A nyelvi jogok Ukrajnában a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartája gyakorlati alkalmazása tükrében

(a Szakértői Bizottság legutóbbi jelentése alapján)

Bevezetés

A Viktor Janukovics elnök rezsimjét megdöntő 2014-es méltóság forradalma után hatalomra jutott ukrán kormányzat számos olyan jogalkotási lépést hajtott végre, amelyek visszaszorítják a kisebbségi nyelvek használatához fűződő jogokat. Ilyen volt például az állami szolgálatról szóló törvény (2015. december 10.)[1], az elektronikus sajtó nyelvének szabályozását megváltoztató törvény (2017. május 23.)[2], az új oktatási kerettörvény (2017. szeptember 5.)[3], az államnyelvi törvény (2019. április 25.)[4], valamint az általános középfokú oktatásról szóló törvény (2020. január

* Csernicskó István nyelvész, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola rektora és Pannon Egyetem professzora, e-mail: csernicsko.istvan@kmf.org.ua

** Tóth-Orosz Enikő nyelvész, a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont munkatársa, e-mail: toth-orosz.eniko@kmf.org.ua

1 Закон України «Про державну службу», 2015. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

2 Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації», 2017. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2054-19 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

3 Закон України «Про освіту», 2017. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

4 Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», 2019. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

16.)[5] elfogadása, illetve a 2012-es korábbi nyelvtörvény[6] hatályon kívül helyezése az Alkotmánybíróság határozata alapján (2018. február 28.)[7].

A Velencei Bizottság komoly kritikával illette a 2017-es oktatási kerettörvényt[8] és a 2019-es államnyelvi törvényt egyaránt.[9] Az Ukrajnában élő magyar nemzeti kisebbség képviselői is úgy ítélték meg, hogy a fent említett jogszabályi átalakítások jelentős mértékben visszaszorították a magyar kisebbség nyelvi jogait, és ellentétesek az ország nemzetközi kötelezettség-vállalásaival.[10] Azonban a kijevi kormányzat és több ukrajnai jogtudós azzal érvel, hogy az új ukrán nyelvpolitikai irány teljességgel megfelel az európai normáknak és összeegyeztethető Ukrajna nemzetközi kötelezettségvállalásaival.[11]

---

5 Закон України «Про повну загальну середню освіту», 2020. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

6 Закон України «Про засади державної мовної політики». https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

7 Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засади державної мовної політики» від 28. 02. 2018 р. № 2-р/2018. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-18 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

8 Opinion on the Provisions of the Law on Education of 5 September 2017 which Concern the use of the State Language and Minority and other languages in education. Adopted by the Venice Commission at its 113th Plenary Session (8-9 December 2017). Strasbourg (Fr), Dec. 2017, 11. 25 p. Opinion no. 902/2017 CDL-AD (2017) 030. https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2017)030-e (letöltés ideje: 2020. május 11.)

9 European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission). Ukraine. Opinion on the Law on Supporting the Functioning of the Ukrainian Language as the State Language. CDL-AD(2019)032. Opinion No. 960/2019. Strasbourg, 9 December 2019. https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2019)032-e (letöltés ideje: 2020. május 11.)

10 Lásd: Ukraine's Law on Education from the point of view of the Hungarian Minority in Transcarpathia, 2017. https://kmksz.com.ua/wp-content/uploads/2017/10/brossura.pdf (letöltés ideje: 2020. május 11.); Education Law of Ukraine: Why is Article 7 Wrong?, 2017. https://kmksz.com.ua/wp-content/uploads/2017/11/Why-is-wrong-the-Law-of-Education.pdf (letöltés ideje: 2020. május 11.); Four Language Laws of Ukraine: Continuous Limitation of Language Rights (1989–2019), 2019. http://hodinkaintezet.uz.ua/wp-content/uploads/2019/05/HANYK_brossura.pdf (letöltés ideje: 2020. május 11.); The Continuous Restriction of Language Rights in Ukraine, 2020. http://hodinkaintezet.uz.ua/wp-content/uploads/2020/01/Strasbourg_2020-ENG.pdf (letöltés ideje: 2020. május 11.)

11 Lásd például: Markovskyi, Volodymyr – Demkiv, Roman – Shevczenko, Vyacheslav: Ukrajna nyelvpolitikájának alakulása az őshonos népek és nemzeti kisebbségek anyanyelvi oktatása területén. *Regio,* 26(3), 2018. 69–104.; Toronchuk, Ivan – Markovskyi, Volodymyr: The Implementation of the Venice Commission recommendations on the provision of the minorities language rights in the Ukrainian legislation. *European Journal of Law and Public Administration,* Volume 5, Issue 1, 2018. 54–69.; Марковський Володимир – Шевченко В'ячеслав: Проблеми та перспективи реалізації статті 7 «Мова освіти» Закону України «Про освіту» 2017 року. Вісник Конституційного Суду України*,* 2017/6. 51–63.

> Kijev még úgy is kitart álláspontja mellett, hogy az ukrajnai magyar közösség jogainak védelmében Magyarország – mint anyaország – kijelentette: mivel „Ukrajna hátba szúrta Magyarországot oktatási törvényének módosításával, amely súlyosan sérti a magyar kisebbség jogait”[12], mindaddig blokkolja az Ukrajna és a NATO közötti legmagasabb szintű politikai találkozók megszervezését, amíg a kijevi kormányzat nem változtatja meg a területén élő magyarok jogait csorbító jogszabályokat.[13] Budapest még úgy is vállalta a szembenállást Kijevvel, hogy jól tudta: „Ez fájdalmas lesz Ukrajna számára”.[14]

Ukrajna számára a NATO-hoz való közeledés 2014 tavasza óta vált kiemelkedő fontosságúvá: 2014 márciusában Oroszország annektálta az Ukrajna részét képező Krím félszigetet, a legkeletibb Doneck és Luhanszk megyékben pedig máig tartó fegyveres konfliktus alakult ki a központi kormány és az Oroszország által támogatott szeparatisták között. Ukrajna stratégiai kérdésnek tartja a mielőbbi csatlakozást az Európai Unióhoz és a NATO-hoz. Egy 2019. február 7-én hozott törvény révén[15] úgy módosította az alkotmányt, hogy Ukrajna Alkotmánya[16] immár előírja az EU és a NATO csatlakozásra törekvést a parlament (85. cikk 5. pont), az államelnök (102. cikk 3. bekezdés) és a kormány (116. cikk 11. pont) számára egyaránt.

Ahhoz, hogy a kisebbségek nyelvi és oktatási jogai körül Kijev, valamint a kárpátaljai magyarok és Budapest között kibontakozott vitában tisztábban lássunk, azt vizsgáljuk meg egy független testület (mégpedig az Európa Tanács

---

12 Ukrajna hátba szúrta Magyarországot oktatási törvényének módosításával, 2017. https://www.kormany.hu/hu/kulgazdasagi-es-kulugyminiszterium/hirek/ukrajna-hatba-szurta-magyarorszagot-oktatasi-torvenyenek-modositasaval (letöltés ideje: 2020. május 11.)

13 Lásd pl.: Istrate, Dominik: Hungary continues to block Ukraine-NATO talks despite supporting Kyiv’s NATO bid. Emerging Europe, November 29, 2019, https://emerging-europe.com/news/hungary-continues-to-block-ukraine-nato-talks-despite-supporting-kyivs-nato-bid/ (letöltés ideje: 2020. május 11.); Dunai, Marton: Hungary to block Ukraine’s NATO membership over language law. Reuters, December 4, 2019, https://www.reuters.com/article/us-ukraine-nato-hungary/hungary-to-block-ukraines-nato-membership-over-language-law-idUSKBN1Y823N (letöltés ideje: 2020. május 11.)

14 This will be painful for Ukraine. September 26, 2017, https://www.kormany.hu/en/ministry-of-foreign-affairs-and-trade/news/this-will-be-painful-for-ukraine (letöltés ideje: 2020. május 11.)

15 Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)», 2019. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19#n7 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

16 Конституція України, 1996. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

Szakértői Bizottsága[17]) 2017-ben kiadott jelentése alapján[18], hogyan teljesíti Kijev a Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartája ratifikációja során vállalt kötelezettségeit.

A Karta ratifikációja: az egyik első lépés az európai integráció útján

Az 1991-ben a Szovjetunió széthullása után függetlenné vált Ukrajna számára az Európa Tanácshoz való csatlakozás az európai integráció egyik első és ezért kiemelten fontos lépése volt. Az ET Parlamenti Közgyűlésének 190. (1995) számú dokumentumában az országnak az Európa Tanácshoz való csatlakozás feltételei közé sorolta, Ukrajna pedig vállalta az alábbiak teljesítését:

a) a 11.13. és 12.5. pontban: a csatlakozást követő egy éven belül ratifikálja a *Keretegyezmény a nemzeti kisebbségek védelméről*[19] című dokumentumot (a továbbiakban: Keretegyezmény);

b) szintén a 11.13. és 12.5. pontban: az etnikai kisebbségekkel szembeni politikát a Keretegyezmény és az ET 1201 (1993) Ajánlásaival[20] összhangban folytatja;

c) a 12.7. pontban: a csatlakozást követő egy éven belül Kijev aláírja és ratifikálja a *Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartáját*[21] (a továbbiakban: Karta).[22]

---

17 Committee of Experts of the European Charter for Regional or Minority Languages. https://www.coe.int/en/web/european-charter-regional-or-minority-languages/committee-of-experts (letöltés ideje: 2020. május 11.)

18 Third report of the Committee of Experts in respect of Ukraine, 2017. https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=090000168073cdfa (letöltés ideje: 2020. május 11.)

19 Framework Convention for the Protection of National Minorities, 1995. https://www.coe.int/en/web/minorities/text-of-the-convention (letöltés ideje: 2020. május 11.) A nemzetközi dokumentum szövege magyar nyelven: https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016800c1308 (letöltés ideje: 2020. május 11.); ukránul: https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016800c1320 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

20 Additional protocol on the rights of minorities to the European Convention on Human Rights. Recommendation 1201, 1993. https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-DocDetails-en.asp?FileID=15235&lang=en (letöltés ideje: 2020. május 11.)

21 European Charter for Regional or Minority Languages, 1992. https://www.coe.int/en/web/european-charter-regional-or-minority-languages/text-of-the-charter (letöltés ideje: 2020. május 11.) A dokumentum szövege magyarul: https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016806d356b (letöltés ideje: 2020. május 11.); ukránul: https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016806d35e0 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

22 Opinion 190 (1995). Application by Ukraine for membership of the Council of Europe. https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=13929&lang=en (letöltés ideje: 2020. május 11.) A dokumentum az ukrán jogrendben: Висновок N 190 (1995) Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо заявки України на вступ до Ради Європи

Ukrajna Legfelsőbb Tanácsa 1997-ben ratifikálta a Keretegyezményt,[23] 1999-ben pedig a Kartát.[24] Azt gondolhatnánk, hogy ezzel e két nemzetközi dokumentum problémák nélkül az ukrajnai jogrend részévé vált. A helyzet azonban ennél összetettebb. A Karta ratifikálásáról szóló törvényt ugyanis Ukrajna Alkotmánybírósága 2000-ben formai okok miatt hatályon kívül helyezte.[25] Az indok az volt, hogy a nemzetközi dokumentum ratifikálása során a parlament nem tartotta be a ház ügyrendjét. Elemzők szerint azonban a politikai szándék az volt, hogy Ukrajna eleget tegyen az ET előtt vállalt nemzetközi kötelezettségeinek azzal, hogy formailag ratifikálja a Kartát, de a nemzetközi dokumentum ne lépjen hatályba, így Kijevnek ne kelljen a gyakorlatban alkalmaznia azt.[26]

Számos újabb ratifikációs törvénytervezet került a parlament elé, amíg 2003-ban végre Ukrajna ismét ratifikálta a Kartát.[27] A ratifikációs dokumentum azonban csak két évvel később: 2005. szeptember 19-én került letétbe az ET főtitkáránál, s így a Karta csupán 2006. január 1-től lépett hatályba Ukrajnában.

A Karta ukrajnai interpretációja

A Karta ratifikációját erős negatív propaganda előzte meg és követte Ukrajnában. Politikusok, állami hivatalnokok, tudósok, aktivisták, újságírók kritizálták a Kartát. A negatív kampányban több hamis állítást is terjesztettek a nemzetközi kisebbségvédelmi dokumentummal kapcsolatban, ami jelentősen rombolta a presztízsét az ország lakossága körében.[28]

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_590 (letöltés ideje: 2020. május 11.) Az ukrán nyelvű dokumentumban lásd a 11.xiii. és 12.v., illetve 12.vii. pontokat.

23 Закон України «Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин», 1997. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/703/97-%D0%B2%D1%80 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

24 Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, 1992 р.», 1999. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1350-14 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

25 Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 54 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин 1992 р.» від 12.07.2000 р. № 9-рп/2000. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-00 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

26 Erről bővebben lásd Bowring, Bill – Antonovych, Miroslava: Ukraine's long and winding road to the European Charter for Regional and Minority Languages, In: *The European Charter for Regional and Minority Languages: Legal Challenges and Opportunities*. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2008. 157–182.

27 Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», 2003. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/802-15 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

28 Csernicskó, István: The European Charter for Regional or Minority Languages by Ukraine. *Acta Academiae Beregsasiensis*, XII(2), 2013. 127–145.

Gyakran hangoztatott érv például a Karta ukrajnai alkalmazása ellen, hogy a ratifikációs törvény nem azokat a nyelveket védelmezi, amelyeket kell. Sokan amellett érvelnek, hogy nem tartozhatnak a Karta védelme alá azok a nyelvek, amelyek más államban hivatalos nyelvként használatosak. Az érvek szerint Ukrajnában nem terjedhet ki így a Karta hatálya például az orosz, román, moldáv, szlovák, német, magyar stb. nyelvre. Az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia I. Kurasz Politikai és Etnonacionális Kutatások Intézetében készült *A nyelvi helyzet Ukrajnában: konfliktus és konszenzus között* című kötet[29] szerzőinek állítása szerint a kijevi parlament képviselői hibás fordításban kapták meg a Karta szövegét, ezért azt hitték, hogy a Karta kisebbségi nyelveket védelmezi, pedig valójában a dokumentum célja a veszélyeztetett és kihalóban lévő nyelvek védelme.

A Kartát kritizáló vélemények Ukrajna Oktatási és Tudományos Minisztériuma által jóváhagyott felsőoktatási tankönyvekbe is bekerültek. A lembergi Ivan Franko Nemzeti Egyetem tanára, Halyna Maciuk egyetemi tankönyve szerint „a Karta bevezetésével problémák léptek fel" az ukrajnai nyelvi jogok terén.[30] Véleménye szerint az ukrajnai ratifikációs törvényben felsorolt nyelvek védelmére nem szabadna kiterjednie a Kartának. Az ország egyik vezető egyetemének professzora tankönyvében olyan véleményt idéz, mely szerint a Karta „a nyugat-európai fogalmi hagyományok alapján készült", s a nemzetközi dokumentum és az ukrán alkotmány fogalmi kerete olyannyira eltér, hogy „a Karta ellentétes az [ukrán] Alkotmánnyal".[31]

A egyik jelentős kijevi egyetem professzora, Larysa Masenko az oktatási tárca által ajánlott egyetemi tankönyvében azt állítja, hogy a Karta ratifikációját Ukrajnában az oroszpárti politikusok erőltették. A szerző szerint a Karta valódi célja nem a kisebbségi nyelvek támogatása, hanem kizárólag azoknak a veszélyeztetett nyelveknek a védelme, amelyeket az eltűnés fenyeget.[32] Masenko egyik tanulmányában azt állítja, hogy Ukrajnával ellentétben a Kartát ratifikáló más államok olyan nyelveket vontak védelmük alá, amelyeket – beszélőik alacsony száma miatt – a kihalás fenyeget.[33]

---

29 Майборода Олександр – Шульга Микола – Горбатенко Володимир – Ажнюк Борис – Нагорна Лариса – Шаповал Юрій – Котигоренко Віктор – Панчук Май – Перевезій Віталій: *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом.* Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008.

30 Мацюк Галина: *Прикладна соціолінгвістика. Питання мовної політики.* Львів: Львівський Національний Університет імені Івана Франка. 2009, 167.

31 Uo. 168.

32 Масенко Лариса: *Нариси з соціолінгвістики.* Київ: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія", 2010. 145–146.

33 Масенко Лариса: Мовна політика України у 2017–2019 роках. *Українська мова* 2019/3. 43.

Mások úgy látják, hogy a Karta ratifikációja kifejezetten az ukrán nyelv ellen és az orosz nyelv támogatására született Ukrajnában.[34] Olyan vélemény is van, mely szerint a Karta alkalmazására moratóriumot kell hirdetni Ukrajnában, és új ratifikációs törvényt kell alkotni, melyben mindenképpen felül kell vizsgálni és pontosítani szükséges a védelemre szoruló nyelvek listáját.[35] További neves egyetemi oktatók és kutatók is hasonlóan vélekednek Ukrajnában a Kartáról.[36] Véleményükkel a kutatók befolyásolják az állami hatóságokat és a bíróságot is.

2004-ben 46 parlamenti képviselő kérte, hogy a Karta ratifikációjáról szóló törvényt nyilvánítsák alkotmányellenesnek.[37] A képviselők véleménye szerint a Karta alkalmazása hatalmas anyagi terhet ró Ukrajnára, és a ratifikáció során ezt nem vették figyelembe. Az Alkotmánybíróság azonban elutasította a képviselői beadvány tárgyalását.[38]

2016 decemberében Ukrajna Alkotmánybírósága nyilvános meghallgatást szervezett a 2012-es nyelvtörvényről.[39] Ennek során 2016. december 13-án szakértőként szerepelt a bíróság előtt Iryna Farion, a Lvivi Ivan Franko Nemzeti Egyetem nyelvész professzora. A bíróság előtt elmondott szakértői véleménye megtekinthető a YouTube-on.[40] A professzor felhívta a bírák figyelmét arra, hogy a „regionális vagy kisebbségi nyelv" terminus nem szerepel Ukrajna Alkotmányában, ezért ez a fogalom nem alkalmazható az ukrajnai jogrendben. A bíróságon szakértőként meghallgatott Farion professzor azt állította továbbá, hogy a Karta célja kizárólag a veszélyeztetett nyelvek védelme (és nem védelmezheti azokat a nyelveket, amelyek más államban hivatalos nyelvként használatosak).

Az idézett „szakértők" által képviselt álláspontot Ukrajna Igazságügyi Minisztériuma is osztja és támogatja. A minisztérium által 2006-ban kiadott hivatalos jogi

34 Кресіна Ірина – Явір Віра: Проблеми імплементації норм міжнародного права у національне законодавство про мови. In: Майборода та інші, 2008, 198.

35 Шемшученко Юрій – Горбатенко Володимир: Законодавство про мови в Україні: хронологічний моніторинг, класифікація, понятійна основа. In: Майборода та інші, 2008, 162.

36 Például: Бестерс-Дільгер Юліане: Нація та мова після 1991 р. – українська та російська в мовному конфлікті. In: *Україна. Процеси націотворення*. Київ: Видавництво „К.І.С.", 2011. 362–363.

37 Кресіна–Явір, 2008, 200–201.

38 Ухвала Конституційного Суду України про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», 2004. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015u710-04 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

39 Закон України «Про засади державної мовної політики», 2012.

40 Ірина Фаріон. Захист рідної мови у конституційному суді. 13 грудня ,16. https://www.youtube.com/watch?v=8fB2YslJaq4 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

állásfoglalás[41] gyakorlatilag megismétli a Karta kapcsán fent idézett állításokat: „A Karta Ukrajna által ratifikált formája, ahogyan az 2003. május 15-én történt, objektíven számos éles jogi, politikai és gazdasági jellegű problémát okozott Ukrajnában. Ennek fő okai *a dokumentum szövegének helytelen ukrán nyelvű hivatalos fordítása,* amelyet a Karta ratifikációs törvényéhez csatoltak, valamint *a Karta tárgyának és céljának félreértése.*" (A kiemelések az eredeti dokumentumban szerepelnek.)

Az állami nyelvpolitika alapelveit megfogalmazó hivatalos koncepció – melyet Ukrajna elnökének rendelete[42] hagyott jóvá – a legfontosabb célok között sorolja fel azt, hogy Ukrajnában a Karta ratifikációs törvényét módosítani kell úgy, hogy az új törvényt „összhangba kell hozni a Karta eredeti tárgyával és céljaival".[43] Ezzel a dokumentum implicite azt állítja, hogy a 2003-ban Kijevben elfogadott ratifikációs törvény nem egyeztethető össze a Karta valódi céljaival.

A fent idézett állítások azonban hamisak. Nem igaz például az, hogy a Karta kizárólag a veszélyeztetett nyelvek védelmét tekinti céljának, és a más államban hivatalos nyelvként használatos nyelvek védelme nem tartozik a céljai közé. A Kartát ratifikáló tagállamok többsége több olyan nyelvet is a nemzetközi dokumentum védelme alá vont, amelyek más országokban állam- vagy hivatalos nyelvi státusszal rendelkeznek. A korábban idézett ukrajnai „szakértők" szerint például a német, az orosz vagy a magyar nyelv nem élvezheti a Karta védelmét Ukrajnában, mert nem veszélyeztetett nyelv, és más országokban hivatalos nyelvként használják őket. Azonban a német nyelv a Karta védelme alá tartozó nyelvek egyike Örményországban, Bosznia-Hercegovinában, Horvátországban, a Cseh Köztársaságban, Dániában, Magyarországon, Lengyelországban, Romániában, Szerbiában, Szlovákiában, Szlovéniában, Svájcban és persze Ukrajnában. Az orosz nyelv Ukrajnán kívül a Karta védelme alá tartozik még Örményországban, Finnországban, Lengyelországban és Romániában is. A magyar nyelvet sem kizárólag Ukrajnában védelmezik, hanem Ausztriában, Bosznia-Hercegovinában, Horvátországban, Romániában, Szerbiában, Szlovákiában, Szlovéniában is. Az ukrán nyelv Ukrajna egyetlen államnyelve, és körülbelül 35 millió anyanyelvi beszélője van, tehát semmiképp sem tartozik a kihalóban lévő vagy veszélyeztetett nyelvek sorába. Ennek ellenére (vagy inkább ettől függetlenül) az ukrán nyelv a Karta védelme alá tartozik

[41] Юридичний висновок Міністерства юстиції щодо рішень деяких органів місцевого самоврядування (Харківської міської ради, Севастопольської міської ради і Луганської обласної ради) стосовно статусу та порядку застосування російської мови в межах міста Харкова, міста Севастополя і Луганської області від 10 травня 2006 року. https://minjust.gov.ua/m/str_7477 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

[42] Указ Президента України №161/2010 від 15 лютого 2010 р. Про Концепцію державної мовної політики. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161/2010 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

[43] Концепція державної мовної політики, 2010. http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/161/2010 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

Örményországban, Bosznia-Hercegovinában, Horvátországban, Magyarországon, Lengyelországban, Romániában, Szerbiában és Szlovákiában is.[44]

Nehezen képzelhető el, hogy Európa államainak jelentős része félreértelmezi a Karta valódi céljait, és kizárólag az ukrán szakértők értik, mire való a Karta valójában. A fent bemutatott és Ukrajnában a széles nyilvánosságban aktívan terjesztett vélemények azonban alkalmasak arra, hogy a lakosságot és a tájékozatlan politikusokat félrevezessék, és hivatkozási alapot szolgáltassanak a kormányzatnak ahhoz, hogy a nyelvpolitika alakítása során figyelmen kívül hagyja a nemzetközi kisebbségvédelmi dokumentumban foglaltakat.

Ukrajna vállalásai

Amint fentebb már említettük, Ukrajna – nemzetközi nyomásra – először 1999-ben ratifikálta a Kartát,[45] ám a ratifikálásáról szóló törvényt nem sokkal később az Alkotmánybíróság hatályon kívül helyezte.[46] A következő ratifikációra 2003-ban került sor.[47]

A Kartát ratifikáló államok – bizonyos megkötésekkel – *à la carte* rendszerben válogathatnak a dokumentumban kínált rendelkezések közül. A választás egyik része az, hogy az állam választhat, mely nyelvekre terjeszti ki a Karta hatályát. A másik része pedig az, hogy az államok – a dokumentum I. Rész 2. cikkében foglalt előírásokat figyelembe véve – úgy válogathatnak a Karta rendelkezései közül, hogy a II. Részt mindenképpen alkalmazzák, a III. Rész rendelkezései közül pedig „legkevesebb harmincöt bekezdést vagy pontot" alkalmaznak, mégpedig „legalább hármat-hármat a 8. és 12. Cikkből és egyet-egyet a 9., 10., 11. és 13. Cikkből".[48] A Karta 2003-ban ratifikált változatában sokkal kevesebb kötelezettséget vállalt az ország, mint 1999-ben (1. táblázat).[49]

A Karta hatályos (2003-as) ratifikációs törvénye arról rendelkezik, hogy Ukrajna az alábbi 13 nemzeti kisebbség nyelvére alkalmazza a Karta rendelkezéseit: belarusz, bolgár, gagauz, görög, zsidó, krími tatár, moldáv, német, lengyel, orosz, román, szlovák és magyar.

---

44 States Parties to the European Charter for Regional or Minority Languages and their regional or minority languages. https://rm.coe.int/states-parties-to-the-european-charter-for-regional-or-minority-langua/168077098c (letöltés ideje: 2020. május 11.)

45 Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії … 1992 р.», 1999.

46 Рішення, 2000.

47 Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії…», 2003.

48 Kardos Gábor: Mérlegen a Nyelvi Charta. *Kisebbségi Szemle* 2017/3: 33–41.

49 Brenzovics László – Zubánics László – Orosz Ildikó – Tóth Mihály – Darcsi Karolina – Csernicskó István: *A nyelvi jogok folyamatos szűkítése Ukrajnában.* Beregszász–Ungvár: KMKSZ, 2020.

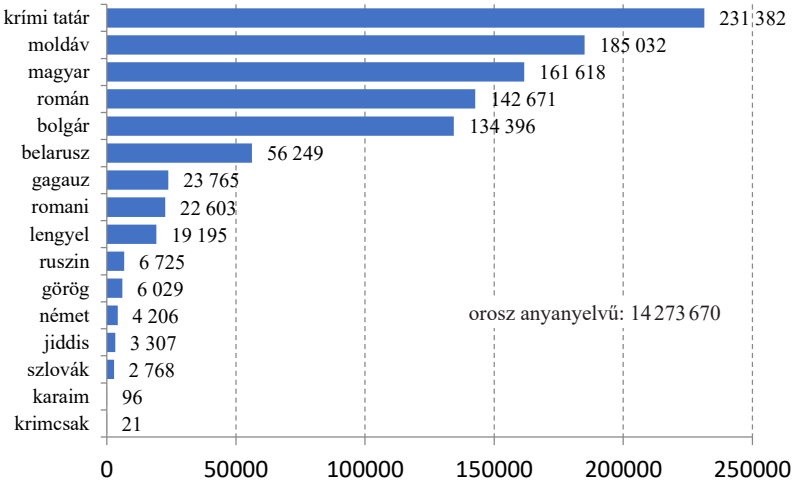
1. táblázat. *A Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartáját ratifikáló két ukrajnai (az 1999-es és 2003-as) törvényben vállalt kötelezettségek összehasonlítása*

	Az 1999-es ratifikációs törvényben vállalt kötelezettségek	A 2003-as (hatályos) ratifikációs törvényben vállalt kötelezettségek
I. Rész	Teljes mértékben	Teljes mértékben
II. Rész	Teljes mértékben	Kivéve a 7. cikk 5. pontját.
III. Rész		
8. cikk. Oktatásügy		
1. pont		
a) iskola-előkészítő oktatás	a (i), a (ii), a (iii)	a (iii)
b) ált. iskolai oktatás	b (i), b (ii), b (iii)	b (iv)
c) középiskolai oktatás	c (i), c (ii), c (iii)	c (iv)
d) szakközépiskolai és szakmunkásképzés	d (i), d (ii), d (iii)	–
e) felsőoktatás	e (i), e (ii)	e (iii)
f) felnőttoktatás és továbbképzés	f (i), f (ii)	f (iii)
g)	g	g
h)	h	h
i)	i	i
2. pont	2. pont	2. pont
9. cikk. Igazságszolgáltatás		
1. pont		
a)	a (ii), a (iii)	a (iii)
b)	b (ii), b (iii)	b (iii)
c)	c (ii), c (iii)	c (iii)
d)	–	–
2. pont		
a)	–	–
b)	–	–
c)	c	c
3. pont	3. pont	3. pont
10. cikk. Közigazgatási hatóságok és közszolgálati szervek		
1. pont		
a)	a (i), a (ii), a (iii)	–
b)	–	–

	Az 1999-es ratifikációs törvényben vállalt kötelezettségek	A 2003-as (hatályos) ratifikációs törvényben vállalt kötelezettségek
c)	c	–
2. pont		
a)	a	a
b)	b	–
c)	–	c
d)	d	d
e)	e	e
f)	f	f
g)	–	g
3. pont		
a)	a	–
b)	b	–
c)	c	–
4. pont		
a)	–	–
b)	–	–
c)	c	c
5. pont	5. pont	–
11. cikk. Tömegtájékoztatási eszközök		
1. pont		
a)	a (ii), a (iii)	a (iii)
b)	b (ii)	b (ii)
c)	c (ii)	c (ii)
d)	d	d
e)	e (i), e (ii)	e (i)
f)	–	–
g)	g	g
2. pont	2. pont	2. pont
3. pont	3. pont	3. pont
12. cikk. Kulturális tevékenység és kulturális létesítmények		
1. pont		
a)	a	a
b)	b	b
c)	c	c
d)	d	d
e)	–	–
f)	f	f

	Az 1999-es ratifikációs törvényben vállalt kötelezettségek	A 2003-as (hatályos) ratifikációs törvényben vállalt kötelezettségek
g)	g	g
h)	–	h
2. pont	2. pont	2. pont
3. pont	3. pont	3. pont
13. cikk. Gazdasági és társadalmi élet		
1. pont		
a)	–	–
b)	b	b
c)	c	–
d)	d	–
2. pont		
a)	a	–
b)	b	–
c)	c	–
d)	–	–
e)	–	–
14. cikk. Határokon túli cserekapcsolatok		
a)	–	–
b)	b	b
IV. rész	Teljes mértékben	Teljes mértékben
V. rész	Teljes mértékben	Teljes mértékben

Viták folytak arról Ukrajnában, mely nyelvekre terjed ki a Karta hatálya, és nemcsak a fentebb említett szempontok miatt. Sokan bírálták azért is a törvényt, mert a veszélyeztetett és kihalóban lévő nyelvek listáján szereplő ukrajnai nyelvek közül csak a gagauz és a krími tatár került be a listába, ám például a kihalás szélén álló karaim és a krimcsak nem. Vitatkoztak arról is, hogy mit is kell pontosan érteni a törvényben „мова єврейської національної меншини”, azaz a „zsidó nemzeti kisebbség nyelve”-ként megnevezett nyelv alatt. Nem az ukrajnai zsidók egy része által anyanyelvként használt jiddis vagy a héber (az ivrit), hanem egy nyelvészetileg megfoghatatlan kategória vált ezzel a törvény alanyává. A legutóbbi, 2018 decemberében benyújtott ukrajnai országjelentés a következőképpen fogalmazza meg, mely nyelv(ek)ről van szó, amikor a zsidó nemzeti kisebbség által használt nyelvekre utal Kijev: „Languages of Jewish Minority: Hebrew, Yiddish”, azaz: „a zsidó nemzeti kisebbség nyelvei: héber, jiddis”. Azt is vitatták, hogy külön tesz

1. ábra. *A kisebbségi nyelvek anyanyelvi beszélőinek száma Ukrajnában a 2001-es cenzus adatai alapján*

említést a törvény a moldáv és a román nyelvről, miközben Moldávia Alkotmányának 13. cikk 1. bekezdése szerint a köztársaság államnyelve a moldáv.

Az ET Szakértői Bizottsága egyébként elfogadta, hogy Kijev külön nyelvként kezeli a románt és a moldávot. Polemizáltak továbbá arról is, hogy a ratifikációs törvényben szereplő „görög nemzeti kisebbség nyelve" alatt melyik nyelvet kell érteni: a mai Görögországban hivatalosként használt újgörög nyelvet, vagy az Ukrajna területén élő, magát görög etnikumúnak tartó polgárok ettől jelentősen eltérő, Ukrajnában *urum nyelv* (урумська мова) néven ismert nyelvváltozatát, esetleg egy másik, *rumeika* néven ismert görög nyelvváltozatot. A 2018-as ukrajnai országjelentés a következőképpen fogalmazza meg, mely nyelv(ek)ről van szó: „Modern Greek, Rumeika and Urum" (újgörög, rumeika és urum). A Karta ukrajnai ellenzői gyakran hivatkoznak arra is, hogy a védett nyelvek közül hiányzik a „cigány nyelv" (ромська мова) is, mely szintén veszélyeztetettnek tekinthető Ukrajnában. A „cigány nyelv" fogalom kapcsán azonban gondot okoz, hogy bár az ukrán népszámlálás „cigány anyanyelvet" vagy „roma nyelvet" regisztrál, ez összefoglaló kategória, amely elfedi – az elsősorban a látható etnikai jegyei miatt – cigánynak minősített és sematikusan homogénnek tekintett csoporton belüli különbségeket, miközben a „cigány nyelv" legalább két, egymástól különböző nyelvet jelöl: (1) az indoeurópai nyelvcsalád indoárja ágába tartozó újind nyelvet, illetve (2) a romani és az indoeurópai nyelvcsalád neolatin nyelvei közé tartozó beás, valamint ezek különböző dialektusait.

A Karta ratifikációs törvénye azonban mindettől függetlenül azonosan kezeli a hatálya alá vont nyelveket, annak ellenére, hogy közöttük van olyan, amelynek több millió beszélője van Ukrajnában (az orosz), több olyan, amelyeket százezernél többen beszélnek anyanyelvként az országban (például a román, a magyar, a bolgár) és olyanok is, amelyeket csak néhány ezren használnak anyanyelvként Ukrajnában (német, jiddis, szlovák; 1. ábra).

Figyelemre méltó, hogy bár a ratifikációs törvénynek a hivatalos kormányzati honlapon megtalálható[50] változatában, illetve a hivatalos közlönyökben nyomtatásban megjelent verzióiban[51] is csak a fent említett 13 nyelv szerepel, az ET felé benyújtott ukrajnai országjelentésekből kiderül, hogy a Karta II. Rész 7. cikkét a karaim, a krimcsak, a romani és a ruszin nyelvre is alkalmazza Ukrajna.[52] A ruszin nyelv kapcsán külön érdemes megjegyezni, hogy a hivatalos ukrajnai akadémiai álláspont nem ismeri el a ruszin etnikum és nyelv önállóságát, illetve létezését. Az ukrán nyelvészet Kárpátalja keleti szláv nyelvváltozatait nem kezeli ruszin nyelvként, hanem az ukrán nyelv nyelvjárásainak tekinti őket[53], a ruszinokat pedig az ukránok szubetnoszának, etnográfiai csoportjának.[54] Az ukrán akadémiai szféra meggyőződése szerint nincsenek tudományos érvek a ruszin nyelv önállósága mellett.[55] A *Bevezetés a szláv filológiába* című ukrán nyelvű felsőoktatási tankönyv szerzője szerint nyugati kutatók elfogult politikai érvekre alapozva terjesztik

---

50 Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії…», 2003.

51 A törvény ratifikációját a következő hivatalos közlönyökben tették közzé: Урядовий кур'єр (2003.06.10., 105. szám), Голос України (2003.06.24., 115. szám), Офіційний вісник України (2003.06.27., 24. szám, 14. lap), Відомості Верховної Ради України (2003.07.25., 30. szám).

52 Ez könnyen ellenőrizhető itt: Languages to whichthe European Charter for Regional or Minority Languagesapplies. https://rm.coe.int/languages-covered-en-rev2804/16809e4301 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

53 Чучка Павло: Русинська мова. In: Русанівський В. – Тараненко О. (ред.): *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Видавництво „Українська енциклопедія" ім. П. Бажана, 2000. 526–527.; Німчук Василь: Закарпатський говір. In: Русанівський–Тараненко, 2000. 174–176.; Савойська Світлана: *Мовно-політичний сепаратизм як фактор дестабілізації єдності українського суспільства в умовах пострадянської трансформації.* Київ: ВЦ „Просвіта", 2011. 285–286.

54 Kuzio, Taras: The Rusyn question in Ukraine: Sorting out fact from fiction. *Canadian Review of Studies in Nationalism* XXXII (2005): 1–15.; Ільтьо І. В.: *Національний склад населення та його мовні ознаки (статистичний бюлетень).* Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 2003. 62.

55 *Белей Любомир – Белей Лесь:* Неорусинство у контексті сучасної України. Стратегічні пріоритети 42(1), 2017. 57–61.; *Степико Михайло – Наконечний Вячеслав:* Сучасне русинство: етнополітичний проект чи криза української національної ідентичності. Стратегічні пріоритети 42(1), 2017. 39–46.; Віднянський Степан: Актуалізація «русинського питання» в Закарпатті та за його межами в контексті анексії Криму і війни на сході України. Стратегічні пріоритети 42(1), 2017. 8–17.

a ruszinnak mint önálló szláv nyelvnek a szeparatista ideológiáját.[56] S bár a 2012-es nyelvtörvény[57] a 18 ukrajnai regionális és kisebbségi nyelv közé sorolta a ruszin nyelvet is, ezzel elismerve létezését, az Alkotmánybíróság 2018-ban hatályon kívül helyezte a törvényt.[58] A nyelvtörvény alkotmányosságát vizsgáló jogi eljárásban Pavlo Hricenko, az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Ukrán Nyelv Intézetének igazgatója, a nyelvtudomány doktora szakértő tanúként szólalt meg és felelt az alkotmánybírák kérdéseire 2016. december 13-án. A szerepléséről készült 1 óra 14 perces videofelvétel megtekinthető az egyik legismertebb videomegosztó portálon. Hricenko az Ukrajna Alkotmánybírósága előtti meghallgatáson nyelvész szakértőként az alábbi kérdést kapta az egyik alkotmánybírótól:

> „Tegnap részben ez a probléma már felmerült, pontosabban nem probléma, hanem tény, az objektív valóságban nem létező dolgok feltűnése a nyelvtörvényben, egészen pontosan a ruszin nyelv, a görög nyelv, a zsidó nyelv… Ön hogyan kommentálná, mivel állunk szemben ebben az adott esetben? Ez ostobaság, vagy ez kuriózum, vagy valami más, talán szándékosan vannak ott ezek a nyelvek, hogy káoszt vigyenek ebbe a problémába, a nyelvek használatába Ukrajnában? Az ön véleménye mint nyelvészé, mi?"[59]

Az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Ukrán Nyelv Intézetének igazgatójának szakértői válasza szerint a ruszin nyelv az amerikai Központi Hírszerző Ügynökség (CIA) célirányos tevékenységének következménye Kárpátalján. Amikor a Szovjetunió elkezdett szétesni, a CIA révén előkészített ruszin projektet Hricenko szerint Moszkva vette át, és az ukrán nemzet egységének megbontására használta fel. A politikai összeesküvés-elméletre bizonyítékokat ugyan nem hozott fel a tudós szakértő, ám a politikai spekulációkról hamarosan áttért a „nyelvészeti" érvekre a ruszin nyelvvel kapcsolatban. „Tiszta nyelvi vonatkozásban ez [mármint a ruszin nyelv] abszolút fikció, mert vannak kárpátaljai nyelvjárások, vannak lemkó és más dialektusok, és itt nincs semmiféle ruszin" – szögezte le.

Az alkotmánybíró meg volt ugyan elégedve a nyelvész szakértővel, de azért pontosításra szólította fel. „Abszolút igaz, pontosabban én azt hallottam, amit hallani akartam, de szeretném pontosítani a válaszát. Tehát, az olyan nyelvek megjelenését a törvényben, mint a ruszin, értelmezhetjük úgy, mint Ukrajna területi egységének megbontását?" – tette fel az elfogulatlannak nehezen nevezhető kérdést az alkotmánybíró. A nyelvész szakértő határozott választ adott a bírónak: „Minden kétséget kizáróan."

---

56 Лучик Василь: *Вступ до слов'янської філології.* Київ: Видавничий центр „Академія", 2008. 18.

57 Закон України «Про засади державної мовної політики», 2012.

58 Рішення, 2018.

59 Виступ професора Павла Гриценка на засіданні Конституційного Суду України 13 грудня 2016. https://www.youtube.com/watch?v=qa1a4pqPfo4 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

Egy alkotmánybírónak nem feltétlenül kell és illik tudnia, hogy nincsenek mindent eldöntő tudományos szempontok és érvek annak a kérdésnek az eldöntésére, hogy létezik-e a ruszin nyelv, vagy sem. Az ukrán nyelvészet egyik jelentős képviselőjének viszont – aki tudományos szakértőként vett részt az alkotmánybírósági meghallgatáson – tudnia kell(ene) arról, hogy filológiai, nyelvészeti eszközökkel nem lehet érvelni sem a ruszin nyelv létezése mellett, sem ellene. Nincsenek ugyanis objektív nyelvtudományi szempontok annak eldöntéséhez, hogy valami önálló nyelv-e, vagy csupán egy másik nyelv nyelvjárása, hiszen ez „egyáltalán nem kizárólag nyelvészeti dolog".[60]

A Karta 1. cikke értelmében a „regionális vagy kisebbségi nyelvek" terminus „nem foglalja magába sem az állam hivatalos nyelvének/nyelveinek dialektusait, sem a bevándorlók nyelveit". A nemzetközi dokumentumhoz csatolt értelmezés 32. bekezdése azonban azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy a Karta nem foglal állást a nyelv *versus* nyelvjárás kérdés eldöntésében, amely gyakran szociálpszichológiai és politikai vetületekkel rendelkezik.[61]

Arra a kérdésre, hogy a fentiek után miért terjeszti ki Ukrajna a Karta 7. cikkelyét a ruszin nyelvre is, megtalálhatjuk a választ az ukrán kormány által a Karta alkalmazásáról benyújtott harmadik országjelentés 6. oldalán: a Szakértői Bizottság a második ukrán periodikus jelentés után felszólította Ukrajnát, hogy a következő jelentésében bővebben számoljon be a ruszin nyelv támogatása terén történtekről.[62] Kijev eleget is tesz a felszólításnak, ám – amint az országjelentés 6–8. oldalán látható – hosszasan magyarázza, hogy márpedig ilyen nyelv nincs is.

Mivel a ratifikációs törvény nem tesz semmilyen különbséget a hatálya alá vont többi 13 nyelv között, a törvényben vállalt védelmi szint egyes nyelvek helyzetének megfelelő, más nyelvek vonatkozásában azonban nyilvánvaló, hogy az ukrán állam olyan kötelezettségeket vállalt, amelyek jelentős mértékben alatta vannak az adott nyelvek (például az orosz, a magyar, a román) reális helyzetének.[63] Ez magában hordozza annak a lehetőségét, hogy Kijev arra a szintre szorítja vissza a regionális vagy kisebbségi nyelvek használatának jogait, melyet a Karta ratifikációja során vállalt az állam. A 2014 után alkalmazott ukrajnai nyelvpolitika iránya arra mutat, hogy Kijev épp erre törekszik.

---

60 Trudgill, Peter: A nyelvi kisebbségek Ausbau és Abstand szociolingvisztikája. In: Csernicskó István – Fedinec Csilla – Tarnóczy Mariann – Vančoné Kremmer Ildikó (szerk.): *Utazás a magyar nyelv körül*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2010. 129.

61 Explanatory Report to the European Charter for Regional or Minority Languages. https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016800cb5e5 (letöltés ideje: 2020. augusztus 13.)

62 Third Periodic Report of Ukraine on Implementation of the European Charter for Regional or Minority Languages (Submitted according to Article 15 of the Charter), 2016. https://rm.coe.int/16806f0f08 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

63 Brenzovics és tsai, 2020.

A Karta végrehajtása Ukrajnában

A Karta 16. cikke értelmében a Szakértői Bizottság rendszeres időközönként jelentéseket készít arról, hogyan alkalmazzák az egyes államok – köztük Ukrajna – a dokumentum rendelkezéseit saját területükön. Ezek a jelentések egyfajta objektív tükörként szolgálnak a nemzetközi és hazai fórumokon a kisebbségi jogok helyzetével kapcsolatban. Ezeknek a jelentéseknek a vizsgálata azért is tanulságos, mert „a nemzeti szabályozások nemzetközi szintű összevetésére nyújtanak módot, illetve az adott állam nyelvpolitikájáról pontosabb képet adnak, mint az aránylag könnyen módosítható belső jogszabályok", illetve különösen azért, mert a Szakértői Bizottság a jelentések összeállítása során „nemcsak a jogszabályi hátteret, hanem a jogszabályok tényleges érvényesítését is vizsgálta".[64]

A Karta ukrajnai alkalmazásáról Kijev 2007-ben nyújtotta be az első beszámolóját, melyet mindeddig három további követett; a Szakértői Bizottság három jelentést adott közre Ukrajna kapcsán, a legutóbbit 2017 márciusában. A Miniszterek Bizottsága szintén három ajánlást adott ki Ukrajna számára (2. táblázat).

2. táblázat. *A Karta ukrajnai alkalmazásának monitoringja*[65]

	Első ciklus	Második ciklus	Harmadik ciklus	Negyedik ciklus
Országjelentés beérkezett	2007.08.02.	2012.01.06.	2016.01.12.	2019. 09. 04.
SZB jelentés elfogadása	2008.11.27.	2012.11.15.	2017.03.27.	
Az ET Miniszteri Bizottságának ajánlásai	2010.07.07.	2014.01.15.	2018.12.12.	

A Karta implementációjáról a Szakértői Bizottság (SZB) által készített legutóbbi jelentés 2017. március 27-ei dátummal jelent meg.[66] Az összegzés 2. fejezete azt elemzi, hogyan teljesíti Ukrajna a Karta ratifikációs törvényében tett vállalásait azon nyelvek vonatkozásában, melyeket a dokumentum hatályá alá vont. A SZB az alábbi kategóriák szerint értékelte, hogy Ukrajna kormánya hogyan teljesítette a Karta ratifikációja során tett vállalásait:

(4): *Megvalósult*: A politikák, a jogszabályok és a gyakorlat megfelel a Karta követelményeinek.

64 Szabómihály Gizella: A magyar nyelv használata a közigazgatásban a Magyarországgal szomszédos országokban. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2017. 300.

65 Forrás: https://www.coe.int/en/web/european-charter-regional-or-minority-languages/reports-and-recommendations?fbclid=IwAR3lg8e8EiNYyEwbZDVAlK7o2isF4C_OIZkZthdVH6467 Gc5NHPs8ryuxvE#{%2228993157%22:[23]} (letöltés ideje: 2020. május 11.)

66 Third report of the Committee, 2017. A továbbiakban: SZB2017.

3. táblázat. *A Karta ratifikációja során vállalt kötelezettségek teljesítése Ukrajnában a SZB2017 független értékelése szerint (a Karta 7. cikke: Célok és elvek)*

	1.a	1.b	1.c	1.d	1.e	1.f	1.g	1.h	1.i	2.	3.	4.
belarusz	4	4	1	1		1	1	3	3	4	3	3
bolgár	4	4	3	3		3	1	3	3	4	3	3
krími tatár	4	4		3		3	4	4		4	4	
gagauz	4	4	3	3		3	1	4	1	4	3	3
német	4	4	1	3		3	4	3	3	4	3	3
görög	4	4	1	3		3	4	3	3	4	3	3
magyar	4	3	3	3		3	3	4	3	4	3	3
moldáv	4	4	1	3		3	4	3	3	4	3	3
lengyel	4	4	3	3		3	4	3	3	4	3	3
román	4	4	3	3		3	1	4	3	4	3	3
orosz	4	4	3	4		4	4	4	4	4	3	3
szlovák	4	4	1	3		3	1	3	3	4	3	3
jiddis	4	4	1	1		3	1	3	1	4	3	3
karaim	4											
krimcsak	4											
cigány	4	4	1	3		1	1	1	1	4	3	3
ruszin	3	4	1	1		1	1	1	1	4	3	1

(3): *Részben teljesült*: A politikák és a jogszabályok teljes egészében vagy részben megfelelnek a Karta rendelkezéseinek, de a kötelezettségvállalást csak részben hajtják végre a gyakorlatban.

(2) *Formálisan teljesült*: A szakpolitikák és a jogszabályok összhangban vannak a Kartával, de a gyakorlatban nincsenek végrehajtva a vállalások.

(1) *Nem teljesült*: A kötelezettség teljesítése érdekében a politika, a jog és a gyakorlat területén nem tettek lépéseket a hatóságok, vagy a Szakértői Bizottság több monitoring cikluson át sem kapott semmilyen információt azok végrehajtásáról.

( ): *Nincs következtetés*: A Szakértői Bizottság nem tudja megállapítani a kötelezettségvállalás teljesítését, mivel a hatóságok nem nyújtottak ehhez elegendő információt.

Az ukrán kormány által vállalt kötelezettségek teljesítését összesítő alábbi táblázatokban szereplő számok a Szakértői Bizottság értékelésének eredményeit mutatják be: ahol egy cellában a 4-es szám szerepel, az a vállalás *megvalósult*; ahol 3-as áll, az a tétel csak *részben teljesült*; a 2-es értékelés abba a cellába került, amely csupán *formálisan teljesült*; az 1-es minősítés azt jelenti, hogy ez a kötelezettség *nem teljesült*; ahol nem szerepel semmilyen szám, ott a Szakértői Bizottság (ilyen-olyan okból) nem tudta értékelni a vállalás gyakorlati megvalósulását.

4. táblázat. *A Karta ratifikációja során vállalt kötelezettségek teljesítése Ukrajnában a SZB2017 független értékelése szerint (a Karta 8. cikke: Oktatás)*

	1.a.iii	1.b.iv	1.c.iv	1.d.iv	1.e.iii	1.f.iii	1.g	1.h	1.i	2.
belarusz	1	1	1	1	4	1	1	1	1	1
bolgár	1	3	3	1	4	4	1	3	1	4
krími tatár	3	3	4	1	4	3		4	1	3
gagauz	1	3	3	1	4	1		3	4	1
német	3	3	3	1	4	4	1	3	1	1
görög	3	3	4	1	4	4		3	1	4
magyar	4	4	4	1	4	4	3	4	1	1
moldáv	3	4	4	1	4	4	1	3	4	1
lengyel	3	4	4	1	4	4	1	4	1	4
román	3	3	3	1	4	4	1	4	1	1
orosz	4	4	4	4	4	4		4	1	4
szlovák	4	3	3	1	4	1	1	3	1	1
jiddis	3	1	1	1	4	4		1	1	1

A Karta 7. cikke általános célokat és elveket fogalmaz meg a kisebbségi nyelvek kapcsán. Olyan vállalások szerepelnek benne, mint például az, hogy az állam megkönnyíti és/vagy bátorítja a regionális vagy kisebbségi nyelveknek a magánéletben és a közéletben, szóban és írásban való használatát. Amint a 3. táblázatban látható, korántsem szerepel minden cellában a 4-es (megvalósult) értékelés. Úgy tűnik, hogy a ruszin nyelv kivételével a kormányzat mindegyik nyelv vonatkozásában maximálisan teljesítette a 7. cikk 1. pont a. bekezdésében vállaltakat. Ha azonban megvizsgáljuk, hogy ez mindössze azt jelenti, hogy az állam „a kulturális gazdagság kifejezéseként" ismeri el a regionális vagy kisebbségi nyelveket, ez nem tűnik túl nagy teljesítménynek.

Az ukrán hivatalos álláspont szerint a 2019-es államnyelvi törvény 21. cikkében, a 2017-es oktatási törvény 7. cikkében és az általános középfokú oktatásról 2020-ban hozott jogszabály 5. cikkében megfogalmazott új jogi normák teljesen megfelelnek Ukrajna nemzetközi kötelezettségvállalásainak. Látszólag ez valóban így is van: Kijev biztosítja az anyanyelv megtanulásának a jogát, továbbá azt is, hogy a közoktatás valamennyi szintjén tantárgyként megjelenhet a kisebbségek anyanyelve. Valójában azonban (amint a 4. táblázatban is láthatjuk) Ukrajna nem teljesítette teljes mértékben a nemzetközi kötelezettségeit e téren már a 2017-es SZB jelentés készítése idején, vagyis a fent említett törvények elfogadása előtt sem, amikor még gond nélkül működhettek orosz, magyar, román tannyelvű iskolák az első osztálytól az érettségiig.

A Karta 9. cikke azokat a rendelkezéseket tartalmazza, amelyek az igazságszolgáltatás területén támogatják a kisebbségi nyelvek használatát. E téren egyebek

5. táblázat. *A Karta ratifikációja során vállalt kötelezettségek teljesítése Ukrajnában a SZB2017 független értékelése szerint (a Karta 9. cikke: Igazságszolgáltatás)*

	1.a.iii	1.b.iii	1.c.iii	2.c	3.
belarusz	1	1	1		1
bolgár	2	2	2		1
krími tatár	2	2	2		3
gagauz	2	2	2		1
német	1	1	1		1
görög	1	1	1		1
magyar	3	3	2		1
moldáv	1	1	1		1
lengyel	2	2	2		1
román	3	3	2		1
orosz	4	4	4	4	4
szlovák	2	2	2		1
jiddis	1	1	1		1

mellett azt vállalta 2003-ban Kijev, hogy megengedi „a regionális vagy kisebbségi nyelven készült dokumentumok és bizonyítékok benyújtását, ha szükséges, tolmácsok és fordítók segítségével". Amint az 5. táblázat adataiból látszik, az ukrán állam az igazságszolgáltatás területén tett vállalásainak szinte egyáltalán nem tett eleget (kivételt csak az orosz nyelv jelent).

6. táblázat. *A Karta ratifikációja során vállalt kötelezettségek teljesítése Ukrajnában a SZB2017 független értékelése szerint (a Karta 10. cikke: Közigazgatási hatóságok és közszolgálati szervek)*

	2.a	2.c	2.d	2.e	2.f	2.g	4.c
belarusz	1	1	1	1	1	1	1
bolgár	2	1	1	1	1	1	1
krími tatár	2	1	1	1	1	1	1
gagauz	2	1	1	1	1	1	1
német	1	1	1	1	1	3	1
görög	1	1	1	1	1	1	1
magyar	3	1	1	1	3	3	1
moldáv	1	1	1	1	1	1	1
lengyel	2	1	1	1	1	1	1
román	3	1	1	1	1	3	1
orosz	4	4	4	4	4	3	
szlovák	3	1	1	1	1	1	1
jiddis	1	1	1	1	1	1	1

7. táblázat. *A Karta ratifikációja során vállalt kötelezettségek teljesítése Ukrajnában a SZB2017 független értékelése szerint (a Karta 11. cikke: Tömegtájékoztatási eszközök)*

	1.a.iii	1.b.ii	1.c.ii	1.d	1.e.i	1.g	2.	3.
belarusz	1	1	1	1	1	1	4	1
bolgár	3	1	1	1	4	1	4	1
krími tatár				1		1	4	1
gagauz	3	1	1	1	1	1	4	1
német	3	1	1	1	1	1	4	1
görög		1	1	1	1	1	4	1
magyar	3	4	4	1	4	3	4	1
moldáv	3	1	1	1	4	1	1	1
lengyel	3	4	1	4	4	1	4	1
román	3	3	1	1	4	3	4	1
orosz	4	4	4	4	4	4	4	3
szlovák	3	3	1	1	1	1	4	1
jiddis	1	1	1	1	1	1	1	1

A 6. táblázatban azt foglaltuk össze, hogyan látja a Szakértői Bizottság a kisebbségi nyelvek használatát a közigazgatásban és a közszolgálati szervek munkájában. A Karta 10. cikke vonatkozásában Kijev arra vállalt kötelezettséget, hogy például megengedik és/vagy bátorítják a regionális vagy kisebbségi nyelvek használatát a regionális vagy helyi közigazgatásban, és hogy e testületek „dokumentumaikat a regionális vagy kisebbségi nyelveken is közzétegyék". A 6. táblázat nagyon kevés cellájában láthatjuk a 4-es (megvalósult) értékelést; nagyon sok helyen áll viszont 1-es.

A Karta 11. cikke a tömegtájékoztatásban támogatja a kisebbségi nyelvek használatát. A 2019-ben elfogadott államnyelvi törvény, illetve a televízióban és rádióban kötelezően bevezetett államnyelvi kvóták tükrében érdemes megvizsgálni, hogy a 7. táblázatban is több az 1-es (nem teljesült) értékelés, mint a 4-es (megvalósult). Az ukrán kormányzat tehát e területen sem tudta vagy nem akarta maradéktalanul teljesíteni saját vállalásait és kötelezettségeit.

A 8. táblázat azt foglalja össze, hogy a 12. cikk vonatkozásában hogyan alkalmazza a Kartát Ukrajna a saját területén. Ez a cikk a kulturális életben és a kulturális intézményekben támogatja a kisebbségi nyelvek használatát. E területen is számos 1-est láthatunk a táblázatban.

A 9-10. táblázatban csupa 4-es (megvalósult) minősítés szerepel. E pont ratifikációja során Kijev azt vállalta, hogy megtiltja azt, hogy „a vállalatok belső szabályzataiba és a magánokiratokba, legalábbis amelyek az azonos nyelvet beszélők között jöttek létre, a regionális vagy kisebbségi nyelvek használatát kizáró vagy korlátozó Cikkek kerüljenek". Figyelemre méltó azonban, hogy az 1.c

8. táblázat. *A Karta ratifikációja során vállalt kötelezettségek teljesítése Ukrajnában a SZB2017 független értékelése szerint (a Karta 12. cikke: Kulturális tevékenység és kulturális létesítmények)*

	1.a	1.b	1.c	1d	1.f	1.g	2.	3.
belarusz	4	3	1	4	3	3	1	1
bolgár	3	1	1	4	3	3	1	1
krími tatár	4	1	1	4	3	1	4	3
gagauz	3	1	1	1	3	1	1	1
német	3	1	1	4	4	1	1	
görög	3	1	1	3	3	1		1
magyar	4	1	3	4	3	4	1	1
moldáv	3	1	1	4	3	1	1	3
lengyel	4	1	3	4	4	4	4	3
román	4	1	1	4	3	3	1	3
orosz	4	4	4	4	4		4	
szlovák	4	1	1	4	3	1	1	1
jiddis	3	1	1	1	4	1	1	1

pont gyakorlati alkalmazásáról semmilyen érdemi információval nem rendelkezik a Szakértői Bizottság. A Karta 13. cikkének ez a bekezdése arra kötelezi az államokat, hogy lépjenek fel „az olyan gyakorlattal szemben, mely elbátortalanít

9-10. táblázat. *A Karta ratifikációja során vállalt kötelezettségek teljesítése Ukrajnában a SZB2017 független értékelése szerint (a Karta 13. cikke: Gazdasági és társadalmi élet; 14. cikke: Határokon túli cserekapcsolatok))*

	Karta 13. cikke: Gazdasági és társadalmi élet		*Karta 14. cikke: Határokon túli cserekapcsolatok*	
	1.b	1.c	a	b
belarusz	4		4	4
bolgár	4		4	3
krími tatár	4		3	
gagauz	4		1	1
német	4		4	
görög	4		4	4
magyar	4		4	4
moldáv	4		4	4
lengyel	4		4	4
román	4		4	4
orosz	4		4	4
szlovák	4		4	4
jiddis	4		1	1

a regionális vagy kisebbségi nyelveknek a gazdasági vagy társadalmi tevékenységek keretei között történő használatától".[67]

Végül a Karta 14. cikke a határon túli cserekapcsolatokra vonatkozó passzusait tartalmazza. Amint a 9-10. táblázatban látható, e téren Ukrajna viszonylag jól teljesített.

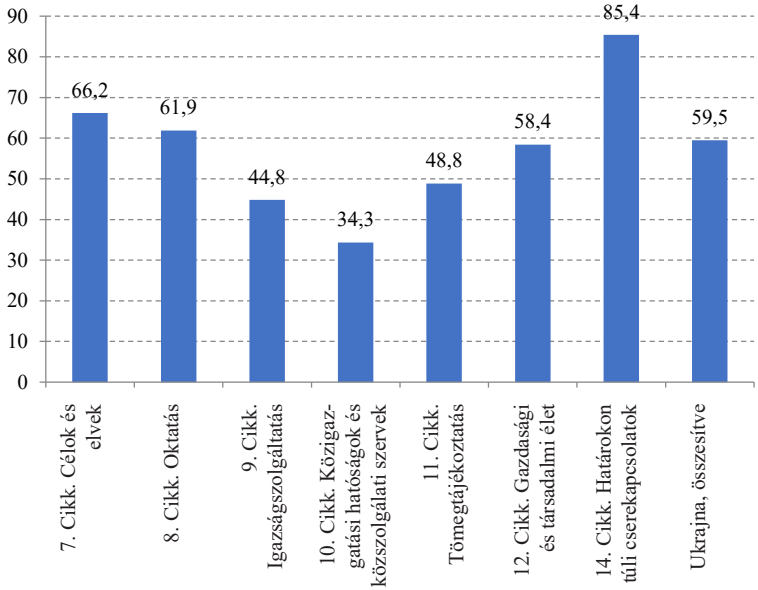
A Karta vállalásainak teljesítése: összefoglalás

Ha a 3–10. táblázatban szereplő számokat (mint az iskolában) osztályzatokként kezeljük, megvizsgálhatjuk, hogyan értékelte a Szakértői Bizottság Ukrajna vállalt kötelezettségeinek teljesítését. Amennyiben az ukrán kormányzat a Karta ratifikálásával vállalt minden kötelezettségének maximálisan eleget tett volna, akkor a fenti táblázatok minden cellájában 4-esnek kellene állnia. Jól látható azonban, hogy ez nem így van. A Szakértői Bizottság értékelését pontszámoknak tekintve kiderül, hogy Ukrajna a legnagyobb mértékben a Karta 14. (85,4%), 7. (66,2%), 8. (61,9%) és 12. (58,4%) cikke vonatkozásában teljesítette vállalt kötelezettségeit. A kijevi kormányzat a legkevésbé a Karta 9. (44,8%), 10. (34,3%) és 11. (48,8%) cikke esetében tett eleget a nemzetközi vállalásainak. A (13. cikk kivételével) a Karta összes megvizsgált cikkét figyelembe véve Ukrajna összesítésben 59,5%-ban teljesítette a gyakorlatban a nemzetközi dokumentum ratifikációjával vállalt kötelezettségeit (2. ábra). (A maximálisan megszerezhető pontok, vagyis a 100% akkor szerepelne az ábrán, ha minden pontszámot tartalmazó cellában 4-es érték lenne).

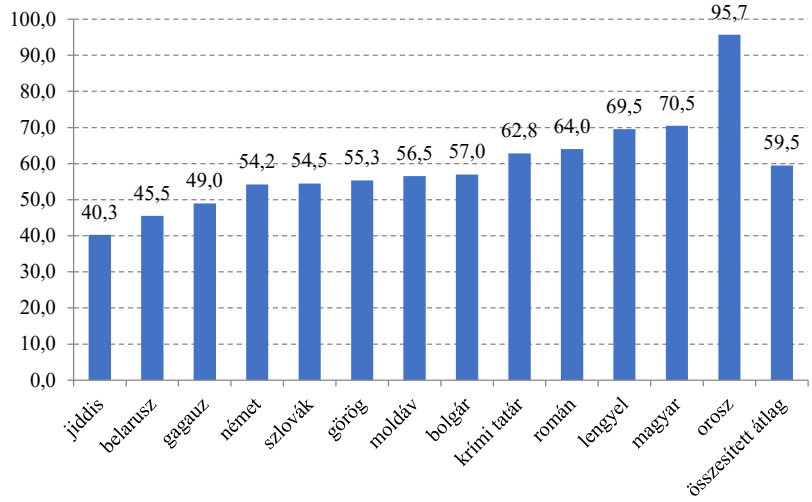
Ha a fentiekben alkalmazott módszer alapján azt vizsgáljuk meg, hogy a Karta védelme alá vont nyelvek vonatkozásában hogyan teljesítette Ukrajna a nemzetközi kötelezettségeit, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy az orosz nyelv vonatkozásában kiemelkedő arányban, 95,7%-ban tett eleget Ukrajna a Karta ratifikálása során vállalt kötelezettségeinek. 60%-ot meghaladó arányban teljesítette Kijev a vállalásait a magyar, a lengyel, a román és a krími tatár nyelv vonatkozásában, a legkevésbé pedig a jiddis, a belarusz és a gagauz nyelv kapcsán, hisz itt még az 50 százaléknál is alacsonyabb eredmény született (3. ábra).

A pontszámok alapján átlagokat számolva láthatóvá válik, hogy a Karta 14. és 7. cikke kapcsán vállalt kötelezettségeit Ukrajna *részben teljesítette*; a 8. cikk esetében közelebb van a kormány a *részben teljesítette* minősítéshez, mint a *formálisan teljesítette* értékeléshez. A 12., a 11. és a 9. cikk esetében az átlagérték a *formálisan teljesítette* a kötelezettségeit értékhez van a legközelebb, ami a Szakértői Bizottság jelentése alapján azt jelenti, hogy „a szakpolitikák és a jogszabályok összhangban vannak a Kartával, de a gyakorlatban nincsenek végrehajtva a vállalások". A 10.

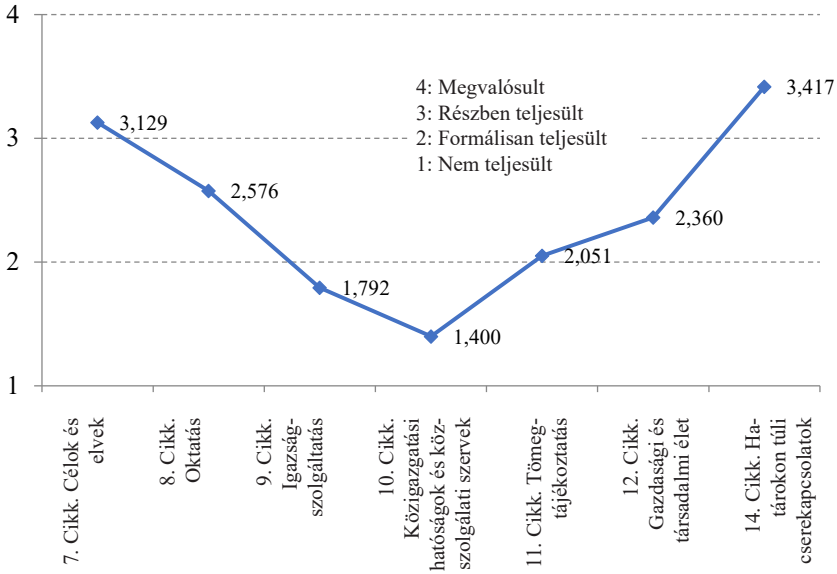
[67] Mivel a 13. cikk két bekezdésének alkalmazása helyett csupán egy pont teljesítéséről kaptunk információkat, a tanulmányunk következő alpontjában készített összesítés során ennek a cikknek a teljesítését nem vesszük figyelembe.

2. ábra. *A Karta ratifikálásával vállalt kötelezettségek teljesítésének százalékos aránya a Szakértői Bizottság értékelése alapján Ukrajnában a Karta cikkei szerint*

3. ábra. *A Karta ratifikálásával vállalt kötelezettségek teljesítésének százalékos aránya a SZB2017 értékelése alapján Ukrajnában nyelvek szerint*

4. ábra. *A Karta ratifikálásával vállalt kötelezettségek teljesítésének átlagértékei a SZB2017 értékelése alapján Ukrajnában a Karta cikkei szerint*

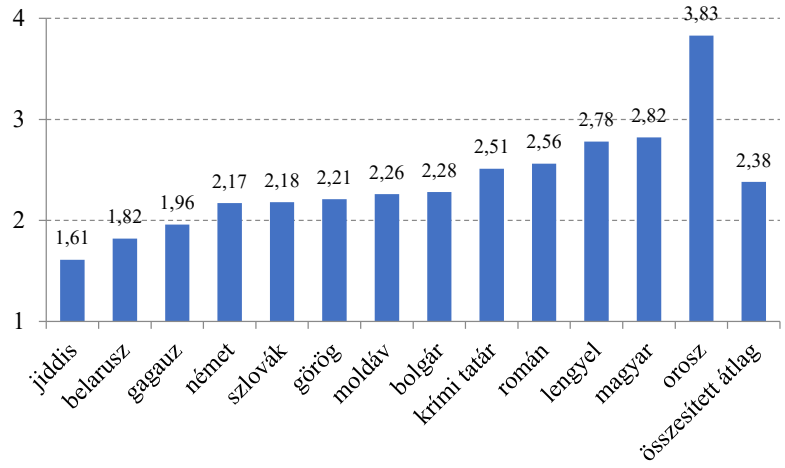
cikk kapcsán tett vállalásainak Ukrajna gyakorlatilag nem tett eleget, hiszen az átlagérték a *nem teljesítette* kötelezettségeit értékhez áll a legközelebb, ami azt jelenti, hogy „a kötelezettség teljesítése érdekében a politika, a jog és a gyakorlat területén nem tettek lépéseket a hatóságok, vagy a Szakértői Bizottság több monitoring cikluson át sem kapott semmilyen információt azok végrehajtásáról" (4. ábra).

A 4. ábrán látható átlagértékeket iskolai osztályzatként kezelve (és a matematikai szabályok szerint kerekítve) azt találjuk, hogy a Szakértői Bizottság 2017-es jelentése alapján Ukrajna képzeletbeli bizonyítványába tehát három 3-as, három 2-es és egy 1-es osztályzat került, s ez 2-es átlagot jelent. A Szakértői Bizottság által használt szempontok alapján szöveges értékeléssel ez azt jelenti: „A szakpolitikák és a jogszabályok összhangban vannak a Kartával, *de a gyakorlatban nincsenek végrehajtva a vállalások*".

Ha az egyes nyelvek vonatkozásában vizsgáljuk meg a Karta egyes cikkeinek teljesítése során kapott átlagpontszámokat, akkor azt találjuk, hogy az orosz nyelv vonatkozásában a kijevi kormányzat gyakorlatilag a Karta valamennyi cikkét teljesítette, miközben a többi nyelvre ez nem jellemző (11. táblázat és 5. ábra).

11. táblázat. *A Karta ratifikálásával vállalt kötelezettségek teljesítésének átlagértékei a SZB2017 értékelése alapján Ukrajnában a Karta cikkei szerint, nyelvek szerinti bontásban*

	7. cikk. Célok és elvek	8. cikk. Oktatás	9. cikk. Igazságszolgáltatás	10. cikk. Közigazgatási hatóságok és közszolgálati szervek	11. cikk. Tömegtájékoztatás	12. cikk. Gazdasági és társadalmi élet	14. cikk. Határokon átnyúló cserekapcsolatok
Belarusz	2,5	1,3	1,0	1,0	1,4	2,5	4,0
Bolgár	3,1	2,5	1,8	1,1	2,0	2,1	3,5
Krími tatár	3,6	2,9	2,3	1,1	1,8	2,6	3,0
Gagauz	3,0	2,3	1,8	1,1	1,6	1,5	1,0
Német	3,2	2,4	1,0	1,3	1,6	2,1	4,0
Görög	3,2	3,0	1,0	1,0	1,4	1,9	4,0
Magyar	3,3	3,0	2,3	1,9	3,0	2,6	4,0
Moldáv	3,2	2,9	1,0	1,0	1,6	2,1	4,0
Lengyel	3,4	3,0	1,8	1,1	2,8	3,4	4,0
Román	3,2	2,5	2,3	1,6	2,5	2,5	4,0
Orosz	3,7	3,7	4,0	3,8	3,9	4,0	4,0
Szlovák	2,9	2,2	1,8	1,3	1,9	2,0	4,0
Jiddis	2,5	1,9	1,0	1,0	1,0	1,6	1,0

5. ábra. *A Karta ratifikálásával vállalt kötelezettségek teljesítésének átlagértékei a SZB2017 értékelése alapján Ukrajnában nyelvek szerint*

Az ukrajnai értékek nemzetközi összevetésben

A fenti összefoglalásból kitűnik tehát, hogy Ukrajna csak részben hajtja végre azokat a vállalásokat, amelyeket a Karta ratifikációja során tett. Felmerül azonban kérdés, hogy vajon más államok hogy állnak saját kötelezettségeik teljesítésével. Mivel a Szakértői Bizottság a Kartát ratifikáló összes állam vonatkozásában a fent ismertetett módon végez elemzést, a SZB jelentései módot adnak a nemzetközi összevetésre.[68] Terjedelmi korlátok miatt arra nem vállalkozhatunk, hogy a Kartát ratifikáló összes államra vonatkozó jelentéseket megvizsgáljuk. Az alábbiakban azt mutatjuk be röviden, hogy Ukrajna mellett három további, jelentős magyar kisebbséggel rendelkező állam: Románia, Szlovákia és Szerbia hogyan teljesítette a Szakértői Bizottság jelentései alapján a magyar nyelv védelme kapcsán vállalt kötelezettségeit a Karta 8. cikke vonatkozásában. A 12. táblázatban azt foglaltuk össze, hogy az említett három állam és Ukrajna milyen vállalásokat tett a Karta ratifikálása során a magyar nyelvnek az oktatásban való használatát illetően.

12. táblázat. *Románia, Szlovákia, Szerbia és Ukrajna vállalásai a Karta 8., az oktatásról szóló cikke területén a magyar nyelvvel kapcsolatban*[69]

1. pont	Románia	Szlovákia	Szerbia	Ukrajna
a) iskola-előkészítő oktatás	i	i	iii	iii
b) általános iskolai oktatás	i	i	iv	iv
c) középiskolai oktatás	i	i	iv	iv
d) szakközépiskolai és szakmunkásképzés	i	i	iv	iv
e) felsőoktatás	i	i	iii	iii
f) felnőttoktatás és továbbképzés	i	i	iii	iii
g) a kisebbség történelmének, kultúrájának oktatása	+	+	+	+
h) kisebbségi nyelven oktató pedagógusok továbbképzése	+	+		+
i) a kisebbségi nyelvű oktatás felügyelő és tanácsadó szervének létrehozása	+	+		+
2. pont: igény szerint a településterületen kívül is megszervezik a kisebbségi nyelven az oktatást	+			+

68 Szabómihály, 2017, 300.

69 Saját szerkesztés, alapja: Reservations and Declarations for Treaty No.148 – European Charter for Regional or Minority Languages. https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/148/declarations?p_auth=adpW1NPl. Az üresen hagyott cella itt azt jelzi, hogy az adott állam ennek a bekezdésben/pontnak az alkalmazását nem vállalta.

Láthatjuk, hogy az egyes államok különböző kötelezettségeket vállaltak. Szembetűnő például, hogy Szlovákia és Románia – ahol az óvodától az egyetemig terjedő magyar nyelvű oktatási intézményrendszer működik – a legmagasabb szintű vállalásokat tette, hiszen e két ország vállalta, hogy biztosítja a magyar nyelven folyó oktatást az óvodától az egyetemig. Ukrajna és Szerbia ezzel szemben – annak ellenére, hogy e két ország magyarsága is fejlett anyanyelvű oktatási hálózattal rendelkezik – meglehetősen alacsony szintű kötelezettségeket vállalt. E két utóbbi ország csupán arra kötelezte el magát, hogy a magyar nyelv tantárgyként szerepelhet az oktatási rendszerben, arra azonban már nem, hogy oktatási nyelvként, tannyelvként is.[70]

13. táblázat. *Mennyiben felelnek meg az egyes államok a Karta 8. cikke kapcsán tett saját vállalásainak a magyar nyelv vonatkozásában? (A Szakértői Bizottság hivatalos jelentései alapján)*

1. pont	Románia	Szlovákia	Szerbia	Ukrajna
a) iskola-előkészítő oktatás	4	4	4	4
b) általános iskolai oktatás	4	4	4	4
c) középiskolai oktatás	4	4	4	4
d) szakközépiskolai és szakmunkásképzés	3	3	4	1
e) felsőoktatás	4	4	4	4
f) felnőttoktatás és továbbképzés	3	3	3	4
g) a kisebbség történelmének, kultúrájának oktatása	3		3	3
h) kisebbségi nyelven oktató pedagógusok továbbképzése	3	4	–	4
i) a kisebbségi nyelvű oktatás felügyelő és tanácsadó szervének létrehozása	0	3	–	1
2. pont: igény szerint a településterületen kívül is megszervezik a kisebbségi nyelven az oktatást	4	–	–	1

A Szakértői Bizottság Románia vonatkozásában 2017-ben,[71] Szerbia kapcsán 2018-ban,[72] Szlovákiára vonatkozóan pedig 2019-ben[73] adta ki azt a legutóbbi jelentését, melyben a Karta alkalmazását értékeli. A 13. táblázatban azt mutatjuk be, hogy a fent említett jelentésiben hogyan értékelte a fent említett négyfokozatú

[70] Csernicskó István: Nyelvpolitika határok nélkül. *Magyar Tudomány*, 181(2), 2020. 164–176.

[71] Second report of the Committee of Experts in respect of Romania. https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=0900001680776 6d3

[72] Fourth report of the Committee of Experts in respect of Serbia. https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016808ea872

[73] Fifth report of the Committee of Experts in respect of the Slovak Republic. https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016809712a4

skála alapján az SZB a magyar nyelv oktatásban való használata kapcsán tett vállalásait Romániában, Szlovákiában, Szerbiában és Ukrajnában.

Amint a 13. táblázatban látjuk, a Szakértői Bizottság legutóbbi jelentései szerint mind a négy állam teljesítette a magyar nyelv kapcsán az oktatás területén vállalt kötelezettségeit, ám egyetlen államnál sincs mindegyik pont mellett a 4-es pontszám. 1-es (vagyis: nem teljesült) minősítést csak Ukrajnánál találunk, mégpedig három cellában is. S ha ehhez hozzátesszük, hogy az ukrajnai jelentés a kisebbségek nyelvén folyó oktatást visszaszorító jogszabályok (a 2017. október 5-ei oktatási kerettörvény, a 2019. április 25-ei államnyelvi törvény, valamint a 2020. január 16-án az általános középfokú oktatásról szóló törvény) elfogadása és hatályba lépése előtt készült, akkor valószínűsíthető, hogy a későbbiekben Kijev még kevésbé tud e téren megfelelni a saját maga vállalta kötelezettségeinek.

Következtetések

A Szakértői Bizottság által a Karta ukrajnai alkalmazásáról kiadott 2017-es jelentés alapján megállapíthatjuk, hogy Ukrajna nem tesz eleget azoknak a vállalásainak, melyeket a Karta ratifikációjával vállalt. Jelentős különbségek vannak a tekintetben, hogy az egyes nyelvek kapcsán milyen mértékben áll közel az ukrán kormányzat a kötelezettségei teljesítéséhez, és szignifikáns eltérések vannak a Karta egyes cikkeinek alkalmazása terén is.

A Karta ukrajnai alkalmazása kapcsán megállapíthatjuk, hogy „a papíron létező nyelvi emberi jogok csak az első lépést jelentik, és kicsi a jelentőségük, ha nem megfelelően alkalmazzák őket”.[74] Elemzésünk azt is alátámasztja, hogy „a Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartájának végrehajtásával kapcsolatos dokumentumok azt mutatják, hogy nemcsak a jogi szabályozás hiányos a vizsgált államokban: talán még nagyobb gond, hogy a hatályos jogszabályok végrehajtása és érvényesíthetősége is akadozik”.[75] Egy 2010-ben készült, a Magyarországgal szomszédos államokban élő magyar közösségek nyelvi helyzetét áttekintő elemzés szerint „mind a kisebbségi magyar pártok, mind a magyarországi kormányzat (pártállástól függetlenül) arra törekednek, hogy az érintett államok legalább a nemzetközi szerződésekben vállalt szinten biztosítsák a nyelvi jogokat. Ezen túl azonban célként a hasonló nagyságú és hasonló helyzetben levő nyugat-európai őshonos kisebbségek (pl. a finnországi svédek vagy a dél-tiroli németek) által elért státusz fogalmazódik meg. Tehát az, hogy a magyar nyelv az adott államban

74 Skutnabb-Kangas, Tove – Phillipson, Robert. Introduction to Volume II. In: Skutnabb-Kangas, Tove – Phillipson, Robert (eds.): *Language Rights*. Vol. 2., New York: Routledge, 2016. 12.

75 Szabómihály, 2017, 299.

legalább regionális szintű hivatalos nyelv legyen".[76] A fentiek alapján egyértelműen látható, hogy Ukrajnában ettől meglehetősen távol állunk.

Mindenképpen ki kell emelnünk, hogy a Szakértői Bizottság elemzése még az ukrajnai oktatási törvény 2017. októberi, az államnyelvi törvény 2019. áprilisi és a közoktatási törvény 2020. januári elfogadása *előtt* készült. A független nemzetközi testület értékelése alapján jól látható, hogy Ukrajna már 2017-ben (tehát jóval az említett jogszabályok elfogadása előtt) sem teljesítette a nemzetközi kötelezettségeit a kisebbségi nyelvek használatára vonatkozó jogok érvényesítése területén. Az említett törvények rendelkezései kiemelten érintik azokat a területeket, amelyeket a Karta szabályoz. Ez pedig azt jelenti, hogy ezeknek az utóbbi években hozott törvényeknek az elfogadásával és alkalmazásával Ukrajna nem képes és nem is akarja teljesíteni a Karta ratifikációjával az európai integráció érdekében önként vállalt nemzetközi kötelezettségeit.

Mivel Ukrajna nem teljesíti az ET tagsággal és a Karta ratifikálásával vállalt nemzetközi kötelezettségeit a kisebbségi nyelvek támogatása területén, ez – annak ellenére, hogy ennek elősegítése az alkotmányba foglalt kötelezettsége az államelnöknek, a kormánynak és a parlamentnek is – hátráltathatja az ország európai integrációját.

Tudjuk persze, hogy a nemzetközi jogban kevés a kötelező érvényű pozitív jog a kisebbségek nyelvhasználatára, különösen az anyanyelvi oktatásukra vonatkozóan,[77] és a Karta „szankcionáló mechanizmusok nélküli" szerződés.[78] Ukrajnának a Karta ratifikációjával tett vállalásaival azonban nem egyeztethető össze az a nyelvpolitika, amely – a kisebbségek ez irányú igénye ellenére – szűkíti a kisebbségek nyelvi jogait. Egy független európai testület, az Európa Tanács Szakértői Bizottsága jelentése alapján nyilvánvaló, hogy Ukrajna új nyelvpolitikai irányvonala nem kompatibilis az ország nemzetközi kötelezettségeivel. Ez akkor is így lesz, ha esetleg a nemzetközi testületek (az ET, az EU, a NATO, az ENSZ, az EBESZ stb.) szemet hunynak, és nem firtatják ezt a kérdést: ettől még Ukrajna ugyanúgy nem

---

[76] Csernicskó István – Szabómihály Gizella: Hátrányból előnyt: a magyar nyelvpolitika és nyelvtervezés kihívásairól. In: Bitskey Botond (szerk.): *Határon túli magyarság a 21. században: konferencia-sorozat a Sándor-palotában 2006–2008*. Budapest: Köztársasági Elnöki Hivatal, 2010. 188.

[77] Erről lásd pl.: De Varennes, Fernand – Kuzborska, Elżbieta: Minority Language Rights and Standards: Definitions and Applications at the Supranational Level. In: Gabrielle Hogan-Brun – Bernadette O'Rourke (eds.): *The Palgrave Handbook of Minority Languages and Communities*. London: Palgrave Macmillan, 2019. 21–72.; Skutnabb-Kangas, Tove: Language Rights and Bilingual Education. In: García, Ofelia – Lin, Angel M.Y. – May, Stephen (eds.): Encyclopedia of Language and Education, 3rd edition. General ed. Stephen May. Volume 5: Bilingual and Multilingual Education, 2017. 51–63.

[78] Vizi Balázs: A kisebbségi jogok védelmének európai színtere napjainkban: normatív rezsim és politikai diskurzus. *Pro Minoritate,* 2018 Nyár, 4.

fog megfelelni a vállalt európai normáknak.[79] Ha azonban így lesz, akkor ez azt jelenti, hogy a nemzetközi szervezetek ezzel asszisztálnak a nemzeti kisebbségek nyelvi jogainak visszaszorításához. Ez pedig arra teremthet precedenst, hogy a kisebbségek korábban szerzett, az állampolgárságuk szerinti állam jogrendszerében biztosított jogai bármikor szűkíthetők. A homogén nemzetállamot építő államok – az ukrán példán felbátorodva – hasonló lépésekre szánhatják magukat, s ezzel az újabb konfliktusok elkerülhetetlenné válnak. Ezeknek a feszültségeknek a kialakulásában pedig azok a nemzetközi szervezetek, amelyek most tétlenül nézik, ahogyan Ukrajna fokozatosan vonja vissza a nemzeti kisebbségek nyelvhasználati jogait, egyértelműen aktív közreműködők lesznek.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Additional protocol on the rights of minorities to the European Convention on Human Rights. Recommendation 1201, 1993. https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-DocDetails-en.asp?FileID=15235&lang=en (letöltés ideje: 2020. május 11.)

Bowring, Bill – Antonovych, Miroslava: Ukraine's long and winding road to the European Charter for Regional and Minority Languages, In: *The European Charter for Regional and Minority Languages: Legal Challenges and Opportunities*. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2008. 157–182.

Brenzovics László – Zubánics László – Orosz Ildikó – Tóth Mihály – Darcsi Karolina – Csernicskó István: *A nyelvi jogok folyamatos szűkítése Ukrajnában.* Beregszász–Ungvár: KMKSZ, 2020.

Committee of Experts of the European Charter for Regional or Minority Languages. https://www.coe.int/en/web/european-charter-regional-or-minority-languages/committee-of-experts (letöltés ideje: 2020. május 11.)

Committee of Experts' evaluation report, 2010. http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/Report/EvaluationReports/UkraineECRML1_en.pdf (letöltés ideje: 2020. május 11.)

Constitution of the Republic of Moldova, 1994. http://www.presedinte.md/titlul1 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

Csernicskó, István: The European Charter for Regional or Minority Languages by Ukraine. *Acta Academiae Beregsasiensis*, XII(2), 2013. 127–145.

Csernicskó István: Nyelvpolitika határok nélkül. *Magyar Tudomány*, 181(2), 2020. 164–176.

[79] Fiala-Butora János: The Controversy Over Ukraine's New Law on Education: Conflict Prevention and Minority Rights Protection as Divergent Objectives? *European Yearbook of Minority Issues Online*, Volume 17, 2020. 233–261.

Csernicskó István – Molnár József: Valós és/vagy konstruált valóság az ukrajnai népszámlálásokban. *Regio* 23(3), 2015. 46–79.

Csernicskó István – Szabómihály Gizella: Hátrányból előnyt: a magyar nyelvpolitika és nyelvtervezés kihívásairól. In: Bitskey Botond (szerk.): *Határon túli magyarság a 21. században: konferencia-sorozat a Sándor-palotában 2006–2008*. Budapest: Köztársasági Elnöki Hivatal, 2010. 167–198.

Database for the European Charter for Regional or Minority Languages. Hungarian Translation of the Charter, 1999. https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016806d356b (letöltés ideje: 2020. május 11.)

De Varennes, Fernand – Kuzborska, Elżbieta: Minority Language Rights and Standards: Definitions and Applications at the Supranational Level. In: Gabrielle Hogan-Brun – Bernadette O'Rourke (eds.): *The Palgrave Handbook of Minority Languages and Communities*. London: Palgrave Macmillan, 2019. 21–72.

Dunai, Marton: Hungary to block Ukraine's NATO membership over language law. Reuters, December 4, 2019, https://www.reuters.com/article/us-ukraine-nato-hungary/hungary-to-block-ukraines-nato-membership-over-language-law-idUSKBN1Y823N (letöltés ideje: 2020. május 11.)

Education Law of Ukraine: Why is Article 7 Wrong?, 2017. https://kmksz.com.ua/wp-content/uploads/2017/11/Why-is-wrong-the-Law-of-Education.pdf (letöltés ideje: 2020. május 11.)

European Charter for Regional or Minority Languages, 1992. https://www.coe.int/en/web/european-charter-regional-or-minority-languages/text-of-the-charter (letöltés ideje: 2020. május 11.)

European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission). Ukraine. Opinion on the Law on Supporting the Functioning of the Ukrainian Language as the State Language. CDL-AD(2019)032. Opinion No. 960/2019. Strasbourg, 9 December 2019. https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2019)032-e (letöltés ideje: 2020. május 11.)

Fiala-Butora János: The Controversy Over Ukraine's New Law on Education: Conflict Prevention and Minority Rights Protection as Divergent Objectives? *European Yearbook of Minority Issues Online*, Volume 17, 2020. 233–261.

Four Language Laws of Ukraine: Continuous Limitation of Language Rights (1989–2019), 2019. http://hodinkaintezet.uz.ua/wp-content/uploads/2019/05/HANYK_brossura.pdf (letöltés ideje: 2020. május 11.)

Framework Convention for the Protection of National Minorities, 1995. https://www.coe.int/en/web/minorities/text-of-the-convention (letöltés ideje: 2020. május 11.)

Heltai János Imre: Dinamika és komplexitás romák etnikai és nyelvi (ön)definícióiban. *Magyar Nyelv* 116(1), 2020. 49–54.

Istrate, Dominik: Hungary continues to block Ukraine-NATO talks despite supporting Kyiv's NATO bid. Emerging Europe, November 29, 2019, https://emerging-europe.com/news/hungary-continues-to-block-ukraine-nato-talks-despite-supporting-kyivs-nato-bid/ (letöltés ideje: 2020. május 11.).

Kardos Gábor: Mérlegen a Nyelvi Charta. *Kisebbségi Szemle* 3, 2017. 33–41.

Keretegyezmény a nemzeti kisebbségek védelméről, 1995 https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016800c1308 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

Kuzio, Taras: The Rusyn question in Ukraine: Sorting out fact from fiction. *Canadian Review of Studies in Nationalism* XXXII, 2005. 1–15.

Languages to whichthe European Charter for Regional or Minority Languagesapplies. https://rm.coe.int/languages-covered-en-rev2804/16809e4301 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

Markovskyi, Volodymyr – Demkiv, Roman – Shevczenko, Vyacheslav: Ukrajna nyelvpolitikájának alakulása az őshonos népek és nemzeti kisebbségek anyanyelvi oktatása területén. *Regio,* 26(3), 2018. 69–104.

Marushiakova, Elena – Popov, Vesselin: Identity and Language of the Roma (Gypsies) in Central and Eastern Europe. In: T. Kamusella – M. Nomachi – C. Gibson (eds.): *The Palgrave Handbook of Slavic Languages, Identities and Borders*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan UK, 2016. 26–54.

Opinion 190 (1995). Application by Ukraine for membership of the Council of Europe. https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=13929&lang=en (letöltés ideje: 2020. május 11.)

Opinion on the Provisions of the Law on Education of 5 September 2017 which Concern the use of the State Language and Minority and other languages in education. Adopted by the Venice Commission at its 113th Plenary Session (8-9 December 2017). Strasbourg (Fr), Dec. 2017, 11. 25 p. Opinion no. 902/2017 CDL-AD (2017) 030. https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2017)030-e (letöltés ideje: 2020. május 11.)

Skutnabb-Kangas, Tove – Phillipson, Robert. Introduction to Volume II. In: Skutnabb-Kangas, Tove – Phillipson, Robert (eds.): *Language Rights*. Vol. 2., New York: Routledge, 2016. 1–21.

Skutnabb-Kangas, Tove: Language Rights and Bilingual Education. In: García, Ofelia – Lin, Angel M.Y. – May, Stephen (eds.): Encyclopedia of Language and Education, 3rd edition. General ed. Stephen May. Volume 5: Bilingual and Multilingual Education, 2017. 51–63.

States Parties to the European Charter for Regional or Minority Languages and their regional or minority languages. https://rm.coe.int/states-parties-to-the-european-charter-for-regional-or-minority-langua/168077098c (letöltés ideje: 2020. május 11.)

Szabómihály Gizella: A magyar nyelv használata a közigazgatásban a Magyarországgal szomszédos országokban. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2017. 299–320.

Szalai Andrea: A cigány kisebbség nyelvei: szociolingvisztikai aspektusok. In: Orsós Anna (szerk.): *A romológia alapjai*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2015. 117–150.

The Continuous Restriction of Language Right sin Ukraine, 2020. http://hodinkaintezet.uz.ua/wp-content/uploads/2020/01/Strasbourg_2020-ENG.pdf (letöltés ideje: 2020. május 11.)

The Fourth Periodic Report Provided by Ukraine on Implementation of the European Charter for Regional or Minority Languages (it is provided in accordance with the Article 15 of the Charter), 2019. https://rm.coe.int/ukrainepr4-en/1680972f17 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

Third Periodic Report of Ukraine on Implementation of the European Charter for Regional or Minority Languages (Submitted according to Article 15 of the Charter), 2016. https://rm.coe.int/16806f0f08 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

Third report of the Committee of Experts in respect of Ukraine, 2017. https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=090000168073cdfa (letöltés ideje: 2020. május 11.)

This will be painful for Ukraine. September 26, 2017, https://www.kormany.hu/en/ministry-of-foreign-affairs-and-trade/news/this-will-be-painful-for-ukraine (letöltés ideje: 2020. május 11.)

Toronchuk, Ivan – Markovskyi, Volodymyr: The Implementation of the Venice Commission recommendations on the provision of the minorities language rights in the Ukrainian legislation. *European Journal of Law and Public Administration,* Volume 5, Issue 1, 2018. 54–69.

Trudgill, Peter: A nyelvi kisebbségek Ausbau és Abstand szociolingvisztikája. In: Csernicskó István – Fedinec Csilla – Tarnóczy Mariann – Vančoné Kremmer Ildikó (szerk.): *Utazás a magyar nyelv körül*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2010. 129–134.

Ukraine's Law on Education from the point of view of the Hungarian Minority in Transcarpathia, 2017. https://kmksz.com.ua/wp-content/uploads/2017/10/brossura.pdf (letöltés ideje: 2020. május 11.)

Ukrajna hátba szúrta Magyarországot oktatási törvényének módosításával, 2017. https://www.kormany.hu/hu/kulgazdasagi-es-kulugyminiszterium/hirek/ukrajna-hatba-szurta-magyarorszagot-oktatasi-torvenyenek-modositasaval (letöltés ideje: 2020. május 11.)

Vizi Balázs: A kisebbségi jogok védelmének európai színtere napjainkban: normatív rezsim és politikai diskurzus. *Pro Minoritate,* 2018 Nyár, 3–14.

Белей Любомир – Белей Лесь: Неорусинство у контексті сучасної України. Стратегічні пріоритети 42(1), 2017. 57–61.

Бестерс-Дільґер Юліане: Нація та мова після 1991 р. – українська та російська в мовному конфлікті. In: *Україна. Процеси націотворення*. Київ: Видавництво „К.І.С.", 2011. 352–364.

Висновок N 190 (1995) Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо заявки України на вступ до Ради Європи. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_590 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

Віднянський Степан: Актуалізація «русинського питання» в Закарпатті та за його межами в контексті анексії Криму і війни на сході України. Стратегічні пріоритети 42(1), 2017. 8–17.

Європейської хартія регіональних мов або мов меншин. https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016806d35e0 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», 2003. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/802-15 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

Закон України «Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин», 1997. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/703/97-%D0%B2%D1%80 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації», 2017. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2054-19 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)», 2019. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19#n7 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

Закон України «Про державну службу», 2015. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», 2019. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

Закон України «Про засади державної мовної політики», 2012. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

Закон України «Про освіту», 2017. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

Закон України «Про повну загальну середню освіту», 2020. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, 1992 р.», 1999. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1350-14 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

Заремба Олександр – Римаренко Сергій: Роль зовнішніх чинників у політизації мовних проблем. In: Майборода Олександр та інші (ред.): *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і косенсусом.* Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 258–280.

Ільтьо І. В.: *Національний склад населення та його мовні ознаки (статистичний бюлетень).* Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 2003. 62.

Конституція України, 1996. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

Концепція державної мовної політики, 2010. http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/161/2010 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

Котигоренко Віктор: Мовний аспект державної етнополітики в Україні. *Стратегічні пріоритети* № 2(2007)/3. 137–146.

Кресіна Ірина – Явір Віра: Проблеми імплементації норм міжнародного права у національне законодавство про мови. In: Майборода Олександр та інші (ред.): *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом*, Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 190–204.

Лучик Василь: *Вступ до слов'янської філології.* Київ: Видавничий центр „Академія", 2008.

Майборода Олександр – Шульга Микола – Горбатенко Володимир – Ажнюк Борис – Нагорна Лариса – Шаповал Юрій – Котигоренко Віктор – Панчук Май – Перевезій Віталій: *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом.* Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008.

Марковський Володимир – Шевченко В'ячеслав: Проблеми та перспективи реалізації статті 7 «Мова освіти» Закону України «Про освіту» 2017 року. Вісник Конституційного Суду України, 2017/6. 51–63.

Масенко Лариса: Мовна політика України у 2017–2019 роках. *Українська мова* 2019/3. 40–51.

Масенко Лариса: *Нариси з соціолінгвістики.* Київ: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія", 2010.

Мацюк Галина: *Прикладна соціолінгвістика. Питання мовної політики.* Львів: Львівський Національний Університет імені Івана Франка. 2009.

Німчук Василь: Закарпатський говір. In: Русанівський В. – Тараненко О. (ред.): *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Видавництво „Українська енциклопедія" ім. П. Бажана, 2000. 174–176.

Рамкова конвенція про захист національних меншин та пояснювальна доповідь https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016800c1320 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засади державної мовної політики» від 28. 02. 2018 р. № 2-р/2018. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-18 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 54 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин 1992 р.» від 12.07.2000 р. № 9-рп/2000. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-00 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

Савойська Світлана: *Мовно-політичний сепаратизм як фактор дестабілізації єдності українського суспільства в умовах пострадянської трансформації.* Київ: ВЦ „Просвіта", 2011. 285–286.

Степико Михайло – Наконечний Вячеслав: Сучасне русинство: етнополітичний проект чи криза української національної ідентичності. Стратегічні пріоритети 42(1), 2017. 39–46.

Указ Президента України №161/2010 від 15 лютого 2010 р. Про Концепцію державної мовної політики. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161/2010 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

Ухвала Конституційного Суду України про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», 2004. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015u710-04 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

Чучка Павло: Русинська мова. In: Русанівський В. – Тараненко О. (ред.): *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Видавництво „Українська енциклопедія" ім. П. Бажана, 2000. 526–527.

Шемшученко Юрій – Горбатенко Володимир: Законодавство про мови в Україні: хронологічний моніторинг, класифікація, понятійна основа. In: Майборода Олександр та інші (ред.): *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом*, Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 157–173.

Юридичний висновок Міністерства юстиції щодо рішень деяких органів місцевого самоврядування (Харківської міської ради, Севастопольської міської ради і Луганської обласної ради) стосовно статусу та порядку застосування російської мови в межах міста Харкова, міста Севастополя і Луганської області від 10 травня 2006 року. https://minjust.gov.ua/m/str_7477 (letöltés ideje: 2020. május 11.)

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v28i3.318

Kritika

Nagy Viktória – Waldhauser Szimonetta*

Spiegelungen 1.20 – Fókuszban a magyarországi németek

Spiegelungen. Zeitschrift für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas. Ungarndeutsche heute – Sprache und Zugehörigkeit. Heft 1/2020 Jg. 15. Regensburg: Verlag Friedrich Pustet.

A *Spiegelungen. Zeitschrift für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas* [Tükröződések. A délkelet-európai német kultúra és történelem folyóirata] legújabb tematikus száma, mely *Ungarndeutsche heute – Sprache und Zugehörigkeit* [Magyarországi németek ma – Nyelv és hovatartozás] alcímmel jelent meg 2020 tavaszán, a közép-európai és délkelet-európai németek jelenét, nyelvi és identitásbeli helyzetét helyezi a középpontba. A kötet három nagy részre tagolható: az első nagyobb egység a tudományos írásokat foglalja magába. Ezek között találunk tanulmányokat – melyek a magyarországi németek történetével, demográfiájával, nyelvével, identitásával, kultúrájával és oktatási rendszerével foglalkoznak –, továbbá recenziókat, projektbeszámolót és tudósításokat is. A második egység magyarországi, romániai és németországi íróktól számos műfajból közöl irodalmi alkotásokat német nyelven; míg a harmadik egységben, mely a kötet kultúrarovata, többek között interjúk és laudációk olvashatók a dialektológia, a művészetek és a II. világháború témájához kapcsolódóan.

A kötetbe négy tudományos igényű tanulmány került beválogatásra. E fejezet címe megegyezik a kötet alcímével: *Ungarndeutsche heute – Sprache und Zugehörigkeit* [Magyarországi németek ma – Nyelv és hovatartozás].

Komlósiné Knipf Erzsébet *Ein soziolinguistischer Streifzug zur Sprache der deutschen Minderheiten in Ungarn* [Szociolingvisztikai barangolás a magyarországi németek nyelvében] című tanulmányában a magyarországi német nemzetiség jelenlegi nyelvi helyzetét mutatja be. Rövid áttekintést kapunk a nyelvi

* A szerzők az ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola hallgatói E-mail: nagy.viktoria@gmail.com; waldhauser.szimonetta@gmail.com

helyzet történelmi hátteréről: a németség a Magyarországon élő 13 nemzetiség egyike, betelepítésük főleg a 18. századra tehető. Ma Magyarországon három nagyobb területen élnek németek: (1) Budapesttől északra fekvő településeken és a Balaton-felvidéken, (2) Magyarország déli részén (Tolna megye és Bácska) és (3) az osztrák-magyar határ mentén. E nemzetiség megnevezése igen sokszínű: találkozhatunk a *magyarországi német*, *dunai sváb*, *németmagyar* és *sváb* kifejezéssel is. A tanulmány bemutatja a szociolingvisztikai nyelvi adatok felmérésének módszereit, így a kötetlen beszélgetést, interjút, kérdőíves felmérést és nyelvi biográfia elemzését mélyinterjú segítségével. A tanulmány részletesen elemzi a nyelvcsere jelenségét – a nemzetiségi német nyelv helyi dialektusát napjainkban leginkább már csak az idősebb generáció beszéli –, a kódváltás formáit és a nyelvi kompetencia változását a német nemzetiség körében, továbbá interjúrészletekkel mutatja be a beszélők saját nyelvükről és nyelvhasználatukról való vélekedését.

Huber Ágnes *Ist ungarndeutsche Identität wählbar* [Választható a magyarországi német identitás]*?* című tanulmányában egy empirikus kutatás kerül bemutatásra, amely a Magyarországon élő német származású fiatalabb generáció etnikai és nemzeti identitástudatát vizsgálja. A kutatás hipotézise szerint a magyarországi német fiatal felnőttek körében új stratégia figyelhető meg az etnikai identitásuk alakítása terén. A kutatás azt járja körül, hogy mit jelent ma magyarországi németnek lenni, milyen etnikai jegyek rendelkeznek identitásalakító funkcióval, mely tradicionális értékek hogyan kerülnek helyettesítésre a médiában, mely faktorok motiválják a fiatalokat abban, hogy magyarországi németnek vallják magukat és hogy hogyan tudják önmagukat a nemzeti tudat kapcsán meghatározni. A kutatás keretein belül 2007 és 2009 között kvalitatív vezérfonal-interjúk készültek. Az interjúk kiindulópontjaként a megkérdezetteknek meg kellett határozniuk, hogy magyarországi németnek (svábnak) vagy magyarnak vallják-e magukat. Az interjúk kérdései kitérnek az identitás, etnikai identitás és nemzeti identitás jellemzőire, a származástudatra és a német identitás értékére, az egyének német kisebbség körében betöltött szerepére, továbbá arra is, hogy a megkérdezettek milyennek látják a német nemzetiség jelenét és jövőjét. A tanulmány hosszabb terjedelmű részleteket tartalmaz az interjúkból, valamint azok rövid interpretációját, melyek segítségével az olvasó megismerheti a magyaroroszági fiatal németek identitásának sajátosságait és sokszínűségét.

Michael Prosser-Schell *Folklorisierung als Aspekt der Kultur der deutschen »Nationalen Minderheit« in Ungarn* [A folklorizálódás mint a német nemzeti kisebbség kultúrájának aspektusa Magyarországon] című tanulmányában azt vizsgálja, hogyan jelenik meg a falusi építészet a *Deutscher Kalender* c. folyóirat 1958−1983 és 1984−1988 közötti számaiban. A folyóirat felépítésének rövid ismertetője után arról olvashatunk, hogy a kötetekben helyet kapott a vidéki életforma és a paraszti, falusi kultúra bemutatása is, többnyire fotók kíséretében. Az elemzések alapján három olyan jelenség fordul elő, ami a vidéki életformára

vonatkoztatva a magyarországi német kultúra ismertetőjegyének nevezhető: (1) a fotók, amelyeken az emberek népviseletben szerepelnek, vagy népviseletben tevékenységet végeznek, (2) a zenei (különösképp fúvós zenei) motívumok és (3) a falusi épületformák (főleg parasztházak és présházak). A folyóiratelemzés középpontjában a magyarországi németekre jellemző házépítési szokások és falusi épületformákra – mint például a parasztházak, kockaházak, favázas házak, présházak és pincefalvak – vonatkozó adatok, valamint az azokról készült fotók elemzésének bemutatása áll.

Tóth Ágnes és Vékás János *Nationalitäten in Ungarn 2001−2011. Ethnodemographische Prozesse im Spiegel der Volkszählungen* [Nemzetiségek Magyarországon 2001−2011. Etnodemográfiai folyamatok a népszámlálások tükrében, ford. Kerekes Gábor] című tanulmányukban bemutatott vizsgálat központi kérdése, hogy hogyan változtak meg a magyarországi nemzetiségek demográfiai jellemzői a két népszámlálás közötti időszakban. A tanulmányban bemutatásra kerülnek a nemzeti-etnikai identitás jellemzői és a kialakulásukat befolyásoló tényezők. Megtudhatjuk, hogy egy nemzetiség természetes növekedésének társadalomstatisztikai indikátorai az adott nemzetiség (1) összlétszáma és hányada, (2) korösszetételük, (3) gazdasági aktivitásuk és (4) iskolai végzettségük. A négy indikátor országos, megyei és az egyes települések szintjére vetítve kerül elemzésre. A tanulmányban táblázatok és ábrák segítségével mutatják be, hogy milyen változások történtek a két népszámlálás között a felsorolt indikátorok és szintek terén. A magyarországi németekre vonatkozóan megtudhatjuk, hogy összlétszámuk a 2001-es népszámláláshoz viszonyítva (120 344 főről 185 596 főre) nőtt. Megyei szinten megállapítható, hogy a magyarországi németek aránya egy megyében sem csökkent: arányuk Zala, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Hajdú-Bihar megyékben nőtt a legnagyobb számban. Gazdasági aktivitásukat tekintve az alkalmazottak és a munkanélküliek száma nőtt, az álláskeresők száma csökkent. Az iskolázottság tekintetében a nemzetiségek között a németek esetében átlagon felüli az érettségivel rendelkezők száma.

A kötet *Institutionen* [Intézmények] c. fejezete a magyarországi német oktatásügyről számol be. Manzné Jäger Mónika, a bajai Eötvös József Főiskola Nemzetiségi és Idegen Nyelvi Intézetének főiskolai tanára az intézmény „nyelvtanulási műhelyét" (Sprachlernwerkstatt) mutatja be, amely innovatív oktatási környezetet biztosít pedagógushallgatóik és oktatóik számára, illetve amely évek óta országos és nemzetközi módszertani továbbképzések helyszíne. A magyarországi német oktatásról Müller Márta ad átfogó képet *Bildungswesen der Ungarndeutschen* [A magyarországi németek oktatási rendszere] című tanulmányában. A jogi háttér ismertetése után a közoktatás első fokától, az óvodai neveléstől kezdve a felsőoktatásig mutatja be a német nemzetiségi oktatás különböző szintjeit.

A *Quellen* [Források] c. részben Rainer Schubert *Lucian Blagas Die Entstehung der Metapher und der Sinn von Kultur* [Lucian Blaga A metafora születése és a kultúra értelme c. művéről] című írását találjuk. Schubert írásából megtudhatjuk,

hogy a román Lucian Blaga (1895−1961) munkássága külföldön kevésbé ismert, mivel ő – ellentétben más román kultúrateremtőkkel – hazájában volt aktív. *Geneza metaforei şi sensul culturii* (1937) c. műve, amely egyike a legfontosabb kultúrfilozófiai írásainak, azonban megjelent német nyelven is *Die Entstehung der Metapher und der Sinn von Kultur* (2019) címmel. A mű fordítója egyben maga a tanulmány szerzője, Rainer Schubert. Ebben a művében Blaga többek között arra keresi a választ, hogy mi a jelentése a kultúrának, metaforának és stílusnak, hogy mi teszi egyedülállóvá az emberi fajt, és hogy mit jelent a kettős gondolkodás. A tanulmányban megjelenő Blaga-idézetek és azok schuberti interpretációját olvasva ismerhetjük meg Lucian Blaga munkásságát.

A *Projektwerkstatt* [Projektműhely] keretein belül Gajdos-Frank Katalin *Die Ungarndeutschen unter Überwachung in den Jahren 1945 bis 1956* [A magyarországi németek megfigyelés alatt 1945 és 1956 között] című írását olvashatjuk. Esettanulmányok segítségével részletes beszámolót kapunk a magyarországi németekkel kapcsolatos 1945 és 1956 közötti történelmi eseményekről. Gajdos-Frank ír a kitelepítésről és az internálás körülményeiről, a kényszermunkatábor rendszeréről, a szovjet fogságból való hazatérésről és az ÁVH munkájáról. Beszámol arról is, hogy négy kategóriába sorolhatók azok a megfigyelt magyarországi németek, akikről aktát tettek közzé. Az aktákba való felvétel oka lehetett (1) egy antidemokratikus kijelentés tétele, (2) a származásuk és a múltjuk, (3) az ügynökhálózat munkájában való részvétel vagy (4) a demokrácia elleni bűntett (például menekülési kísérlet és illegális határátlépés). A kutatómunka az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (Budapest) dokumentumainak elemzésén alapul.

A *Fokus* [Fókusz] című fejezetben ezúttal Rijekával, azaz Fiumével ismerkedhetünk meg, mely 2020-ban Európa egyik kulturális fővárosa. Ugyan magyarországi német vonatkozásban a város nem jelentős, Fiume korábban az Osztrák-Magyar-Monarchia része volt, így közvetetten kapcsolódik a kötet tematikájához. A város történelmébe Angela Ilić vezeti be az olvasót, melyet Fried Ilona és Ivan Jeličić mélyít el angol nyelvű tanulmányaikkal.

Üdvözítő, hogy a kötetben a primer irodalom is helyet kapott a tudományos írások mellett, így a *Literatur* [Irodalom] c. fejezetben magyarországi német, romániai német és német írók, költők művei jelennek meg. Elsőként Balogh Róbert magyarországi német író *Ich habe hier nichts mehr zu suchen* [Nincs már itt dolgom semmi!] című novelláját olvashatjuk Frank Ildikó és Andreas Kosek német fordításában, amely egy hazatérés különös történetét meséli el a három szereplő párhuzamos elbeszélésével, megelevenítve a magyarországi németeket sújtó málenkij robot és a kitelepítés okozta sebeket. Ezt követi Kiss Noémi írónő két, Zádor Éva által németre fordított novellája, *Turner* [Tornászok] és *Egel* [Piócák] címmel, melyek a Balaton segítségével idézik fel a 20. század hangulatát. A magyarországi német írókat két romániai német író műve követi. Thomas Perle – aki családjával

Németországba emigrált – Katzendorf/Kaca „faluírójának" naplóbejegyzésein keresztül mutatja be egy irodalmi díjkiosztó eseményeit, míg Lucian Hirschtől *Hypothesen* című művét olvashatjuk.

A lírai művek sorát Kalász Márton versei nyitják, melyek témája a családi visszaemlékezések, és amelyeket Kalász Orsolya, valamint Julia Schiff fordítottak németre. A magyarországi német költők sorát Korb Angela zárja *Trügerisch*, *Wie es wohl war* és *Nachricht* című verseivel, melyek az idő múlását tematizálják. A romániai német költészetet Christian T. Klein és Johannes Zultner versei képviselik a kötetben. Zultner verseiben szülőföldjét ismerhetjük meg, míg T. Klein első megjelent verseit olvashatjuk a fejezetben. Ezen verseket követi Nora Iuga román író, költő, fordító Georg Aescht által németre fordított *in gedanken nenne ich dich Herr Lineal* című műve. Az irodalmi fejezet lírikus műveit José F. A. Oliver német költő *zum tode Werner Söllners* című verse zárja. Az irodalmi művek mellett a resicabányai Német Irodalmi Napok (Deutsche Literaturtage in Reschitza/Reşiţa) keretein belül átadásra kerülő Rolf- Bossert-emlékdíj 2020-as díjazottjának, Alexander Estis, Nora Iuga általi méltatását, a díjazott köszönőbeszédét, valamint egy válogatást is olvashatunk *Kleines Neurotikon* című művéből.

Az *Aspekte* [Nézőpontok] című fejezetben először Renate Lunzer észrevételeit olvashatjuk a Fiumében található D'Annunzio emlékművel kapcsolatosan felmerülő politikai érintettségről. Ezt követően Otto Bartning Szükségtemplom építési programban végzett munkásságát ismerteti Tobias Zervosen, majd egy Bartning által tervezett erolzheim-i diaszpóra-kápolna (Bartning-Diasporakapelle) jelentőségét méltatja Angela Ilić. 2019. november 24-én Iris Wolff írónő irodalmi munkásságával megnyerte a Marieluise-Fleißer-díjat, melynek apropóján a laudációt tartó Klaus Hübner készített vele interjút. Többek között megtudhatjuk, hogy munkásságát a korai romantika formálta, valamint, hogy az írónő irodalomértelmezésében egy szöveg először az olvasók fejében kel életre. A fejezet záró írása szintén egy interjú, melyet Sós Gabriella készített a magyarországi német dialektológia két jeles képviselőjével, Prof. Dr. Wild Katalinnal és Prof. Dr. Manherz Károllyal. Az interjú segítségével betekintést nyerhetünk az 1960-as évek óta az ország déli és északi régiójában zajló magyarországi német dialektológiai kutatás múltjába és jelenébe.

A folyóiratban számos recenziót, beszámolót, ismertetőt és méltatást is olvashatunk. A recenziók középpontjában a közép-európai és délkelet-európai régiók irodalmi kultúrája és történelme áll. Irodalmi vonatkozásban recenziót olvashatunk az 1848−1914 között keletkezett galíciai irodalmi művekben megjelenő vallási konfliktusok elemzésével foglalkozó monográfiáról és egy Herta Müller-kézikönyvről. A történelmi vonatkozású tanulmánykötetekről, illetve monográfiákról készült recenziók témája a német kisebbség két világháború közötti parlamenti képviselete, az 1940-es bukovinai kitelepítés, Münkler birodalom-elmélete a Habsburg

Birodalomra vetítve, a Habsburg Birodalom és a horvát tengerpart jogállami és szociokulturális kapcsolata és a magyarországi németek története 1944 és 1953 között. Német és angol nyelven olvashatunk beszámolókat nemzetközi konferenciákról, melyek témája a romániai németek 1933−1938 közötti történelme; Beszszarábia, Dobrudzsa és a Fekete-tenger térségének német nyelve és kultúrája, továbbá a délkelet-európai könyvtárak és levéltárak szerepe volt. Rövid ismertetőt találunk a kötetben a Király Edit és Olivia Spiridon által szerkesztett *Der Fluss. Eine Donau-Anthologie der anderen Art* c. antológiáról, Marko Dinić *Die guten Tage*, Helmut Erwert *Elli oder Die versprengte Zeit*, Saša Stanišić *Herkunft* és Iris Wolff *So tun, als ob es regnet* c. regényéről. Walter Engel laudációjában Franz Heinz romániai német írót, kulturális újságírót köszönti 90. születésnapja alkalmából, Ingeborg Szöllösi pedig Gert Fabritius művészetét méltatja a Fabritius alkotásai által gazdagon illusztrált írásában, mely az erdélyi-szász festő 80. születésnapja alkalmából készült.

A kötet végén található *Forum* [Fórum] c. részben az IKGS (Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas) a 2019 október és 2020 február közötti eseményeiről – konferenciákról, műhelytevékenységről, előadásokról, könyv- és filmbemutatókról, pódiumbeszélgetésekről, felolvasásokról, szimpóziumokról, projektekről – számol be, melyből megismerhetjük az intézet tevékenységének sokszínűségét.

A *Spiegelungen* legújabb kötete aktuális témákat dolgoz fel, és hiánypótló a német nemzetiséggel kapcsolatos írások terén. A folyóirat felépítése logikus, a benne található tanulmányok olvasmányosak, könnyen értelmezhetőek, ugyanakkor tudományos igényűek. A tartalomjegyzéken túl a könyv külső borítója is egyaránt kiemeli a szerzők nevét. Minden egyes oldalt praktikusan kihasználva a kötet még könyvajánlót is tartalmaz. A szerkesztők ügyeltek arra, hogy a kötetbe változatos témájú és műfajú művek (tanulmányok, recenziók, beszámolók, laudációk, irodalmi művek, interjúk stb.) kerüljenek.

Örömteli, hogy számos tudományos igényű tanulmány jelent meg a kötetben, ami a magyarországi németek jelenével foglalkozik. Bízunk benne, hogy a *Spiegelungen* kötetei a jövőben is tartalmazni fognak olyan tanulmányokat, amelyek a magyarországi németek kultúrájával és történelmének 21. századi jellemzőivel foglalkoznak, hiszen azok megosztása és eljuttatása az érdeklődő olvasókhoz nem csak Magyarországon, hanem német nyelvterületen is nagyon fontos.

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v28i3.319

Komlósiné Dr. Knipf Erzsébet*

A sorsdöntő évtized dokumentumai a magyarországi németek életében

Tóth Ágnes (szerk.): Dokumentumok a magyarországi németek történetéhez 1944–1953. Budapest: Argumentum kiadó, 2018. 1424. oldal

Az olvasó egy vaskos, 1424 oldal terjedelmű, a magyarországi németek 20. századi történetének egyik legnehezebb, legzaklatottabb évtizedét dokumentáló, kétnyelvű politikatörténeti kötetet vehet kezébe. A II. világháború végétől az ötvenes évek elejéig terjedő, a német népcsoport történelmének egy rendkívül szomorúan eseménydús és sordöntő évtizede volt, amely a Magyarországon élő németajkú lakosság hosszú távú jövőjének alakulását is kijelölte és meghatározta.

A kiadvány egy nagyobb, a Budapest-Tübingen kisebbségtörténelmi témájú együttműködés első köteteként jelent meg a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézete főmunkatársának, Dr. Tóth Ágnes (a PTE Német Történelem és Kultúra Délkelet-Közép-Európában Alapítványi Tanszék tanszékvezetőjének) szerkesztésében. A közös projektet két történész, a téma szakavatott ismerői, dr. Tóth Ágnes, a magyarországi németek történelmének kiváló szakértője és dr. Beer Matthias, a Tübingeni Dunai Svábok Történeti és Földrajzi Intézete (Institut für Donauschwäbische Geschichte und Landeskunde, a továbbiakban (idgl) ügyvezető igazgatója együtt vezetik, így az Előszó is kettejük tollából származik. Tóth Ágnes szerkesztőnek valamint levéltári és szakmai segítőinek lelkiismeretes kutató munkájának érdeme ez a nem szakértők számára ismeretlen és hosszú ideig hozzáférhetetlen dokumentumoknak egységes kötetbe foglalása. A forrásanyag feldolgozásában szeretném kiemelni Apró Erzsébetet, Köfalvi Tamást és Kőfalviné Ónodi Mártát, valamint a bibliográfia összeállítóját, Márkus Beátát. Nem utolsósorban köszönet jár e nem könnyű szövegek kiváló fordítójának, Andreas Schmidt-Schweizernek és az anyanyelvi lektornak, Dieter Uesselernek.

A két kötetre tervezett projekt célja, mint az Előszóban is olvasható, hogy „eddig kiadatlan dokumentumokból álló forráskiadvány jelenjen meg a magyarországi németek 1944 és 1953 közötti történelmére vonatkozóan… (mely) az utolsó háborús év mélyrehatónak bizonyuló változásaitól a német kisebbség jogi rehabilitációjáig terjedő időszak forrásait gyűjti össze” (1. oldal).

* A szerző nyelvész, az ELTE-BTK Német Nyelvészeti Tanszék egyetemi tanára. E-mail: knipf.erszsebet@btk.elte.hu

A kiadvány négy fontos elvárásnak kíván eleget tenni, amelyek a kötet tanulmányozása és elolvasása után teljes mértékben teljesülnek is: (1) eredeti forrásokat kíván a témához biztosítani; (2) szeretné a témában kutatókat tovább ösztönözni; (3) alapot teremt a keletközép-európai német kisebbség történelme összehasonlító vizsgálataihoz; és (4) nem utolsósorban szeretné a magyarországi (és innen származó) németek történelmével foglalkozó érdeklődő közönség számára a forrásokhoz való hozzájutást biztosítani.

A kötet felépítése jól áttekinthető, szinte kézen fogva kíséri végig az olvasót e nehéz korszakon, bemutatva a hazai németség helyzetét „az európia folyamatok kontextusába ágyazva", összekötve a magyarországi politikai, történelmi, adminisztratív környezettel és gyakran a szereplők személyes körülményeinek leírásával is. Az Előszót követően az első száz oldalon bemutatja a szerkesztő az egész projektet, annak hátterét, keletkezési körülményeit, majd a projektet magát és annak céljait. A két frappánsan megfogalmazott és közérthető fejezet vázolja az 1944−1953 közötti időszakban a nagy gyorsasággal lepörgetett, a német lakosságot sújtó nehéz és sorsdöntő eseményeket: a kollektív bűnösség kérdését, a teljes vagyonelkobzást, a kitelepítést, a kényszermunkára kötelezést (malenkij robot), az anyanyelv használatának a korlátozását, a Magyarországon belüli kényszermunkatáborok kérdését stb. Ezen eseményeknek nem csupán a magyarországi német kisebbség életére, mindennapjaira és jövőjére volt nagy kihatása, hanem egész Keletközép-Európa német kisebbségeire, valamint az egész térségre is.

A szerkesztő egy eddig jobbára ismeretlen és körültekintően kiválogatott forrásanyagot, egy hatalmas adattárat ad az olvasók kezébe, amely forrásokból hamar kiderül, hogy nem az eddig megszokott perspektívából láttatja e rendkívül nehéz időket, mely szerint a németek kitelepítését „kizárólag külpolitikai kényszerként, nagyhatalmi előírásként értelmeztek" (8.oldal), hanem a legújabb kutatási perspektívából. A 90-es évektől kezdve, amikor a levéltári források ebben a témában hozzáférhetővé váltak, megkezdődött egy folyamat, amelynek során a németajkú lakosság e történelmi korszakát új és komplex szemlélettel közelítették meg a történészek: a nagyhatalmak, a magyar politikai vezetés és a társadalom felelősségének együttese szempontjából, kiegészítve természetesen az események következményeivel, dokumentálva például a kitelepítettek németországi integrációjának nehézségeit is.

Kiemelendő a forrásválogatás szakszerű, hatalmas munkája, mely nagy körültekintéssel a magyarországi németek által lakott régiókból származó dokumentumok sokaságát mutatja be, egyben jelezvén e régiók akkori szociális, gazdasági és etnikai különbözőségeit, a helyi jellegzetességeket, melyek a németek kitelepítése és kényszermunkára küldése során döntő szerepet játszottak. A levéltári források hosszú sora szétfeszítené egy recenzió terjedelmét, ezért csupán utalok a Függelékben helyet foglaló nagyívű Levéltári források jegyzékére (1273−1293. oldal).

A kötet legterjedelmesebb része természetesen a Forrásanyagok és dokumentumok (Quellen) című fejezete (105−1239. oldal), melyben a két nyelven bemutatott

csaknem 400 dokumentum szövegtípusa igen sokrétű: többnyire hivatalos iratok szövegfajtáiról van szó, azaz kérvények, beadványok, állásfoglalások, jegyzőkönyvek, szabályok, előírások, határozatok, végrehajtási dokumentációk stb., de található közöttük elvétve néhány emlékirat és személyes jellegű beszámoló, levél is.

A könyv olvasásához feltétlenül hasznos és fontos a kutatás mai állását, a forrásválogatást és a szerkesztés elveit bemutató fejezet ismerete.

A több részből álló függelékben található (1239−1424. oldal) egy részletes személynévmutató, egy magyar és német helységnévmutató, sajtóforrások, törvények, rendeletek és hivatalos közlemények, internetes hivatkozások, valamint a felhasznált irodalom és a válogatott bibliográfia, a levéltári források jegyzéke, és természetesen a dokumentumok mutatója is. Mindezen részegységek jelentősen emelik a kötet informatív jellegét és sokrétű hasznosíthatóságát. A magyarországi németek történelmével való foglalkozás az elmúlt 60−70 évben már számos történelmi, néprajzi, nyelvi-nyelvészeti és szociológiai tudományos munkát eredményezett, így a kötetben bemutatott 500 tételes bibliográfiai válogatás elsősorban a történelmi tárgyú magyar és német nyelvű tudományos művekre, cikkekre fókuszál, jelezvén a téma kiemelt, nemzetközi fontosságát.

Dicsérendő és olvasóbarát a források szövegszerű feldolgozása: minden egyes forrásanyag, dokumentumszöveg időrendi sorrendben lett rendszerezve a dokumentumok pontos idejének, helyének és típusának megjelölésével. Minden egyes dokumentumhoz van egy kétnyelvű összefoglalás, mely megelőzi a teljes szöveget. Minden egyes forrás részletes annotációt kapott, a dokumentumban szereplő személyek, intézmények, helységek részletei, magyarázatai lábjegyzetekbe kerültek. Amennyiben az egyes anyagokból kideríthető volt, utalás történik a kiinduló problémák megoldására is. Ez az alapos szövegértelmezés nagymértékben elősegíti a kutatók munkáját, és fontos információkat nyújt az olvasóknak.

A történészek feladata a történelem eseményeinek hiteles és folyamataiban zajló bemutatása, ok-okozati összefüggések megláttatása, de ezek ismeretéhez forrásokra van szükség. Ez a kötet az olvasó elé tárja a releváns források adattárát, 387 dokumentumot, és egyben bemutatja, hogy ezeket a vizsgált korban, az adott körülmények között miképpen értelmezték országos és helyi szinten a hatósági döntéshozók, és annak milyen következményei lettek. Aki a jövőben a magyarországi németek történelmének e nehéz fejezetével kíván foglalkozni, nem kerülheti meg ennek a műnek az alapos ismeretét.

A dokumentumkötet olvasói és érdeklődési körét tágan lehet meghatározni: a kutatóktól, történészektől kezdve a tanárokig, illetve minden, a magyarországi németek (másnéven: svábok) történelme és akkori élete iránt érdeklődőnek javasolható a forráskiadvány böngészése. Akár abból a célból is, ha saját községének, szűkebb hazájának, családjának, őseinek, ismerőseinek az akkori nehéz életkörülményeire kíváncsi, vagy ha konkrét adatok, határozatok, párt- és helyhatósági döntések eredeti szövegei iránt érdeklődik, vagy esetleg a családjában

hagyományozódott narratívákat próbálja ezen források útján megérteni. Számos dokumentumban olvashatók a kollektív bűnösség fogalmának értelmezései, a kitelepítés okainak, különböző lebonyolítási módjának leírásai, sőt még a németajkú lakosság reakciói, legtöbbször értetlensége, ellenkezése is. A forrásgyűjtemény könnyen olvasható úgy is, hogy nem minden egyes dokumentumot olvasunk el, hanem szemezgetünk közülük. Még így is egy egységes, az akkori nehéz időszakot híven tükröző korszellem rajzolódik ki belőle.

A dokumentumokból két kiemelt fontossággal bíró kérdést emelnék ki, melyek e nehéz korszak konfliktusos és e sorsdöntő eseménysorozatának minden bizonnyal központi kérdései, és azok értelmezési problémái körül forognak. Az egyik ilyen kiemelt, neuralgikus téma az 1941-es népszámláskor feltett két konkrét kérdés és az azokra adott válaszok értelmezése, jelesül a németajkú lakosság anyanyelve és nemzetiségi hovatartozására vonatkozó kérdések voltak. Etnológiai szempontból mindkettő a német kisebbségi lakosság identitásának, az illető személy hovatartozásának legszemélyesebb és egyben legfontosabb elemeire kérdez rá. A válaszadók számára feltehetően nem volt világos, miért két külön kérdésben fogalmazták meg e kérdéseket, és valószínűleg az sem világos számukra, milyen módon lehet a kérdéseket helyesen megválaszolni (vö. a 125. számú dokumentumot, vagy például a 133. számú dokumentumot: Bibó István emlékirata a magyarországi németség kitelepítésével kapcsolatos helyzetéről). Sok esetben helyi, települési szinten vált e két kérdés tisztázatlansága problémává, a német kisebbséget is megosztó kérdéssé, főleg akkor, amikor a helyi hivatalos személy jóakaratán vagy egyéni megítélésén múlott, hogy kit tartott német anyanyelvűnek vagy német nemzetiségűnek (például ha helyi szinten sürgősen lakhatási lehetőségre volt szükség a Bukovinából és/vagy Szlovákiából kényszerűen áttelepített magyar lakosságnak).

A másik fontos téma az, hogy a kitelepítéskor kinek kellett mennie, és ki maradhatott. Ez az idevonatkozó központi hivatalos kormányhivatalok által megfogalmazott dokumentumokban a megadott kritériumok alapján volt elő írva, azonban e kérdés eldöntésében a helyi szociális és gazdasági körülmények, valamint a lokális hivatalos döntéshozók játszottak nagy szerepet. A forrásokból arra is fény derül, hogy nem volt kellően előkészített a kitelepítés szervezése és lebonyolítása az egyes közösségekben, falvakban, városokban, nem volt egyértelmű, hogy ezt milyen módon kellett végrehajtani. Ezen fontos információk hivatalos továbbítása pedig nem levél útján történt akkoriban, hanem a lakosság részére az akkoriban szokásos egyszerű kisbírói kihirdetésekkel, dobszóval történt, amelyet sok esetben az emberek meg sem hallgattak, vagy szándékosan nem akarták meghallgatni, vagy akár szervezkedtek ellene. Ez kisebb összetűzésekhez is vezetett, és sajnos tragikus vége is lehetett (vö. a 122. forrásban olvasható beszámolót a magyarkimlei lázadásról).

Végül szeretném kiemelni azt a jelenséget a magyarországi németajkú lakosság körében, mely a környező országok német kisebbségeinek sorsától igencsak

eltérő, de Magyarországra feltétlen jellemző volt, nevezetesen a visszaszökés tényét, a „hazatértek”-ről, amiről Tóth Ágnes írt hasoncímű kötetet.

Összegezve: a magyarországi történelem egy sokáig sötét foltként kezelt évtizedéről van itt szó, amely nagy „titkokat” tár fel és értékes információkkal szolgál. A magyar historiográfiában hiánypótló kötet ez, melynek második kötetét nagy érdeklődéssel várjuk.

A dokumentumkötetet a szerkesztőnő Heinek Ottónak, a Magyarországi Németek Országos Önkormányzata két éve aránylag fiatalon elhunyt elnökének ajánlja, aki ezt a közös projektet elszántan támogatta. A kötet megjelenését számos intézet és szervezet is támogatta: köszönet illeti a Nemzeti Kulturális Alapot, a Tübingeni Intézetet, a Társadalomtudományi Központ Kisebbségkutató Intézetét, a PTE Német Történelem és Kultúra Délkelet-Közép-Európában Alapítványi Tanszékét, a Német Szövetségi Köztársaság Szövetségi Belügyi, Építésügyi és Honügyi Minisztériumát, valamint, de nem utolsó sorban a Magyarországi Németek Országos Önkormányzatát.

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v28i3.320

Müller Márta*

A nemzetiségpolitika tárgyából az alanyává

Eiler Ferenc – Tóth Ágnes (szerk.): *A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Nemzetiségpolitika és helyi közösségek.* Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont, Argumentum Kiadó, 2020. 311 oldal

A következő oldalakon tárgyalt kötet tanulmányai a magyarországi németek 20. századi kiemelt fontosságú kérdéseivel foglalkoznak, amelyeket a szerkesztők és a szerzők céljaiknak megfelelően mezo- és mikroszinten, azaz regionális és helyi kontextusokba ágyazottan mutatnak be. A tanulmányok első fele az 1945 előtti évtizedek eseményeit elemzi, másik felük a II. világháború végétől az egészen 2014-ig terjedő időszakot dolgozza fel úgy, hogy a belpolitikiai, kulturális, nyelv- és oktatáspolitikai történéseket, hatásaikat és ellenhatásaikat számos aktor szemszögéből (kormányzat, közigazgatás, egyház, családok), több szinten (felső vezetők, települési hivatalnokok és elöljárók) és több periódusban vizsgálja meg. A mezo- és mikroszintre irányított fókusz egyben azt is jelenti, hogy az események sodrásában álló (hivatalos, egyházi vagy civil) személyek levelezései, feljegyzései által bepillantást nyerhetünk a sokszor egymással ellentétben álló személyes véleményekbe.

A kötetet Eiler Ferenc *Magyarország nemzetiségpolitikája (1918–1989)* című tanulmánya vezeti be, és kíséri végig az olvasót az I. világháború végétől a rendszerváltásig a nemzetiségpolitika fő irányvonalain, a politika, kultúra és oktatás szereplőinek változó vagy éppen konstans motivációin, intencióin és ezen intenciók megvalósításához használt eszköztárán. A Trianon utáni magyar társadalomban erősödő lojalitáselv, Magyarország áldozatkarakterének hangsúlyozása és nemzetiesítő államtípusa, valamint Teleki Pál a kisebbségek védeleméről alkotott tézisei (csak a „kényszerkisebbség"-be kerülőket, például a határon túli magyarokat illeti meg nemzetközi védelem) mind-mind hozzájárultak ahhoz, hogy a Magyarország területén élő nemzetiségeket a közvélemény jó része potenciális konfliktusforrásoknak tekintse. A kormányzat (az egyházakkal együtt) nem támogatta a nemzetiségi oktatás kiterjesztését kétnyelvű vagy német egynyelvű iskolatípusokra és középiskolákra, egy aktív német nemzetiségi értelmiségi réteg szintén fenyegető volt a számára. A nemzetiségek kulturális és politikai szerveződését egyesületek, újságok megalapításának, hivatalos rendezvények megrendezésének megakadályozásával,

* A szerző az ELTE-BTK Germanisztikai Intézetének nyelvésze. E-mail: muller.marta@btk.elte.hu

titkos megfigyeléssel lehetett irányítani. Egyrészt a magyarországi nemzetiségek és mindenkori anyaállamaik között nem volt szoros a viszony, másrészt a nemzetiségek (a németek kivételével) sem számban, sem aktivitásban nem voltak olyan erősek, hogy belpolitikai tényezővé és a nemzetiségpolitika alakítóivá tudtak volna válni. Németország jelentősége Magyarország számára 1918 és 1945 között egyre nőtt. Ennek későbbi katasztrofális hatása, majd a II. világháborút követő kollektív diszkrimináció (malenkij robot, jogfosztás, vagyonelkobzás, előzés), de a szocialista nemzetiségpolitika liberalizációja sem tudta elérni azt, hogy a magyarországi nemzetiségek alanyai legyenek a nemzetiségpolitikának, és nem tárgyai. Az 1949-től 1968-ig tartó, asszimilációt forszírozó, majd 1968-tól az integrációt támogató nemzetiségpolitika a nemzetiségi lét három tradicionális területét érintette: az (anya)nyelvhasználatot, az oktatást és a kultúrcsoportok munkáját. A magyarországi nemzetiségek 1972-től hivatalos ügyeik intézésekor elvileg használhatták a nemzetiségi nyelvüket, településneveiket saját nyelvükön is kitáblázhatták, kiadhattak lapokat, rendelkeztek a csekély számú médiában műsoridővel, kultúrcsoportjaikban rendszerkritika-mentesen tölthették el szabadidejüket, kétnyelvű nemzetiségi (közép)iskolába írathatták a gyermekeiket. Az akkulturáció és asszimiláció a kollektivizálás, iparosítás és urbanizáció következtében elsősorban a németek élettereit változtatták meg, de mindegyik magyarországi nemzetiségre jellemző, hogy a 20. század vége felé identitásuk mind nagyobb részét nem a nyelvi komponensek alkották. Hogy a magyarországi nemzetiségpolitikának a nemzetiségek végül mégiscsak alanyaivá, azaz intézményeket alapítani és fenntartani tudó ágenseivé válhattak, azt az 1993-as nemzetiségi törvénynek köszönhetjük – kerekíti le tanulmányát Eiler, bár hozzáteszi, hogy ennek a státusznak a fenntartása mind az önkormányzatoktól, mind a fiatalabb generációk szükségleteitől, mind pedig a magyar államtól függeni fog.

A helyi közigazgatás viszonyát a német kisebbségi törekvésekhez (1920–1940) Marchut Réka vizsgálta, és megállapította, hogy a két világháború közötti kisebbségpolitika azért nem tudott a gyakorlati életben megvalósulni, mert azt megakadályozta a (helyi) közigazgatás, egyház és a (nem német) nemzetiségek elzárkózó magatartása. A németek esetében az 1922/23-ban megalakult Magyarországi Németek Népművelődési Egyesületével (MNNE) országos szintű egyesület jött létre, amely Jakob Bleyer halálával kettészakadt, majd az 1938-ban megalakult Volksbund 1940-től kiszorította a MNNE-et. A helyi közigazgatással és az alsópapsággal többnyire a nemzetiségi nyelv (német irodalmi nyelv) oktatásának kérdése állította szembe a németeket, bár arra is volt példa, hogy éppen a(z egyébként német származású) plébános ösztönözte magasabb nyelvi szintű közoktatás bevezetését a helyi népiskolákban (például Hufnagel János Dunabogdányban, Aubermann Miklós Budaörsön). Azáltal, hogy a helyi közigazgatás szereplői a mérsékelt németséget és egyesületeiket is a radikálisabbakkal egy kalap alá vették, összemosták a kettő közötti különbséget, és ez negatívan hatott a németség kollektív identitására. Sőt

– jegyzi meg Marchut – a háború után a közigazgatás német identitást alakító szerepe ugyanúgy folytatódott, mint előtte.

Trianon után a németség vált Magyarország legnagyobb nemzetiségévé, utóbbiak 80%-a római katolikus volt. A felső- és az alsópapság attitűdjét a magyarországi németekhez Grósz András *Keresztutakon. Adalékok a katolikus egyház és a magyarországi németség két világháború közötti kapcsolatához* c. munkájában dolgozta fel. Bleyer Jakab katolikus volt, az általa németországi forrásokból megalapított *Sonntagsblatt* (1921) katolikus szemléletével és stílusával a vallásos németség körében konkurenciát jelentett az egyházi lapoknak. A két évvel később megalapított MNNE-vel pedig már mind az egyház, mind a kormányzat gyanakvását vonta magára, mert egyikük sem látta szívesen a németség, illetve azon belül a német értelmiség elkülönülését a magyarságtól. A katolikus egyház felső- és alsópapságában egyaránt számtalan német származású pap szolgált, akik ismervén a németség habitusát és szükségleteit, az oktatási (mert a népiskolák egy része egyházi fenntartásban volt), továbbá nyelvi-spirituális kérdésekben sokszor híveik pártját fogták. A felsőpapság nem volt a tekintetben egységes, hogy hogyan viszonyuljanak a németség kulturális, nyelvi és oktatási kérdéseihez: számos püspök ellenezte, mások, mint például Hanauer, Glattfelder és Rott püspökök, akik a MNNE-ben is vállaltak díszelnöki szerepet, vagy Csernoch hercegprímást támogatták. Serédi Jusztinián óvatosabb álláspontot képviselt, vélhetően azért is, mert az 1930-as évek német mozgalmai már nem voltak mentesek radikális törekvésektől: főpásztorként óva intette papjait attól, hogy nemzetiségi német oktatási ügyekben cselekedjenek, amíg a kormányzat és a közigazgatás nem talál ebben közös nevezőt. Az alsópapság tagjai nemegyszer maguk is beléptek a MNNE-be, vagy származásuk okán, vagy mert tagságuk által befolyással bírtak a helyi oktatásügyre. A többség azonban távolságot tartott mind Bleyerrel, mind az MNNE-vel szemben, egyrészt mert az MNNE-ben a Katolikus Népszövetség, amely tagságának 25%-át németek tették ki, vetélytársat látott, másrészt, mert a protestáns erdélyi szászokkal szoros kapcsolatokat ápoló Bleyer a magyarországi katolikus németség számára protestáns alternatívát kínálhatott. Az egyházi fenntartásban lévő népiskolák típusát tekintve a katolikus egyház általában a C-típust (nemzetiségi nyelvet csak tantárgyként oktató, egyébként magyar oktatási nyelvű iskola), ritkábban a B-típust (mind a nemzetiség nyelve, mind a magyar nyelv az oktatás nyelve, kétnyelvű iskola) támogatta. A templomi anyanyelvhasználat tekintetében az egyház pragmatikusabb döntéseket tudott hozni annak érdekében, hogy a lelkigondozás nyugalma ne boruljon fel. Voltak olyan plébánosok, akik a liturgikus célú anyanyelvhasználatban (énekek, szentbeszéd, litánia, rózsafüzér) a németség vallásosságának a megerősödését látták, mások a magyar nyelv propagálását tartották még a vallásos cselekedetek keretében is üdvösnek. Minden német nyelvű liturgikus esemény beszüntetése a németajkú hívek zúgolódását vonta volna maga

után, aminek a következménye akár a baloldalhoz (szociáldemokráciához) való csatlakozás is lehetett volna.

Az anyanyelvi oktatás kérdése, a népiskolák típusváltása a kötet szinte minden tanulmányában felbukkan. Somlai Péter Ferenc *Az anyanyelvi oktatás kérdése. Tendenciák és nézőpontok a főváros környéki német településeken (1919–1945)* c. elemzésében kizárólag az iskolákra koncentrál, a nemzetiségi oktatásügy helyzetét a 20. század elejétől 1945 februárjáig kíséri figyelemmel. A bethleni nemzetiségpolitika biztosította, hogy a C-típusú iskola minden nemzetiségi településen lehetséges legyen, ugyanakkor a magyar nyelv elsajátítását minden állampolgár gazdasági érdekének tartotta. Az ennél többet kérő MNNE-memorandum (1928) sikertelen maradt, az A- és B-típusú oktatás iránt felmerült igények végül többnyire nem vezettek típusváltáshoz, még az 1930-as évek végén is Pest megyében túlnyomó többségben C-típusú iskolák működtek. Gömbös iskolareformja keretében az 1938/39-es tanévtől a német települések nemzetiségi iskoláiban kétnyelvű oktatást kellett volna kínálni, de az iskolafenntartók vonakodása miatt a reformot csak 13 településen valósították meg. A Volksbund megalakulása az oktatásügyre is hatással volt: iskolaalapítói joga okán 18 új tanintézményt hozott létre, de a szülők ellenkezése miatt nem tudta a kétnyelvű iskolákat német egynyelvűvé átalakítani. Sőt, arra is volt példa, hogy a német nyelvű oktatás – Volksbund általi – kiterjesztése a polgári iskolákra Budakeszin az egyház és a közigazgatás összefogását eredményezte, mert a településen a német nyelvű polgári hírére megalakult a magyar is.

A Trianon után Magyarországon maradt kb. félmillió német 56%-a rurális körülmények között élt, földműveléssel foglalkozott. Szemben a munkás, iparos, kereskedő vagy értelmiségi foglalkozást űző németekkel, a német parasztság etnikai jellege a 20. századig nem változott sokat. Az MNNE megalakulásakor Bethlen az elnökség felét a kormányzathoz lojális tagokkal töltette fel, a kormányzat tehát nyilvánvalóan politikai szerepet is szánt a kulturálisnak nevezett egyesületnek – fejti ki Spannenberger Norbert *A magyarországi németek politikai mobilizációja (1920–1945)* c. tanulmányában –, mint ahogy a mezo- és makroszint aktorai valóban Pest megyében be is vetették az MNNE-t a szociáldemokrácia szerveződése ellen. Az MNNE 1925-ig mégsem tudott nagy támogatói bázist kialakítani magának, a települések vezetői (tanító, pap, csendőrség) vagy meghiúsították a szerveződést, vagy ha már létrejött egy helyi szervezet, gyengítették annak tevékenységét. Az MNNE tagjai közül hárman az 1935-ös választásokon a Kisgazdapárt jelöltjeiként indultak, és ezzel a kezdetekkor még a németség kulturális mozgalmát támogató egyesületnek maguk is politikai színezetet adtak. A főleg fiatalokat megszólítani tudó Volksbund alapszabályzata az MNNE-hez hasonlóan szintén kultúregyesületi volt, ám szimbólumai (például a napkerék és a német köszöntés), majd tevékenysége egyre nyilvánvalóbbá tette, hogy nem a magyarországi németek, hanem Németország érdekeit képviseli.

Milyen tényezők vezettek el odáig, hogy a magyarországi németség a Harmadik Birodalom számára instrumentalizálódhatott? Erre a kérdésre Vitári Zsolt *Generációs szocializáció és/vagy etnikai mobilizáció. Magyarországi német fiatalok a Volksbundban és a Német Ifjúság előkészítése* c. tanulmányában kapjuk meg a választ. A 1920-as évek gazdasági lassulása és az 1929–1933-as válság magyarországi hatása a túlnyomórészt az agráriumban dolgozó német parasztság körében elégedetlenséget indukált. Az elégedetlenség etnikai jellegének kialakulásához a hatóságok magatartása, az egyházak merevsége, a német nyelvű oktatás perifériakussá válása és az állami foglalkoztatás feltételéül szabott névmagyarorsítás is hozzájárult. A fiatalok etnikai emancipációját Bleyer és az MNNE csoportképző törekvései segítették elő (németországi ösztöndíjak, németséggel kapcsolatos kutatások ösztönzése, gazdasági iroda felállítása, szervezetépítő tanfolyamok). A Volksbund az MNNE-vel szemben, amibe 24 éves kortól lehetett belépni, a kiskorúak számára is szándékozott egyleteket létrehozni. Ez elől 1940-ben gördült el az utolsó akadály, a bécsi népcsoport-egyezményt követően a Volksbund alszervezeteket hozhatott létre és nemzetiszocialista szemléletben munkálkodhatott. A modernitást képviselő Volksbundba főleg szegényebb sváb fiatalok léptek be, akik így kiszabadulhattak a helyi társadalom (és hierarchia) konvenciói közül. De az etnikai alapú (ifjúsági) szervezetek multietnikus településeken megosztották nem csak a település lakosságát, hanem azon belül a németséget is.

A „német származás" értelmezései a magyarországi németek „malenkij robot"-ra hurcolásának helyi végrehajtása során (1944−1945) témája állt Márkus Beáta levéltári kutatásainak középpontjában. A tanulmány szerzője szerint a deportálás a Szovjetunió számára az emberi és anyagi-infrastrukturális veszteségek ellentételezésére szolgált, de mivel sokszor németeket érintett, ezért az etnikai elégtétel mint motiváció is szerepet játszott. A nem szabatosan definiált célcsoport okán („német származásúak köre"), és mert sem a Vörös Hadsereg, sem a magyar közigazgatás nem kapott konkrét szempontokat ennek megállapításához, régiónként más-más szempontok domináltak a deportáltak kiválasztása során. Mivel nagylétszámú csoportokat kellett összeállítani, ezért a szovjeteknek nem fűződött érdeke ahhoz, hogy a célcsoport meghatározását pontosítsák. Négy nagy régió deportálási dokumentumait áttekintve Márkus megállapítja, hogy a deportáltak kiválogatásánál a szovjet félnek a származás, a név és a munkaképesség bírt jelentőséggel, a magyar közigazgatás a népszámlálás adataival (anyanyelv, nemzetiség) és a politikai magatartással (nyilas, hungarista, náci, Volksbund-tag) operált. A magyar hatóság évek múlva, az előzéskor ugyanolyan szellemiségben cselekedett, mint 1944−1945-ben a malenkij robotra elhurcolt emberek kontingenseinek az összeállításakor.

A katolikus egyház és a németség 1920 és 1946 közötti viszonyát mutatja be Bednárik János *Tempora mutantur… A svábok kitelepítése és a katolikus*

alsópapság – Buda környéki példák által. A Volksbund megalakulása számos településen feszültségekhez vezetett a szervezet képviselői, tagjai és az alsópapság között, mert az egyház- és vallásellenes Volksbund támadta azokat a helyi papokat, akik a magyarosítást támogatták. A kitelepítéssel kapcsolatban a katolikus felső- és alsópapság reakciói széles skálán mozogtak, ám a főpapi tiltakozások, közbenjárások ugyanúgy nem változtatták meg a kitelepítés menetét, mint a hívekkel közvetlen kapcsolatban álló helyi plébánosok erőfeszítései. Bednárik két plébános életútján mutatja be, az elhatárolódástól az aktív segítség kereséséig, majd az összeomlásig milyen közéleti istanciákat és lelki állapotokat jártak meg a katolikus papok. A hívek és plébánosaik személyes tragédiáját végül az is tetézte, hogy bárhogy is döntöttek, viszonyuk a saját katolikus közösségükkel is megromlott.

A kitelepítést követően számosan vagy egyéni, vagy hivatali úton próbáltak Magyarországra visszatérni. Tóth Ágnes *Emberek – sorsok – hivatalok – eljárási módok. A magyarországi németek családegyesítésének és/vagy visszahonosításának lehetőségei*[t] tekinti át *1948* és *1953* között, egyrészt az eseményeket, rendeleteket kronologikus sorrendiségben, másrészt az érintett országok – NSZK, NDK és Ausztria, valamint Magyarország – szemszögéből. Az áttelepülés az NDK és Magyarország viszonylatában 1950-ben indult be, és az NDK idővel szigorúbb álláspontot foglalt el, attól tartva, hogy az áttelepülési kedv egyrészt tömeges migrációhoz, másrészt munkaképes személyek csoportos eltávozásához vezethet. Így az áttelepülést elsőfokú rokonsági kapcsolat bizonyításától tette függővé, illetve az NDK a területén létrejövő családegyesítést támogatta.

A kitelepítettek sorsa attól is függött, hogy melyik megszállási övezetbe kerültek. Bár az NSZK és Magyarország között csak 1973-ban létesült hivatalos diplomáciai kapcsolat, a baden-württembergi és a magyarországi német települések között a kitelepítettek rokoni és baráti kapcsolatai okán az 1950-es évek végétől egyre több partnerkapcsolati viszony alakult ki. Slachta Krisztina *A magyarországi és a kitelepített németek kapcsolatai és állambiztonsági ellenőrzésük az 1960-as években* cím alatt tekinti át a beutazó németek motivációit és az állambiztonság velük kapcsolatos tevékenységét. Az 1956 után a kormány által tudatosan fejlesztett idegenforgalom, a Magyarországra szervezett csoportos turistautak lehetővé tették a nyugatnémetek itthoni tevékenységét, amelyről az állambiztonság azt feltételezte, hogy végső soron a katonai, társadalmi és gazdasági hírszerzést, valamint a nyugati propaganda terjesztését szolgálja. A beutazók ugyanakkor túlnyomó többségben valóban csak a rokonaikat akarták meglátogatni, és a magyar hiánygazdaságot látva kisebb fogyasztási cikkekkel akarták őket segíteni. A dokumentumokban megjelenő ellenségkép az ő esetükben nyilvánvalóan túlzás volt.

A konferenciakötet záró tanulmányának fókuszában a *Német nemzetiségi önkormányzatiság Magyarországon (1994−2014)* áll. Dobos Balázs a német kisebbségi (nemzetiségi) önszerveződés folyamatát és az önkormányzati választásokat szabályozó jogi kereteket tekinti át és elemzi a választójog, a ciklus időtartama,

a jelölés módja, az önkormányzat típusa és nagysága, továbbá az érvényességi küszöb szempontjai alapján. Részletesen jellemzi azokat a problémákat, amelyek jogszabályi változásokhoz vezettek annak érdekében, hogy a választási visszaélések visszaszoruljanak. A vizsgált német önkormányzatok 88%-a 1994, de legkésőbb 1998 óta folyamatosan létezik, földrajzi eloszlásuk egybeesik a németség által jellemzően lakott régiókkal. A német önkormányzatiságról elmondható, hogy közösségileg megalapozott. A magyarországi németeknek 80%-os esélyük van, hogy településükön nemzetiségi önkormányzatot tudjanak választani. Bár a legutolsó szavazáson részt vevők száma némileg csökkent, a magyarországi németek választási részvétele a többi nemzetiség illetve kisebbség viszonylatában is kimagasló.

A magyarországi németek elmúlt 100 éve nem volt könnyű sem a magyarországi németeknek, sem a más etnikumhoz vagy a többségi nemzethez tartozóknak. Bár – az 1945-öt követő éveket leszámítva – elviekben léteztek nemzetiségi jogok és lehetőségek, de az országos, regionális és helyi politika gyakorlati megvalósításukig nem mindig jutott el. Kulturális, nyelvi és oktatáspolitikai kérdésekben a németség egyrészt az egyházak, másrészt a helyi közigazgatás gyanakvásától kísérve indult meg az 1920-as évektől kezdve az önszerveződés útján, ami az évtizedek során nem volt mentes sem a bal-, sem a jobboldali politikai befolyástól. A II. világháborúból, hadifogságból, malenkij robotból, előzetesből, jogfosztásból és kollektív stigmából felépülő németség a rendszerváltozás és az állam adta lehetőségeket az összes magyarországi nemzetiség illetve kisebbség közül a leghatékonyabban kihasználva tudta megteremteni a jelenlegi önkormányzatiságát. E kulturális, oktatási és helyhatósági eredmények fenntarthatósága remélhető, de – Eiler Ferenc kötetet nyitó gondolatához visszatérve – sokténye zős volta miatt meg nem jósolható.

A kötet legjelentősebb nóvuma, hogy a szakemberek, de érdeklődő laikusok számára is kézzelfogható közelségből, olykor az individuum szintjén, ám mégis mindig a helyi és regionális közösségbe, környezetbe beágyazottan mutatja be a tárgyalt 100 év nemzetiségpolitikai, oktatás- és vallásügyi jellemzőit, azok változásait, kihívásait, kompromisszumait és konfliktusait. A tanulmányokon átívelő következetes ragaszkodás a mezo- és mikroszinthez, az ismert és elismert szaktekintélyeken kívül a fiatal generáció bevonása a 20. századi németség történelmének, nemzetiségpolitikájának a kutatásába a kötet tartalmának előnyére vált. *A magyarországi németek elmúlt 100 éve* egy remek kötet, amely mind a kutatásban, mind az oktatásban, mind pedig a jelenlegi művelődésben haszonnal forgatható.

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v28i3.321

VÁLASZ

Bereznay András válasza *A cigányság történetének atlasza* Szuhay Péter általi „ismertetésére”

A Regio 2018. 3. számában lenyűgöző kritikát közölt Szuhay Pétertől *A cigányság történetének atlasza* (ott, tévesen a „cigányok”-é) című munkámról. Az elismerés azért jár, mert recenziók körében egészen kivételes egy atlasznak a hozzáértés teljes hiánya melletti, semmivel sem alátámasztott, pusztán hangulatkeltéssel elért, így szépirodalmi értékűnek tekinthető megsemmisítő elmarasztalása. Szuhay ezzel olyan nagyság, mint Lewis Carrol (illetve fordítója, Weöres Sándor) nyomába lépett, aki egy versében sikerrel keltette az értelmes közlés benyomását jelentés nélküli szavak hangulatkeltésre mégis alkalmas ügyesen forgatásával. (v. ö. „Volt egy brillős, a csuszbogó. Gimbelt és gált távlengibe...”) Míg azonban Carroll értelmetlen szavakból sejtetett ki művészien értelmet, Szuhay szavai kifogástalanok. Mondatai azok, melyeknek nincs a formális mellett is megfogható jelentésük, csak munkámba tökéletlenségeket fonákul sugalló hangulatuk.

Az, hogy Szuhay mit sem tud történelmi atlaszokról, nem abból derül ki, hogy antropológusi szakértelmét tekintve nincs köze hozzájuk. Attól még tudhatna. Nyitó elmarasztalásával mutatja ezt meg írása elején, ahol azt szögezi le rosszallóan – úgy tehát, hogy az olvasó *érezhesse*, problémára utal – hogy a térképek kísérőszövegei „szakirodalmi hivatkozásokat jobbára kerülő, lábjegyzeteket egyáltalán nem használó” (értsd: a tudományosság igényének nem megfelelő) jellegűek. Ha lett volna a kezében történelmi atlasz, azon túl, aminek forgatására iskolában esetleg kényszerítették, tudná, hogy a műfajától egészen idegen az, aminek, mint más atlaszokból, sajátomból is természetes távollétéből ő annak – más ok nem lehet az említésre – alacsony szintjét sugallja.

A későbbiekben azután jártassága hiányát, vagyis, hogy a műfajról, amelyben munkám fogant, annak céljairól, eszközeiről, értelméről a legkevesebb fogalma sincs – látni fogjuk – másképpen is vissza-visszatérően bizonyítja.

Más körülmények között ezzel nem lenne baj – senki sem ért mindenhez – de azt lehetne várni, hogy aki ezzel magára nézve tisztában van tartózkodik attól,

hogy kísérletet tegyen olyan munka ismertetésére, amelyhez műfajilag nem ért. Szuhay ezt mégis megtette és írása tekintetében ez valamire mutat. Valamire, ami annak egészét átjárja; az másból nem is nagyon áll. A neve: intellektuális tisztességtelenség. Ugyanakkor e mögött mást is lehet sejteni, ami már nemcsak Szuhay írásának fogyatékossága. Azt, hogy a cigányság (és megkülönböztetően csak a cigányság) különféle megközelítések sorának önmagukban legitim tanulmányozását elfogadott dologgá rögzült, főképpen nálunk, szemléleti szinten „*ciganológia*”-ként egyetlen, akármennyire is föltűnően tudománytalan hatalmas zavaros összevisszaságban (vulgó: katyvasz) megközelíteni és ezzel a fölmerülő kérdéseket garantáltan megoldhatatlanná tenni. Nem nehéz azonosítani – itt Szuhay írásától elvonatkoztatva – egy bizonyára nem keresetten és nem is rossz szándékúan, de mégiscsak meghúzódó, rasszizmusba gyökerező szemléletet a jelenség hátterében. Nehéz mással magyarázni azt, hogy a cigányságot önmagában ítélik a gyakorlatban olyan egyben tanulmányozandó egésznek, ami más népekkel kapcsolatban ilyen formában senkinek sem jut eszébe. Vagyis mintha a cigányság valami külön *species* lenne, nem csak egy embercsoport, mint minden más és ezzel esetében *ez* az, ami *egyben* tanulmányozandó, nem mint más népeknek azok külön-külön etnográfiája, nyelve, szociológiája, antropológiája, vagy éppen történelme. Igaz ugyan, hogy létezik amerikanisztika, sőt hungarológiáról is hallottunk, az ilyen fogalmaknak mégis más az Amerikával, illetve a magyarsággal foglalkozó tudományágakkal való viszonya, mint a ciganológiáé a cigányságot tanulmányozókkal. Az előbbiek inkább adminisztratív, mint egybeolvasztó értelműek. Igen valószínűtlen például, hogy egy brit folyóirat a magyarság antropológiájában jártas, e minőségében hungarológusnak is nevezhető tudóst kérne föl egy a magyarság történetét térképre vivő történelmi atlasz méltatására. Ilyesmivel vagy a történelmi, illetve politikai földrajz szakemberéhez, vagy olyan történészhez fordulna, akitől nem idegen a térképi közlés világa, még akkor is, ha ők nem föltétetlenül elsősorban a magyarságra specializálódtak. Ha pedig egy tévedés folytán a brit szerkesztő mégis antropológust kérne föl, az bizonyára hozzá nem értését hangsúlyozva vonná ki magát köszönettel a megtiszteltetés alól. Csak a ciganológia különös világában képzelheti egy tudomány művelője, hogy a másikhoz is ért, már ha az, mint ő, cigányokkal foglalkozik.

A jelenségnek – a cigányság különböző aspektusai saját jogukon és keretei között tanulmányozása helyett egy összefogó *ciganológia* tárgyává tételének – nem csak háttere van, de következményei is vannak. Az egyik, hogy ezzel a cigányság elszigeteltségét, ha mással nem, *különlegességként* tanulmányozandó misztifikációjával – minden föltehető és sokat hangoztatott ellenkező irányú jószándék mellett is – mintegy konzerválják, helyét kijelölik, és másokétól elválasztják. Az egy ernyő alá szorult szakágak képviselőinek versengése a megosztani kényszerült közös anyagi forrásokért, de akár a napfényért a másik következmény: kenyérharc. Tudományon kívüli szempontok teszik tehát érdekeltté a kutatókat az egybe

gyömöszöltség folytán, de csak amiatt rivális szakterületeik eredményeinek megszületése gátlásában, a megszületett eredmények elfojtásában, vagy legalább a figyelemből való kiszorításában, sikereik elbagatellizásában. Mindez gyakran a tudományosság látszata mögé rejtett véget nem érő álproblémákon folyó, a marakodás szintjét elérő álvitákban, azoknak hasznos célt nem szolgáló konzerválásában merül ki. Így a ciganológia egységes tudományként való fölfogása gátolja a cigányság jelenének és múltjának egyidejűleg több oldalról történő föltárását, az előrevivő kutatást, illetve eredményeinek más-más szempontból vagy módon közzétételét: „sok az eszkimó, kevés a fóka". A következmények rendkívül károsak. A cigánysággal foglalkozó független, de összevegyített tudományok művelői számára érdekből kínálkozik a ciganológián belüli dominanciára, vagy éppen kizárólagosságra törekvés, alkotó energiájuk túl nagy része fordul az e körül vívott terméketlen küzdelmekre. Így ahelyett, hogy egymást – amint várni lehetne – segítenék, szakterületeiket kölcsönösen kiegészítenék, előre vinnék, a más téren elért eredményt üdvözölnék, más sikerét fenyegetőnek érezve annak legitim voltát tagadják, mindent összevéve tehát tevékenységük legalábbis egy részével gyakran a szakmai haladás kerékkötői.

Nem látszik kizártnak, hogy az, hogy az antropológus Szuhay atlaszomat mindennek elmondja, t.i. minden rossznak, de anélkül, hogy kiderülne, hogy amit rossznak sejtet, miért és mennyiben lenne az, hasonló indíttatású. Bár irodalmiasított formába öltöztetett, valójában mégsem több mint fenekedve ócsárlásán kívül az olvasó lényegileg semmit sem tud meg belőle. Amit „megtud", az, ahol nem értelmetlen, ott nem igaz.

Láttuk, hogy a lábjegyzetekre vonatkozó közlésének információs értéke nulla. És kevesebb is annál. Egy nem létező szakmai követelmény érvényesnek színlelése, azaz egy ilyen elvárásnak meg nem felelésem tettetése érdekében közlése rosszhiszemű: keresett rászedés. Egész írásában hasonló eszközökkel operál.

Ismertetése egészét átjárja a konkrétumok mellőzése. Megfogható hibák azonosítása helyett az olvasóval megvesztegetően össze-összekacsintva, rendre csak utalással inszinuálja, manipulatívan tehát az atlasz – úgy látszik, azt reméli – így magától értetődően silánynak tetsző voltát. A hol munkámra, hol személyemre irányuló gúnyolódó hangvétel ismertetése alaphangja. Ez nem zavarna, mert a humor akkor is értékelhető, ha az ember saját gyarlósága ellen irányul, de probléma, hogy sosem valamilyen kimutatott visszás vonást tesz nevetségessé, hanem úgy forgatja a szavakat, hogy – ha sikerrel jár – a gúny tényéből derüljön ki, mintha az lenne bizonyíték, hogy a különben azonosítatlan hiányosság vagy más probléma valós. Nem humor ez, nem szellemesség, csak (a tartalmatlan vádaskodást talán elfogadhatóvá tevőnek képzelt) olcsó szarkazmus álcája mögüli folytonos áskálódás.

Lekezelő gúnnyal hozza ki például abból, hogy az atlaszt három év alatt készítettem el, pedig az – amint egy bizonyos ferdítéssel mondja – „egy nép négy ezer éves" történelméről törekszik számot adni, annak valószínűsítését, hogy munkám

csak silány lehet. Ha e szemrehányásának megfogható értelme van, az csak az lehet, hogy annyi ideig illett volna rajta dolgoznom, mint amennyinek az eseményeit térképre vittem. Ha nem az, eldönthetetlen mi lenne. Bizonyára sok történelmi atlaszt készített, így tisztában van vele, hogy ez a fajta munka mennyi időbe telik, és tudja, akármennyi is az, *biztosan* sokkal több, mint a három teljes év, amit az atlaszra fordítottam. Valójában nem is sejti miről beszél. Miféle kritika marasztal el egy munkát azon az alapon, hogy hány év alatt készült el? Igen, de hol benne a hiba? Gúnya arra irányul, hogy munkám rossz. Miből tudjuk ezt meg? Abból, hogy kigúnyolt. Áskálódó, csípkelődő gúnyorossága tautológikus: üres.

Nemcsak a munka időtartamának tekintetében az. Ugyanezt a hamis logikát érvényesíti akkor is, amikor azon igyekszik, hogy nevetség tárgyává tegye azt a tényt is, hogy az atlasz saját munkám: „tisztelendő a bátorság, hogy a szerző néhány éves munkával egy egész kutatócsoport munkáját végezte el." Mintha lenne arra bármiféle szabály, hogy jó történelmi atlaszt csak népes testületek készíthetnek sok-sok év alatt és én ezt megszegtem, amiből ő következtetéseket vonhat le. Másról is árulkodik ez. Annyira nem érti miből áll egy történelmi atlasz készítése, hogy tudatlanságában az kutatássá misztifikálódik a szemében. Kutatni ugyan tényleg szükséges ilyenkor a szerzőnek, de csak használható források után. Olyan „kutatás", amihez valamiféle kutatócsoport léte lehet esetleg kívánatos, egy – ahogyan az lenni szokott – sokak sokfelé folytatott sokféle kutatásainak meglévő eredményeit mindössze térképre vivő, azokat ezzel vizuálisan hozzáférhetővé tevő, így összegező atlasz készítése során nem értelmezhető. Úgy ír mintha pontos ismereteket tételezne föl magáról arról, hogy egy történelmi atlaszt sokan *kell*, hogy készítsenek (ami előfordul, de korántsem szabály, sőt lehet probléma), miközben írása tanusága szerint erről sejtelme sincs. Így az atlasz nem csak azért lenne csapnivaló, mert hamarabb készítettem el, mint ő azt lehetségesnek képzeli, hanem azért is, mert egyedül. Ezt majd más összefüggésben is fogom érinteni. Hogy tartalmilag mi mutatná rossz minőségét, hogy van-e benne hiba, itt sem tudja meg az olvasó.

Szuhay máshol is kitartóan csak sugall. E technikája gyakran párosul egyszerű tények olyan beállításából, hogy abból – megfogalmazatlanul hagyott természetű – tökéletlenség legyen érezhető. Panaszosan fakad föl a térképek száma vonatkozásában: „Miért pont 52 fejezetből áll..." Az embert furdalja a kíváncsiság, milyen számot helyeselne és az mitől volna kívánatosabb, mint a hangulatilag kifogásolt „pont 52"? Ha lát hibát, közölhetné is, mi az.

Semmitmondó inszinuációi sorában előfordul, hogy még ennél is kevesebbel éri be. Egy általa nem közölt okból kifogásoltnak utalt korrekt térképcímről az utána Szuhay által tett írásjelből „(!)" derülne ki, hogy az – rejtély marad miért – nem megfelelő. Ilyenkor az olvasó dolga, hogy szégyellje magát ha nem tudja, miféle vétkemre utal a szakértő kritikus. Ha ezt eléri, működött a módszer: sikerült manipulatívan tudatosítani valamiről, amivel semmi baj (de nem is tudományos kérdés,

hanem a szerzői szabadság része), hogy az valamiképpen bizonyára rossz. Győzze meg magát az olvasó, hogy mitől, miért és mennyiben!

Ha lehet, még különösebb – mert itt már halmozott – inszinuációi közé tartozik, hogy munkám silányságára abból is lehessen igyekezete szerint következtetni, hogy a nekem értékes tanácsot nyújtó szakértőket gyanúsítja meg nyíltan, ha szokása szerint konkrétumok mellőzésével is, valamilyen csak sejteni engedett tisztességtelenséggel. Az atlasz egészére utalva írja t.i. „csak ennyire futotta a segítségükből, avagy....?" Eddig az idézet. Avagy mi? Találgasson az olvasó, miféle rosszhiszeműséget kíván sejtetni kollégáiról és milyen alapon. Igaz, az utalás ha nem az ő rossz szándékukra, saját korlátaimra irányulónak is fölfogható, azéra, hogy nem tudtam az ez esetben mégis kifogástalan tanácsaiknak hasznát venni. Így vagy úgy, az eddigiekben sem sokat nyújtó írása ezzel az oldalvágásával – indokolt kimondani – a közönséges piszkoskodás szintjére jut.

Máskor inszinuáció nélkül ugyan, de hamis állítással él azzal, hogy az atlasz egyes természetes vonásaira úgy hívja föl a figyelmet, mintha azok puszta létükkel nem tennének eleget valamilyen – maga által kiötlött, nem valós – kívánalomnak. Így abba, hogy a földrajzi és kronológiai utalásokat tartalmazó alcímeket, melyeket a térképek jegyzékében az ott magukban álló rövid térképcímek könnyebb értelmezhetősége érdekében használtam, nem ismétlem meg fölöslegesen az egyes térképeken, azt próbálja belemagyarázni, hogy emiatt az olvasó ha meg akarja tudni, mit lát a térképen „rendre visszalapozni kényszerül". Érdekes. Tényleg kénytelen visszalapozni, aki előtt ott a térképen, rajta évszámok sorával, hogy „Anglia, Skócia, Északi-tenger, Norvégia, Svédország", hogy a térképek jegyzéke alcímeiből tudja meg, hogy amit lát az „Brit-szigetek, Skandinávia; 16. sz."? Kell neki ez, különben nem hinne a szemének? Igaz lenne, hogy Szuhay nem ismeri föl szájbarágó alcímezés nélkül, hogy mit lát, vagy olvasója intelligenciáját inzultálja azzal, hogy az ne tudná? Esetleg azzal, hogy fölteszi róla, hogy az majd elhiszi neki, hogy ez fogyatékossága az atlasznak?

Szuhay a munkának abból az erényéből (a forrásközlés történelmi atlaszoknál nem általános), hogy – azt is jelezve, melyik térképhez mely művet használtam – forrásaimat gondosan megadtam, az atlasz további, de itt sem konkretizált, csak utalt rossz minőségét igyekszik olvasójában tudatosítani. Alaptalan állítást is tartalmazó gúnyolódó inszinuációja értelmében alacsonynak mondott számuk (136 munkát használtam) úgy látszik az atlasz rossz minőségének, illetve saját tudatlanságomat föl sem ismerő hozzá nem értésemnek a jele. Ugyanis ezt írja: „A szerző bátorsága éppen azért lélegzetelállító, mert mások egy-egy téma/ fejezet/térképlap kidolgozásához tanulmányoznak át annyi cikket/könyvet, amennyit szerzőnk a négyezer év 52 témájához összességében magáévá tett.". Hogy kik lennének azok a mások, nem derül ki, de az állítás különös, mivel a sajátommal összehasonlítható munka eddig a világon sehol nem készült. Ezt a nem is éppen érdektelen tényt, érdemes talán itt rámutatni, Szuhay ismertetése egészében gondosan elhallgatta. De a

lényeg nem is az, hogy igaz-e, amit mond, hanem, hogy általudományos képtelenség egy ismertetés részéről a bemutatandó munka tartalmi értékelése nélkül, a műben hibát nem azonosítva, azt forrásai számát kifogásolva mégis elmarasztalni. E szám lekicsinylése folytán azért idetartozó, hogy a Times Booksnak a világtörténelem egészét bemutató hatalmas atlasza 3. kiadásában 139 forrásmunkáról tájékoztat. Ami pedig azt az állítását illeti, hogy nem minden témához adtam volna meg irodalmat, téved. Csak ő nem azonosította, amire pedig kiemelten hívtam föl a figyelmet, hogy Fraser munkája általában forrás: ahol nincs egyéb, Fraser az.

Amit Szuhay nem tud, vagy úgy tesz mintha nem értene, az az, hogy egy történelmi atlasz korrekt készítője annyi forrást ad meg, ahányban az egyes térképei megalkotásához szükséges adatokat megtalálta. Nincs értelme számára azonos adatokat idéző több cím fölsorolásának, hiszen ilyenkor a szerző célja nem jártasságának demonstrálása, hanem az olvasó tájékoztatása az atlaszban látható információ eredetéről. A cigányság történetének szakirodalma pedig – főképp a szélesebb összefüggések vonatkozásában, és talán a legújabb kortól eltekintve, híres arról, hogy hajlamos a különböző kiadványokban vagy másfél évszázada ugyanazokat az adatokat ismételgetni más-más, azokhoz gyakran alig, ha egyáltalán hozzátevő szerzők neve alatt. Szuhay ezzel a különben is érdektelen panaszával csak blöfföl.

Forrásaim tekintetében arra is kiterjed éreztetett rosszallása, hogy nem tartottam magam valamilyen általa kívánatosnak sugallt, bár nem létező kvótarendszerhez. „Az is jól látszódik" – leplez le „hogy a hivatkozott könyvek nagyobbik része angol nyelven jelent meg", pedig – értesít – térképeim többsége Közép- és Kelet-Európa témájú. Ami vitatható egyben érdektelen, mivel az igazi kérdés az, hogy amit fölemlít mitől lenne probléma? Szuhay szerint úgy látszik azért, mert „ez azt is jelenti, hogy nem feltétlenül «első kézből» származnak az adatok". Amelyek azért helyesek, drága Szuhay úr? Ha igen, és ezt ön nem vonja kétségbe, akkor mi az, amit szóvá tesz és mivégre? Effélét doktori disszertációk opponensei sem feszegetnek. Ha a munka jó, mit számít (ha karikírozhatom), milyen színű papírra nyomták egyik forrását?

Ha másból nem derülne ki, Szuhaynak a történelem, illetve a történelmi atlaszok és térképek fogalmát illető gyakran furcsa, feszengőnek érződő, szokatlan szóhasználata is arról árulkodik, hogy idegen számára azok világa, nem érzi benne otthon magát. Ilyenek: „történetében/történelmében", „térkép/atlasz lapok", „történeti atlasz", „történeti/történelmi atlasz", „atlaszlap gyűjtemény". Úgy hatnak ezek, mintha kétségei lennének melyik a helyes, vagy bevett kifejezés és így mintegy a biztonság kedvéért azonos értékű, alternatívnak csak képzelt formákat használ, vagy a megérthető, de szokatlant választja. Hasonló az is, hogy rendszerint „térképlap"-ot említ „térkép" helyett, sőt, egyszer az „atlasz" szót a „térkép" helyett, annak tévesen gondolt szinonímájaként is használja, mintha így mást, talán úgy érzi, világosabbat mondana. Többnyire nem hibái az ilyenek Szuhay más miatt rettenetes ál-ismertetésének, de – alighanem a szerző szándéka ellenére – jeleznek valamit.

Azt jelzik, hogy Szuhay nem otthonos a történelmi atlaszok világában. Ez világos, de sokkal többről van szó. Bár vállalkozott az enyém ismertetésére, használatára alapfokon sem képes. Nem tudja (nem akarja?) értelmezni azt, amit lát. Csak ezért történhetetett, hogy a leghihetetlenebb aggályt fogalmazza meg egy térképről, olyat, amit nem csak arról, de az atlasz minden más térképe, sőt minden történelmi atlasz minden térképe összes részletéről is szóvá tehetne. Ha ugyanis az olvasója elé tárt kiagyalt probléma valós volna, azt jelentené, hogy történelmi atlaszoknak nem volna szabad létezniük. Egynek sem. Így ír: „Jóllehet a...térképlap földrajzi helyén, időmeghatározással jelzi a cigányok ellen irányuló egyes cselekményeket, ám külön értelmező füzet kellene ezek részletesebb kifejtéséhez, hogy az olvasó, a felhasználó értse, hol mi is történt". Vajon érti mit mond? Olyan ez, mintha valaki egy ló minőségéről úgy panaszkodna, hogy méltatlankodva fölkiált: „Füle van!", „És kettő!!" Amire a válasz: – Igen, a lovaknak szokott lenni.

Szuhay álproblémájának egyetlen lehetséges értelme az, hogy szerinte ha egy térkép nem mond el adatairól *mindent,* ami azokkal kapcsolatba hozható, akkor rossz. Közben azt sem közli, miért kellene többet mondaniuk, mint amennyit rendeltetésüknek megfelelően elmondanak. Amit szóvátesz, az minden térképi jelzésről elmondható. Gyakori például atlaszokban csaták talán dátumolt, olykor a győztes félre is utaló jele. De nem derül ki e jelekből, hogy a csatát jó vagy rossz időben vívták és miért, mit tett a tüzérség, valamint, hogy hány órakor, milyen irányból támadott az egyik fél lovassága és mikor a másiké, sem az elesettek neve, és nagyon sok más sem olvasható le róluk. Ami természetes, hiszen egy térkép célja tények lokalizált közlése, nem részleteik és folyamatuk leírása. Ugyanúgy, mint tökéletlennek beállított térképemen, ami cigányokkal történt. Atlasz használók számára mindez axiomatikus. Szuhay szerint azonban „külön értelmező füzet kellene" ilyenkor „hogy az olvasó, a felhasználó értse, hol mi is történt". Ezt az abszurditását máshol, ott az atlasz egészére nézve is előadja: „Olyan információkat sűrít, melyhez valódi, kiterjedt leírások kéne, hogy társuljanak." Elgondolni is rossz, mit szólna Szuhay a műfaj többségére jellemző, információikat minden szöveg nélkül kínáló történelmi atlaszokhoz, ha találkozna velük.

Az általa ismertetett munka műfajáról való teljes tájékozatlanságát mutató panaszának logikai végigvezetéséből nem kevesebb következik, már ha az indokolt lenne, mint, hogy csak az a jó történelmi térkép, amely az emberiség által fölhalmozott ismeretek teljességét tartalmazza. Ha kevesebb olvasható le jeleiből, Szuhay mindig rá tudna mutatni valamire, amihez „külön értelmező füzet kellene", illetve hozzájuk „kiterjedt leírások kéne, hogy társuljanak", vagyis szerinte a történelmi atlaszoknak nincs létjogosultsága. A valóság azonban az, hogy csak ő nem érti, azok miről, miért, hogyan szólnak.

Ha már áttekintett, és részben még szemügyre nem vett, nem kis erőfeszítései sora láttán, melyek mind arra irányulnak, hogy atlaszomat mindenáron elmarasztalja, még ha arra tényleges okot, összes gúnyolódó inszinuációjával, hamis

fölvetésével együtt, egyet sem talál, fölvetődik a kérdés, valami mégiscsak kell, hogy legyen mindeközben, ami őszintén bántja. Annak keresésekor, hogy mi az, aminek tényleg nem örül, vajon mi lappang a sok alaptalan leszóláskísérlet mögött, azokat mi motiválja, lassanként az a kép bontakozik ki, hogy atlaszom léte maga az, amit helytelenít. Nem azért, amit sok erőlködéssel tettet, hogy az valahogyan tökéletlen, hanem mert van. Még pontosabban nem is az zavarja, hogy mint atlasz létezik, hanem, hogy ha már a cigánysággal foglalkozik (amit még elnézne), akkor miért a cigányság *történetének* az atlasza, nem olyan más cigány témájú atlasz, amilyent ő maga készített volna, ha az eszébe jut és képes is lenne rá?

Minden, amit munkámban, melynek tartalma pontosan megfelel a címének, önkényes vagy csak egyszerűen hibás értelmezéssel hol úgy tesz szóvá, hogy fölösleges volt, hol azzal, hogy nem volt elég, arra mutat, hogy ragaszkodik hozzá, hogy valami másnak tekintse atlaszomat, mint ami, és így azért marasztalja el, ami. Szociológiai, kulturális antropológiai jellegű, a mai helyzetről vagy a közelmúltról szóló témákat szeretne látni, számon is kér egy sor ilyent, mintha nem tárgyalásuk munkám hiányosságát jelezné, holott azok nem történelmi atlaszba tartozók. Talán Szuhay is azonosíthatná, hogy az, hogy egy atlasz arról szól, amit címében ígér, nem lehet egy korrekt ismertetés rosszallásainak alapja. Alighanem a ciganológia egységesnek fölfogása magyarázza, hogy ezt mégis lehetségesnek tartja. Aki így – mondhatnánk – gondolkozik, annak a fejében a dolgok sejthetően úgy mozognak, hogy „Ha a cigányság történetének atlasza, akkor a ciganológia körébe tartozik, és ha odatartozik, számonkérhető rajta a ciganológia minden ágának képviselete, szóvátehető miért nem más ágakra, sőt – saját preferencia alapján – kizárólag rájuk koncentrál, azaz miért a cigányság történetét viszi térképre a ciganológia szociológiai és kulturális antropológiai témái helyett?” Ami persze abszurditás. Szuhay írása mégis kimutathatóan ilyen szellemben fogant.

Csak ezért bélyegezheti a 20. századi lengyelországi, a cigányság fölötti „királyság”-nak a lengyel állam által évszázadokkal korábban meghonosított előzményét fölelevenítő intézménye körüli összetett, csatákkal is járó, több évtizedes eseménysorozatot „marginális kérdés”-nek, térképrevitelét e minőségében kifogásolva, miközben azt panaszolja, hogy „cigánykirályság” máshol más – egymásétól is különböző – értelmű, illetve funkciójú, de a lengyelországi hagyomány nélküli előfordulását nem tárgyalom. Ami pedig helyes, mivel amit hiányol történetileg – főként egy atlasz számára – érdektelen. Ezt azután a maga keltette zavar kiteljesítésével, más hiányt is inszinuálva panaszosan a vajdaság intézményével is összemossa, amit pedig a maga helyén – de általa elhallgatottan – több megközelítésben is érintettem. A lényeg itt így is, úgy is az, hogy nem akarja (tudja?) belátni, hogy egy történelmi atlasz a Kwiek „dinasztia” körüli események bemutatásakor nem egy szociológiai értelemben azonosítható intézményt „a királyság”-ot illusztrál, de egy antropológiai megközelítésben formálisan összehasonlítható jelenség, ahogy Szuhay elvárná, kimerítő (vagy semmilyen) áttekintésére sem törekedhet, hanem

műfajilag kifogásolhatatlan célja az adott hely és kor önmagában bemutatásra érdemes tényeinek a dokumentálása. A szempont, amelynek címén itt elmarasztal nem csak önkényes, hanem alkalmazhatatlan is: közömbös.

Minden más, amikor – ritkán – legalább annyiból konkrét, hogy adott térképhez köthető panasza is hasonló: a tényleges összefüggések elkendőzése melletti, nem létező elvárásnak meg nem felelésem tettetése. Így *Számok* című térképem esetében azon túlmenően is, hogy úgy tesz, mintha nem lenne képes azonosítani a térképnek pedig közölten historiográfiai fejleményekről és csak azokról szóló jellegét, még különféle – igen durva – csúsztatásokkal is él, hogy ilyen áron a térképre ilyen-amolyan hibák sorát tudja ráfogni. E térkép vonatkozásában említett minden egyes panasza fonák kiforgatás eredménye: alaptalan. Csak hüledezni lehet azon például, hogy ahol a jelmagyarázatban az olvasható egy bizonyos betűtípussal kiírt, a térképen úgy megjelenített szavakra nézve, hogy „a 19. század közepén ismert cigány alcsoport" azt – vagyis az ilyen kiírások hiányosnak mondott voltát – hogyan képes valaki, aki előtt ott a jelmagyarázat, azzal panaszolni, hogy „ha megnézzük a 19. századi forrásokat, s időben meghosszabítjuk 20.-ik századi felvételekkel, kiderül..." és itt következik, amit hiányol. Maga is elismeri tehát, hogy amit számonkér „20.-ik századi" ismeretek nélkül nem számonkérhető. Ha azok – függetlenül attól, hogy korábbi meglétük levezethető-e későbbi ismeretekből, a 19. század közepén ismeretlenek voltak, a térkép kifogástalan. Nem mondtam sehol, hogy a térkép arról szól, milyen alcsoportok voltak vagy nem a kérdéses időben, hanem azt, hogy melyekről tudtak az akkori érdeklődők. Szuhay ezt nem téveszthetí el, mégis elszántan igyekszik legalább nem eléggé résen lévő olvasói félrevezetésére: azt csapja be, akit tud. Olyan ez az igyekezete, mintha egy – képzeljük el – „Az ókori építészet csodái" témájú térképnél az Eiffel-torony föltüntetésének hiányáról keseregne, azzal az indoklással, hogy „ha megnézzük az ókori forrásokat, *s időben meghosszabítjuk 20.-ik századi felvételekkel*, kiderül...". Igen, *akkor* kiderül. De miért utódatálnánk éppen azt az információt, aminek a korabeli létéről számot adunk, mintha másról szólnánk, mint amiről ígérjük, hogy szólunk? Az effélének semmi tényleges értelme nincs. Ami van Szuhay részéről, az a szavakat rossz szándékúan tekergető közönséges csalás. Hasonlóan jár el, amikor azt tetteti, mintha térképemen az lenne a helyzet, hogy amint írja „egy-egy identifikálható ország területén a cigányok azonos néven neveztetnek". Ezt a valótlanságot már idézett, a jelmagyarázatban lévő közlésemre alapozza, vagyis úgy tesz, mintha azzal, hogy egyes a 19. század közepén ismert alcsoportok nevét kiírtam, az nem rájuk, az alcsoportokra vonatkozna csak, hanem minden ott élő cigányra. Nehéz elhinni, hogy iskolázott ember ennyire ne tudna térképet olvasni.

Amikor *Egy fölmérés* című térképemet azért támadja meg, hogy az arról szól, amiről az atlasz egészébe szervesen illően indokolt szólnia (V.ö. Rejtő Jenő: Az előretolt helyőrség, „Megőrült?... A nevemen szólít?!"), ismét arról van szó, hogy azt képzeli, lehet úgy ismertetést írni, hogy a recenzor nem az ismertetendő

tartalomról ad számot, hanem arról, hogy annak nem, de helyette valami másnak kellene léteznie, csak mert a recenzor szakmai érdeklődésébe az utóbbi jobban illene. Úgy látszik ebben igaza van, mert teljességgel haszontalan írását rejtélyes okból, de leközölték. Afölött értetlenkedik, hogy „nem a valóban releváns, a társadalmi tények lényegét" vittem térképre, majd, mint máshol, ismereteit csillogtatja oda nem tartozóan és igen szükségtelenül. Igaza is lenne, ha arra törekedtem volna, amit ő a téma láttán csak odaképzel, hogy dolgom lett volna. Megint arról van szó, hogy sehogyan sem megy a fejébe mi az, hogy történelmi atlasz és, hogy annak nem föladata az, amit ő a maga irreleváns szakmai korlátai között egyedül lehetségesnek képzel. Ez a *Számok* címűt követő térkép, ahhoz kapcsolódóan historiográfiai: a táguló ismeretekről ad számot és hasonló vonatkozásokban. Eszem ágában sem volt – hadd döntsön munkája szerkezetéről és jellegéről maga a szerző – ez esetben semmi újat nem hozva magyarországi „társadalmi tények" részleteinek agyontérképezésével terhelni meg az atlasz szemlélőjét. Az 1893-as fölmérés adatait annak idején, közzététele részeként térképre vitték, méghozzá sokra. Mindaz, amit Szuhay a saját ismereteiről tájékoztatva, bár fölöslegesen, de szorgalmasan fölsorol, már egy és negyed évszázada elérhető máshol: atlaszomba nem tartozik. Nem Szuhay dönti el munkám számára mi a „valóban releváns" és nincs olyan külső szempont sem, ami ezt meghatározhatná. Lehet valami az ő más érdeklődése számára az, de egy történelmi atlaszban mégsem az. Szuhay kivehetően egysíkú megközelítése, szűk szakmai elfogultsága számára ez úgy látszik túl bonyolult. Arról is megfeledkezik, hogy atlaszom nem kizárólag a magyar cigányok ügyeinek szentelt, hanem a cigányság szempontjából az egész világra kiterjedő, így súlyos hiba lett volna azt egy hazai vonatkozás nem csak szükségtelenül, de nagyon aránytalanul is túltárgyalásával szerkezetileg fölborítani. Önálló munkát alkottam, célom nem lehetett egy megközelítésében csak korlátozottan odaillő régi kiadvány másolása. Ami pedig szociológiai jellegű aggodalmait illeti, az ilyenek közül a tárgyalásra érdemesnek tartott nem kevéssel térképem kísérőszövege még meg is ismertet. Erről, ha már a témát érintette, helytelen volt hallgatnia.

Csak okvetetlenkedés az a panasza, amellyel azt teszi szóvá, hogy a *Sztárok* című térképen, ahol azt az önmagában nem kevés figyelmet érdemlő jelenséget térképeztem, hogy egy olyan, tipikusan az európai társadalom peremén élő nép egyes zenész tagjai, amilyen a cigányoké volt a 19. században, saját erejükből világraszóló hírnévre téve szert uralkodók rendezvényeinek nélkülözhetetlen szereplőivé válhattak, ott a kérdéses művészek nevét közöltem, nem ahogy Szuhay kívánná, inkább a születési helyüket. Amit még eleve kizárt is egy egész Európát ábrázoló térképen oda, ahol mind volt, Magyarországba zsúfolni. E térképről szólva azonban hiányról is beszél. Szerinte fontosat mulasztottam azzal, hogy nem foglalkoztam cigányzenészek újabb keletű tevékenységével. Holott erről bevezetőmben olvashatta, hogy „Míg az atlasz határozottan törekszik kiemelkedő múltbeli cigány személyiségek, illetve tevékenységüknek a térképeken szerepeltetésére, ezt az utóbbi

évszázadra nézve részint megugrott számuk miatt, azaz arányossági meggondolásból, de – nem „Ki kicsoda?" jellegű kiadványként – az esetlegesen fölmerülő személyes természetű aggodalmak megjelenésének elkerülése érdekében is, tehát indokoltan mellőzi." Megközelítésmódom elmulasztott korrekt közlése esetén recenzorként Szuhay azt még megtehette volna, hogy kifejti, azt miért helyteleníti, esetleg sajnálkozik afölött, hogy a kérdéses részletek bemutatására egy történelmi atlasz nem vállalkozhatott, de, hogy azt igyekezzen tudatosítani az olvasóban, ahogyan megtette, hogy valamiről – mintha távollétére nem volna jó ok, és azt nem indokoltam volna – csak úgy megfeledkeztem, az nálam „hiány", az még az ő atlaszommal szembeni már megszokott manipulációi sorából is kirívó csalás.

Munkám minél több szempontból rosszallásának látszatra lehetővé tételére máshol is tesz úgy mintha álláspontjaimról nem tudna, illetve az más lenne, mint ami. Ez különösen áll ciganológus kötélhúzások úgy tűnik kedvenc, a cigányság mibenlétét feszegető álproblémájára, eredetének (nem szerintem) kérdésében. Bár erről bevezetőmben kifejtettem félre nem érthető álláspontomat, és egyes összefüggésekben szempontjaimra máshol is rávilágítottam, Szuhay mégis jónak látta úgy csinálni, mintha sehol nem találkozott volna a probléma mesterkélt voltára mutató, azt atlaszom számára a gyakorlatban föloldó érveimmel. Ez azért is kár, mert ha egyet nem értésének kívánt hangot adni, szerencsésebb lenne, ha azt azzal szemben tenné, amit képviselek, nem valami mással szemben, amit maga csempész a számba, hogy engem a fölösleges álvitában – ki ugyan nem mondva, de értelmileg – az övétől különböző egyik táborba utalhasson és ennek örvén is elmarasztalhasson. A vita a legtömörebben úgy összegezhető, hogy vajon a cigányok Indiából, vagy egy európai, elszegényedett társadalmi rétegből származnak. Ez azért álvita, mert a kettő nehézség nélkül összeegyeztethető, amennyiben egy indiai eredetű réteg köré történt Európában asszimilálódás.

Bármit is gondol minderről Szuhay, bizonyos, hogy hallott már róla, hogy a cigányság historiográfiájában létező, sőt domináló nézet – illetve a romani nyelv és a genetika tanusága szerint több annál – hogy volt olyan (talán több) embercsoport, amely akármikor is, de Indiából Európába jutva ott különböző neveken, nálunk végül „cigány"-ként lett ismert. Ő a mai cigány népességgel foglalkozásakor tarthatja ennél fontosabbnak a közéjük történt asszimilálódást, de azt semmiképpen sem állíthatja – már ha igazat kíván mondani – hogy az indiai kapcsolatról nem hallott. Pedig, amikor úgy fogalmaz „nem igazán tudok mit kezdeni a bölcső/őshaza konstrukcióval", azt teszi. Föltűnő, hogy az általa úgy használt fogalompárból, mintha az tőlem származna, atlaszomban az „őshaza" szó egyszer sem fordul elő. E csúsztatás nélkül azonban, melyet Szuhay azért ad számba, hogy az álvita részeként süthessen rám valamit, amihez pedig tudja, hogy nincs közöm, ki volna téve annak, hogy itt sem marad miért leszólnia. Azzal az ál-logikával csúsztat itt is, amelyről a ciganológia kapcsán szóltam. A „bölcső" szót egy alkalommal használtam, de ez az irodalmias címválasztás (ennyi szerzői szabadságot talán ő is megenged) nyilván

kevés még Szuhaynak is ahhoz, hogy valamiféle álláspontot vetíthessen belé. Ezért tér vissza rá a maga megerősítését keresve, hogy további csúsztatással, cigánytelepek bemutatásának hiányolása szálán kérdezze nem kevéssé képtelenül, „És hol kérdés ebben az összefüggésben a «bölcső»?" Sehol, kedves Szuhay úr. Miért lenne? Szó sem volt efféléről, panaszos fölvetése szociológiai, antropológiai megközelítésű, annak is kínos, történelmi atlaszban értelmezhetetlen. Azt ugyanakkor, hogy a romani nyelv indoárja, ennyiben Észak-India mindenféle olyan bonyodalmak nélkül fogható föl metaforikusan a cigányság bölcsőjének (függetlenül attól, ahogy bevezetőmben elmondtam, hogy vannak-e ma élő cigányok és a cigányság milyen arányában, akiknek fölmenői nem Indiából érkezve lettek cigányok), ami egy nem azonos értelmű, általam nem használt „őshaza" fogalomhoz köthető, Szuhay (ill. tábora) sem tagadhatja. Itt sincs tehát semmi hiba.

Lassanként pontosan is kimondható, amire korábban csak jellegileg utaltam, hogy valójában mi bánthatja Szuhayt, mi az, aminek kényszeres elmarasztalásai csak tünetei, egyben, hogy mi írásának az a vonása, ami miatt az nem lehet képes atlaszom hasznosan ismertetésére.

Olyan területen, ahol tevékenységemtől, amelytől kivehetően úgy érzi – bár ez különben is igaz – nincs miért tartania, egyszer jót is mond rólam. Előzékenyen „történelmi atlaszok világában jártas, kreatív és kiváló tudós szakember"-nek nevez. Ezt azonban így folytatja: „az alkalmazott tudományszak területéről átlátogatott a nyelvészet, a történettudomány, az antropológia, az etnográfia és a szociológia világába, hogy maga mondhassa meg, mi is a cigány/roma kutatások megismeréséből és elsajátításából ajánlható narratíva."

Ez Szuhaytól nagyon önleleplező. Egyrészt itt bukik ki belőle az úgy látszik saját vadászterületének tekintett ciganológiába kívülről, abban példa nélkül álló atlaszom elkészítése által – attól tarthat, súllyal – behatolásom miatti aggodalom. Úgy látszik, a megjelenített, önmagukban nehezen eltagadható tények közlése miatt fölfogásának a ciganológián belüli állásait érzi veszélyeztetve. Sejthetően tehát szakmai féltékenység vezeti, amikor munkámba azt vetíti, hogy én valamit, nyilván olyat, amit ő nem kíván, amitől fenyegetve érzi magát, meg akarnék mondani, valamiféle „narratíva" lenne amit képviselnék, pedig szó sincs róla. Az effajta szorongásai része lehet, hogy, amint láttuk, föltűnően fájlalja, hogy eszembe sem jutott egy (fölösleges) „kutatócsoport" szervezése, amit ő magától értetődőként misztifikál ilyenkor szükségesnek. Aligha véletlen, hogy erről vissza-visszatérően is élcelődik, mintha így leleplezné sugallt dilettantizmusom. „Egyszemélyes «munkacsoport»"-ként utal rám, majd, ahol nagylelkűen fölveti, hogy atlaszomnak magam által készített folytatása legyen, megengedi, hogy e célra „egy valódi kutatócsoportot" szervezhessek. (Abban talán Szuhay Péterrel?) És mit kellene egyáltalán kutatni? Cigánykutatás persze létezik, de nincs köze egy történelmi atlaszhoz, akkor sem, ha az a cigányság történetét dolgozza föl. Vajon Jan M. Pluvier-nek (*Historical Atlas of South-East Asia*, Brill, 1995) és Gütter Kettermann-nak (*Atlas*

zur Geschichte des Islam, Primus, 2001) vagy Yuri Bregelnek (*An Historical Atlas of Central Asia,* Brill, 2003) is fölrója, hogy atlaszaikat (ha a rajzolását ők nem is) „egyszemélyes «munkacsoport»"-ként készítették el? Hogy a számos témát földolgozó Martin Gilbert atlaszait – sok egyéb mellett – ne is említsem.

Másrészt az derül ki az idézett szakaszból, bár ez már nem éppen újdonság, hogy Szuhaynak egyáltalán nincs fogalma arról, amiről beszél. Vajon hogyan érti, micsoda fából vaskarika az, hogy én, mint a „történelmi atlaszok világában jártas szakember" *átlátogattam* mindabba amit elmond, hogy oda? Mivel foglalkoznak történelmi atlaszok, amelyekhez szerinte is értek, ha nem a történettudomány eredményeivel, amibe úgymond *átlátogattam*? Hogyhogy? Mit ért azon, hogy a történelmi atlaszkészítés úgy „alkalmazott tudományszak", hogy független a többitől? Miből állna „a történelmi atlaszok világa", ha nem történelemből, hogyha pontosan az az, aminek a vizuális közléséből áll? Az ember szédül.

El is tekintve attól, hogy ha már azzal tisztel meg, hogy a „történelmi atlaszok világában jártas szakember"-nek tart, meggondolhatta volna mielőtt szóvá teszi, amiről már beszámoltam, térképi jelek mellé szükségesnek deklarált „külön értelmező füzet" hiányát, de azt is (képtelenül ellenállni, hogy munkámat még e vonatkozásában is le ne szólja), hogy azt állítsa, hogy „a térkép/atlasz lapok többsége nehezen értelmezhető, eredendően nem térképre kívánkozó (vagy nem azon megszokott) adatok zsúfolódnak össze rajtuk". Nahát, nahát! „Jártas szakember"-ként ennyire ne tudtam volna, hogy mit csinálok? Másról van szó. Arról, hogy Szuhay nem mond igazat, illetve – itt is látszik – hogy képtelen térképolvasásra. Bár az adatok szokatlanságára nézve mond valamit. Mivel a cigányság történetéről ez az első atlasz, a legtöbb adat mint atlaszban nem is lehet benne más, mint szokatlan. Azok bemutatására készült. Azt lehetne gondolni, ez az atlasznak erénye, nem elmarasztalásának tárgya. Itt sem gondolta át mit mond, konkrétan mit kifogásol, csak a levegőbe beszélve mondott még egy – törekvése szerint – rosszul hangzó általánosat, és megint melléfogott.

Sokkal jelentősebb azonban az a már érintett melléfogása, hogy a történelmi atlaszok készítését, az abban való jártasságot, valahogyan, de érthetetlenül, valamilyen egészen különálló tevékenységnek fogja föl, ami szerinte mással, bár nehéz elképzelni miféle mással foglalkozik, mint amivel.

Magam, történészi képzettségem birtokában tevékenységemet a történelem térképi közlésére irányítottam, mivel az érdekelt. Számomra a térkép szerepe ugyanaz, ami a történészek többsége számára az írott szöveg: a kommunikáció eszköze. Amint ők, amikor egy írást közreadnak, nem külön „szövegspecialista" szakember mivoltuk mellett, illetéktelenként *rándulnak át* témájukhoz, hanem történészként közölnek munkákat, ugyanúgy nem rándulok át én sem sehova, amikor egy magam választotta téma térképrevitelét határozom el, és úgy közlöm, hanem a szakértelmemnek megfelelő munkámat végzem. Ez bármely nép, vagy terület történetére áll. Amikor a cigányság történetét viszem térképekre nem az történik, hogy

a ciganológiába (ezt takarja nála a nyelvészet, a történettudomány, az antropológia, az etnográfia és a szociológia fölsorolása) átrándulva abba belekotnyeleskedek, hanem, hogy, mint máskor, a szakmámat alkalmazom. Arról készítek atlaszt, amiről kívánok nem, amit Szuhay megszabna nekem. Minden másképpen van, mint dilettantizmusomot sugalló zavaros, hamis állítása szerint.

Vajon amikor Erdély történetét vittem térképre, Európa területi változásait, vagy brit uralkodók tevékenységeit, akkor sem szakmámat gyakoroltam Szuhay szerint, csak át- és átrádultam volna ezekre a témákra nem tudni honnan, vagy e beállítását csak a ciganológia gondosan külön kezelt, mintegy saját dobozába zárt misztifikált világára nézve véli elmondhatónak? Ha igen, miben állna „történelmi atlaszok világában jártas szakember" mivoltom, és ha nem, a cigányság történetének térképezése mitől más, mint a többi témámé?

Történelmi atlaszok múltbeli események, tények, adatok térképi bemutatására, azoknak olvasóikhoz a vizualitás módszere által könnyebben átadhatósága érdekében léteznek. Előfordul, hogy valamilyen ideológiai meggondolásból hamis adatokat visznek térképre. Amelyik ezt teszi, történelmet hamisít, csal. Történelmi atlaszok esetében különösen nem hasznos „narratíváról" beszélni. Nekem sem volt effélém, és semmit sem – amivel pedig Szuhay többször is megvádol – „konstruáltam", hiszen, le is szögezett alaptalan elképzelésével szemben még csak eszem ágában sem volt semmit sem magam „megmondani". Ezek mind tűrhetetlen vádaskodások a részéről, ugyanúgy, mint az, hogy „meséket" mondtam volna el, amint az, hogy nekem témámról valamiféle „filozófiám" lenne. Szintén visszautasítom azt az elvetemülten személyeskedését, hogy az atlaszt „filantróp úri passzió nyomán" készítettem volna el. („Micsoda marhaság!" tehetném hozzá, hogy így legalább egyik jelzője tarthatatlanságát bizonyítsam.)

Szuhay talán magából indul ki, esetleg az olyan, a mást, ha az tanulatlanabb, axiomatikusan lenéző, magát náluk többre tartó ember gondolkodását vetíti rám, aki másokat úgymond „föl akar emelni". Számomra az efféle teljesen idegen, hamis. Egyszerűen annyi történt, hogy szeretem a munkámat, azt ha módom van rá, értelmesen, hasznosan, újat hozóan művelem és így, amikor eszembe jutott, hogy a cigányság történetét még nem vitték térképre, ilyen témájú történelmi atlasz készítésére senki sem gondolt, magától kínálkozott a gondolat, hogy akkor majd magam megcsinálom. Nem volt ebben semmiféle filantrópia, akkor sem, ha persze örülök annak, ha munkám mintegy melléktermékeként, azok akikről, illetve múltjukról szól, hasznát tudják venni, segít nekik. Örülök, de nem azért csináltam. Ugyanúgy hiányzik atlaszomból az is, amit Szuhay máshol képzel belé, amikor arról ír, hogy „Bereznay narratívájában" (ami láttuk, nincs) „felismerhető a nemzetépítő roma értelmiség világképéhez és politikai törekvéseihez való hasonulás." Ezen a téren – finom fogalmazásban – még alaposan mellé is fog, amikor azt is fölrója nekem, hogy a „legkevésbé érvényesül" nálam a „tudományos...megkülönböztető és elválasztó eljárás", ami, mint elmondja „nem nemzetépítésben gondolkodik legfeljebb

regisztrálja annak kortárs roma értelmiségi próbálkozásait". Amikor pedig pontosan az utóbbit tettem! Hol lát ő mást atlaszomban? Mitől nem regisztrálás, miért „nemzetépítésben" gondolkodás az, hogy atlaszom a „kortárs roma értelmiség" különböző kongresszusainak helyét és idejét, vagy más kezdeményezéseit hasonlóan bemutatja? Ami az általa állított hasonulást illeti, azt sem tudtam, amikor munkámba kezdtem, mi az, amit Szuhay így emleget! Azóta, az adatok térképre vitele során, azokat legombolyítva találkoztam vele, talán meg is ismertem, de okozati összefüggést nem volt Szuhaynak oka ott keresnie, ahol nincs. Egészen más motivál, mint amihez ő a maga világában úgy látszik szokott, vagy csak elképzel és önkényesen rámvetít.

Egyetlenegy dologgal foglalkoztam. A cigányság történetére vonatkozó adatok, ahogy lehet kimerítő azonosításával, és térképre vitelükkel. Más szóval kutatók által azonosított tények, illetve a korai időkre nézve olykor mindössze föltevések, mindenesetre tudományosan alátámaszott föltevések vagy hipotézisek bemutatásával. Ezért nincs Szuhaynak semmilyen alapja arra, hogy munkám tartalmát mesének nyilvánítsa. Föltéve, hogy az általam bemutatott tényeket, vagy egy részüket nem tekinti valóságosnak és meg is tudja indokolni, miért nem, ezt elmondhatta volna. De egy ilyenre sem mutatott rá, csak azt igyekezett olvasójában mellékesnél is mellékesebb mellékkörülmények hamis beállításával tudatosítani, hogy az atlasz egyszerűen rossz, nem is lehet más. A tartalom mesének deklarálása is ilyen. Az adatok nem mesék. A kis számú bizonytalan adat olyan közlése, mely a bizonytalanság tényére rámutat, tisztességgel szintén nem bélyegezhető annak. A szövegben néhol előforduló hipotézisek, ha ezt a vonásukat nem rejtettem el, sőt hangsúllyal kiemeltem, ami így volt, szintén csak maximális rosszhiszeműséggel – azaz igaztalanul – nevezhetők mesének. Arról meg végképp nem tehetek, hogy az így ismertetett tények (ami bizonytalan vagy hipotetikus ezen akkor sem változtat, ha tévesnek bizonyul) együttesen olyan képet adnak, ami Szuhayt zavarja.

Ebből két dolog következik. Egyrészt az, hogy neki magának lehet olyan „narratívája", amit a tények összeállásából magától adódó történeti valóság képe zavar. És tényleg le is szögezi írása végén, amikor munkámat, azok után amit összehordott meglepően, és nem kevés következetlenséggel „végül is fontos"-nak nevezve – már láttuk – „valódi kutatócsoport" szervezésére buzdít. Ennek, víziója szerint, olyan atlaszt kellene készítenie, „amely majd segíti a cigányok/romák önismeretét, és legalább annyira tisztán láthatóvá teszi a cigányok/romák felett ítélkező hatalmi intézmények tisztségviselőit és a magasabb társadalmi státuszu csoportok tagjait, hogy miért is «tartunk itt»". Aminek mind semmi köze egy történelmi atlaszhoz, ahhoz, ami annak a dolga. Hogy miért ne lehetne olyan munkát készíteni, amilyet Szuhay szeretne, a sajátomtól függetlenül, nem értem. Azt sem értem miért helyezkedik arra az álláspontra, hogy vagy olyan legyen egy atlasz, amilyen őt érdekli, vagy semmilyen. Írásából ugyanis ez következik. Lehet, hogy azzal függ ez össze, amit a ciganológia rendelkezésére álló, véges anyagi forrásokról említettem.

Ha Szuhay annyira fontosnak tartja olyan – nem történelmi – atlasz elkészítését, amilyen, még ha a maga területén bizonyára hasznos is lenne, engem nem érdekel, intézkedjen, ha kíván. Mi közöm nekem, vagy munkámnak ehhez?

A másik kínálkozó következtetés az, hogy Szuhay nem tud mit kezdeni a tényekkel. Arra is utalt írása végén, mintha a cigányság története nem volna három-, de talán ötszáz évnél távolabbra követhető. Az biztos, hogy minél messzebb megyünk vissza a múltba, annál homályosabb a kép. De abszurditás, hogy amiről nincs az ő számára – világos, hogy kulturális antropológiai és szociológiai megközelítésben – érdekes adat, azt egy történelmi atlasznak nem föladata bemutatni. Ismét elárulja, hogy amit kívánna, nem történelmi atlasz.

Ahhoz, hogy írásának értelme is legyen, narratívákról fantáziálás helyett, ha úgy gondolta, meg kellett volna konkrétan mondania mivel nem ért egyet. Utalásai alapján ezek a kérdések merülnek föl: Szerinte nincs romani nyelv? Az nem indoárja? Ez nem mutat egy embercsoport Indiából Európába érkezésére? Nem érték azt perzsa, örmény hatások? Cigányokra a 16. század előtt tett utalások, róluk szóló adatok mind, mind nincsenek, én találtam ki őket, nem megadott forrásaimból merítettem, hogy az legyek, aki (szerinte) „elmondhassa" amit ő érvénytelennek deklarál? Vagy, a folyamat másik végét érintve a cigány értelmiség újabb keletű törekvései, melyeket én mindenféle „hasonulás" nélkül, mint tényeket vittem térképre, azok nincsenek? Pedig úgy mondta, hogy azt regisztrálni szabad. Az a helyzet, hogy bár Szuhay a cigányságra „történelem nélküli nép"-ként utal, ilyen nincs. Minden a történelem során azonosítható népnek, márpedig a cigányság úgy ezer éve mindenképpen ilyen, akkor is van történelme, ha saját állama nem is volt. Csak az állammal rendelkező népek körében szokás úgy beszélni ilyen népekről megkülönböztető, sőt lekezelő lenézéssel, hogy azok történelem nélküliek. Minden nép élt valahol, lehet, hogy mozgásban is volt, megismerhető tevékenységei voltak, vagy egyes tagjainak voltak, és mások is bántak vele ilyen-amolyan módon. Ez mind, és még több, része a kérdéses nép történetének. Az ilyen részletek térképi megjelenítése egy történelmi atlasz föladata. A cigányság múltját megjelenítő sajátom erről szól. Elkészítése során tényeket vittem térképre, amiket Szuhay ugyan elvitatni nem tud, azt meg sem próbálja, létüket megközelítésmódja számára alkalmatlanként mégis egészében tagadja, üres szócsavargatásokkal, alaptalan, oda sem tartozó vádaskodásokkal, illetve még kevesebbel manipulálva elutasítja. Ami pedig azt az okvetetlenkedését illeti, hogy „kinek a története az atlaszlap gyűjtemény?" *a mi*? „A cigánynak mondott embereké, avagy a cigányokról döntő embereké, a hatalmi pozícióban lévőké, netán a cigánynak mondott emberekről tudósítóké?", arra a nem félreérthető pontos választ bevezetőmben már megadtam. Lényege: a megfelelő összefüggésben, illetve helyen mindegyiké. Kár, hogy Szuhay itt is úgy tesz, mintha nem látta volna.

Az elfogulatlan tárgyszerűségnek még nyomait is fölismerhetően gondosan kerülő írásában Szuhay valójában nem ismertet. Az olvasó a térképek – igen

különösen – egészében odamásolt jegyzékén túl szinte semmit sem tud meg munkámról. Nem az az igazi problémám más, már vázolt okok miatt haszontalan írásával, de sokat elárul minőségéről, hogy a mintegy hét és háromnegyed oldalból, amin megjelent, egy és negyed oldal áll a térképek jegyzékének odamásolásából, gyöngébb középiskolás dolgozatokra ennyiben annál is inkább emlékeztetve, mert még egy további fél oldalon bevezetőm egy nagyobb szakaszát is idézi – ismertetés gyanánt. Ezen és a már érintett elmarasztalásokon túl az olvasót csak arról informálja, azt viszont gondosan, hogy – tessenek kapaszkodni – „Minden térképlap-pár (szöveg és atlasz)" *hogy micsoda*? „a könyv bal felső sarkában növekvő sorrendben jelenik meg", azaz a témákat, ki hitte volna, azok sorrendjében, igen, megszámoztam. Ez írása egyetlen, ha nem is éppen hasznos, de legalább tényszerű közlése. Föltűnő az is, hogy a cigányság szempontjából világtörténeti atlasz – elvben – bemutatásakor, annak – mást csak egész kivételesen érintve – mennyire leginkább hazai vonatkozásai aggasztják.

Atlaszomat úgy marasztalta el szokatlan elszántsággal és nagyon, hogy egyetlen létező hibáját sem mutatta ki. Tárgyszerűtlen, alkalmazhatatlan, mindenestől haszontalan írását teljes egészében visszautasítom.